valóság

A TARTALOMBÓL

Rottler Ferenc:
A művelt magyar társadalomért

Erdei Ferenc 1944–1945 fordulójáról

Simai Mihály:
A mai kapitalizmus

Pokol Béla: A társadalmi innováció automatizmusai

Pungor Ernő:
A műszaki innováció

Heller Krisztina:
Távközlési politikák

Levendel László:
Elmozdulás a holtpontról

Angeli István:
A gyógyszerszedés járványa

Sükösd Miklós: A magyar anarchista hagyományból

Egy nyakas lengyel:
Edward Debicki

Fenyves Katalin:
A nyolcvanas évek a semmibe néznek?

Külföldi folyóiratokból

85

4

valóság

A Tudományos
Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

Főszerkesztő
Kőrösi József

1985. április
XXVIII. évfolyam, 4. szám

Szerkesztőség
Budapest VII.,
Lenin körút 5.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51.
Telefon: 215-290, 423-513

Kiadja
a Hirlapkiadó Vállalat
Felelős kiadó
Till Imre vezérigazgató
1959 Budapest,
Blaha Lujza tér 3.

85.2547/2–4
Zrínyi Nyomda
Budapest
Felelős vezető
Vágó Sándorné
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

A szerkesztő bizottság
tagjai

Berend T. Iván
Gyurkó László
Huszár István
(a bizottság elnöke)
Huszár Tibor
Kőrösi József
Kurucz Imre
Nyers Rezső
Sárközy Tamás
Simai Mihály
Simon Gyula
Vitányi Iván
Wirth Adám

A szerkesztőség tagjai

Bart István
Lázár István
Nácsa Klára
Sükösd Mihály

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215 96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj fél évre 114,– Ft, egy évre 228,– Ft. Egyes szám ára 19,– Ft. Külföldiek a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalatnál (1376 Bp., Pf. 149) vagy képviselőinél és bizományosainál fizethetik elő.

ROTTLER FERENC

A művelt magyar társadalomért

Másfél évszázad és négy évtized

A közgazdászok és történészek, szociológusok és művelődéskutatók publikációiból viszonylag jól ismerjük a legutóbbi negyven esztendő gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetét. Eligazodunk a jelenkor időhatáraiban, belső periodizációjában és a főbb gazdasági-társadalmi folyamatok nemzetközi összefüggéseiben; a hazai fejlődést befolyásoló nemzeti sajátosságok elfojtására, illetve érvényre juttatására irányuló törekvések között. Mindezek azonban az elmúlt negyven esztendő makrofolyamataira vonatkoznak, és ezek mellett csak töredékesen ismerjük a jelzett időszak társadalmi, gazdasági és kulturális mikrofolyamatait. Nem készült összefoglaló oktatástörténet, s természetesen művelődéstörténeti szintézise sincs a negyven esztendőnek. Így például nem meglepő, hogy csekély ismereteink vannak a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat *jelenkori* történetéről. Az 1841. március 26-án Pesten megalakult Magyar Természettudományi Társulatról és az alapító Bugát Pálról még napjainkban is több írás jelenik meg, mint az 1953. április 29-én megalakult (újjáalakult) Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatról, amelynek célja többek között a „forradalmi tudományos szemlélet és tudományos eredmények" ismertetése volt. A Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat vagy az 1901. január 23-án Budapesten megalakult Társadalomtudományi Társaság (amelyet ugyancsak a TIT eszmei elődjének tekintenek) nemzetközi kapcsolatait sokkal jobban ismerjük, mint az 1953. évi társulatalakulás (újjáalakulás) nemzetközi hátterét. Valószínű, hogy a tartalmi és a szervezeti keretek kialakításánál a szovjetunióbeli hasonló szervezet tevékenységi köre és működési rendszere volt a példaadó, de a magyarországi adaptáció folyamata, a jelenlegi tartalmi fő irányok kialakulása már csak kevesek előtt ismeretes.

Az elmúlt negyven esztendő történetéhez hozzátartozik a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat több mint három évtizedet felölelő jelenkori históriája is. Miként egy mai nagyüzem vagy nagyvállalat négy évtizedes történetében benne van jelenkori gazdaság- és társadalomtörténetünk majd minden eleme, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat — mint közművelődési „nagyüzem" — történetében ugyancsak kitapinthatók az utolsó évtizedek művelődéstörténetének, kulturális politikájának fő törekvései is.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat mai helyzetének, társadalmi megítélésének vizsgálatakor nem szabad megfeledkezni az 1953-as kezdetekről. Az ötvenes évek első felében a felülről létrehozott „társadalmi" szervezet dinamikus és öntevékeny kibontakozásának, az alkotó kezdeményezéseknek és az alulról induló társadalmasítási törekvéseknek nem kedvezett *egyfelől* a bürokratikus igazgatási irányítás, *másfelől* az értelmiségiekre — kimondva-kimondatlanul — gyanúsan tekintő szoros politikai ellenőrzés. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy értelmiségiek ezrei ne lelkesen csatlakoztak és vettek volna részt a Társulat tevékenységében. A nagyüzemi példánál maradva: a túlhajtott iparosítás, az autark gazdaságpolitika a különböző munkaversenyekhez csatlakozó munkások lelkesedését nem csökkentette. Más hasonlattal: a Társulat aktivistáinak többsége lelkesen terjesztette a központi irányítás szerint készült „kutatási eredményeket".

Az Ismeretterjesztő Társulat társadalmi megítéléséhez kedvezőtlenül járult hozzá az a tény is, hogy az 1940-es évek végén megszűntek (megszüntették) a különböző közművelődési rétegszervezetek, intézmények — népi kollégiumok, gazdakörök, olvasókörök, népfőiskolák stb. —, amelyeknek tagjai vagy rokonszenvezői joggal vélték, hogy öntevékenységük egyik szinterétől fosztották meg őket. Miként

az 1950-es évek elején szervezett diákotthonok nem helyettesítették a kezdeményező, öntevékeny és önigazgatású népi kollégiumokat, hasonlóan az Ismeretterjesztő Társulat helyi szervezetei sem tudták feledtetni a különböző rétegek és csoportok művelődési egyleteit, helyi társaságait vagy művelődési intézményeit. A felülről létrehozott és bürokratikus apparátussal működő „állami" társadalmi szervezetek — így a TTIT is — hiába kapták, legalábbis a mai körülményekhez képest szinte számolatlanul a forintokat, a felhasználás nem volt hatékony, és az aprólékos ügyekre is kiterjedő direktívák a legesekélyebb önállóságra is béklyót kötöttek, a társadalmi munka jellege háttérbe szorult.

Az Ismeretterjesztő Társulat mint értelmiségi szervezet természetesen nem került kedvező helyzetbe 1956—57-ben sem. Az értelmiségiek egy részének a magyarországi ellenforradalomban játszott szerepe akarva-akaratlanul kihatott a Társulatra is. A konszolidáció időszakában a marxista alkotó értelmiség egy kis csoportja az Ismeretterjesztő Társulatban vélte felfedezni az értelmiségszervezés intézményes formáját. E jó szándékú kezdeményezések kibontakoztatására nem jutott idő, mert az, úgymond, „értelmiségi párt" szervezésével elmarasztalható vezetőket gyorsan lecserélték. A tudományos ismeretterjesztés mellett a hangsúlyok ismét az agitációs munkára helyeződtek.

Az 1960-as évek közepétől az ideológiai és a tudományos ismeretterjesztést, valamint az értelmiségszervezést — párhuzamosságokkal és átfedésekkel — egy sokszektorú intézményrendszerre bízták; részletes kifejtés helyett elég utalni az abban az időszakban alakult legjelentősebb intézményekre, szervezetekre. A Magyar Szocialista Munkáspárt az 1960-as években megszervezte országos méretű ideológiai oktatási hálózatát. A marxista—leninista középiskolák, az esti egyetemek, valamint a megyei oktatási igazgatóságok jó körülmények között fogadták az ideológiai-politikai ismereteik bővítését igénylő érdeklődőket.

A tudatformálásban korábban meghatározó szerepet játszó Ismeretterjesztő Társulat e téren fokozatosan elvesztette hegemón szerepét s mellesleg társadalomtudományi ihletésű előadói gárdájának tekintélyes részét. A műszaki felsőoktatás gyors és extenzív fejlesztése, valamint a főhivatású kutatóintézetek egész sorának életre hívása a természettudományi, illetve műszaki felkészültségű előadói gárda legjobbjait „irányította" más vizekre. Az 1970-es években a különböző szakmai társaságok, társulatok és egyesületek kaptak új erőre, és vagy a Magyar Tudományos Akadémia, vagy a MTESZ keretei között vállalták magukra a szakmájukhoz tartozó értelmiségiek szervezését. Ilyen körülmények között a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat fokozatosan elvesztette korábbi vezető szerepét, s mind a feladatok, mind a tagság tekintetében osztozni és egyben — szerencsére — versenyezni is kényszerült más szervezetekkel, illetve intézményekkel.

Az 1970-es évek második felétől a gazdasági és részben a társadalmi életben kibontakozó reformfolyamatok ismét változást hoztak az egész közművelődés és ezen belül az Ismeretterjesztő Társulat működésében is. A megváltozott és új igényekhez való alkalmazkodás és a gyors reagálás kifejlesztésében nagy segítséget jelentett a televíziózás gyors és széles körű elterjesztése. Kulturális és ezen belül közművelődési berkekben elterjedt szokás a televíziót bűnbaknak kikiáltani, a megváltozott művelődési igények, az elnéptelenedett művelődési házak, a mozinézők és könyvtárlátogatók száma csökkenésének fő okozójaként elmarasztalni. Még szélesebb értelemben: sokan a magyar társadalomban bekövetkezett mélyreható változásokat — a család megváltozott szerepét, az életmódbeli változásokat, a szabad idő felhasználásának átalakulását, sőt az ifjúság egy részének körében jelentkező ellenkultúramozgalmakat stb. — nem kis részben a televízió térnyerésével magyarázzák. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat országos és megyei vezetői, az ismeretterjesztés legjobb művelői már korán felismerték, hogy a televízió nemcsak konkurrense, hanem ingyenes reklámja is az ismeretterjesztésnek. A magyar televízió műszaki-technikai és szervezeti megerősödése után kiemelkedő ismeretterjesztő programok és jó előadók sokasága került a képernyőre, és szinte korlátlan lehetőségek nyíltak az ismeretterjesztés módszertani megújulása előtt. A televízió felkeltette a tudományos

ismeretterjesztés iránti igényeket, de a műsoridő korlátai között ezt kielégíteni nem tudta. Egy-egy állandó műsorával vagy időszakos sorozatával ugyan széleskörűen terjesztette az ismereteket, de tartósan és minden területen jelen lenni nem tudott. A népszerű személyiségek, a kiváló ismeretterjesztők is csak ideig-óráig tudtak megmaradni a képernyőn, mivel az állandóan új arcokat követelő televíziózás csak rövid ideig volt hűséges felfedezettjeihez.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nagy megújulása akkor következett be, amikor felismerte, hogy a televízió ugyan felkelt, de nem elégít ki bizonyos igényeket. A TIT ekkor terjesztette el a szabadegyetemek rendszerét, a televíziós ismeretterjesztéshez kapcsolódó nagy előadás-sorozatokat. Ekkor vált tömegessé a TIT által szervezett idegennyelv-oktatás. A televízió révén népszerűvé vált szakemberek az ország különböző részein tűntek fel „TIT-előadó"-ként. Az országos természettudományi stúdióhálózat kialakításának ihletője ugyanesak a televízió volt.

A televízió és a tudományos ismeretterjesztés kapcsolatát máig is a kölcsönösség jellemzi. Talán nem egészen jogtalan az az észrevételünk, hogy a TIT egyetemi előkészítők mintájára és sikerén felbuzdulva indította meg a Magyar Televízió a *Gólyavári esték* című nagy sikerű sorozatát. A szóbeli ismeretterjesztés tapasztalatai — például a hallgatóság igénye a közbeszólásra, kérdések feltevésére — vezették a televiziót arra, hogy a tudományos ismeretterjesztés vitaműsorokra épüljön, ahol a kérdező, közbeszóló vitavezető mintegy a nézőt, az ő érdeklődési körét is képviseli.

Ismeretterjesztés és társadalom

A magyarországi társadalmi-gazdasági változások az 1980-as évek elején a közművelődésben is éreztették hatásukat. Mindenekelőtt az intenzív szakaszba jutott gazdasági fejlődés, a külgazdaságunkat ért sorozatos veszteségek, az állami költségvetés folyamatos deficitje a kulturális életben is átrendeződést indított el. A közművelődésben például csökkent az állami központi költségvetési támogatás, és a helyi tanácsok, illetve a vállalatok mecénási tevékenysége is visszafogottabbá vált. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat — a rokon szervezetek közül legelőbb — rákényszerült arra, hogy kulturális szolgáltatásaiért térítést kérjen. Kezdetben, amikor még a pénzért nyújtott ismeretterjesztés *unikális* volt, sokan megvették az előadások, szabadegyetemek, tanfolyamok belépőjegyeit, a tudománybaráti körök bérleteit, s mindenekelőtt befizették a nyelvtanfolyamok tandíjait. 1979—1982 között nemcsak az ismeretterjesztő előadások és a résztvevők száma, de a bevételek is dinamikusan növekedtek. 1982 után a lakosság megélhetési, anyagi gondjai oly mértékben növekedtek, ami már az Ismeretterjesztő Társulat gazdálkodásában is éreztette hatását. Az előadások, az értékes tudományos ismereteket nyújtó sorozatok, valamint a Budapesten, illetve néhány nagyvárosban tartott nyelvtanfolyamok iránt csökkent az érdeklődés.

Az 1980-as években Magyarországon a közművelődésben is az intenzív fejlesztés került előtérbe. A számszerű növekedés megállásával vagy akár a csökkenéssel is számolva, a minőségi fejlesztés a fő feladat. Ez mindenekelőtt megköveteli a közvetített értékek, az igazi tudományos eredmények kiválasztását. A szocialista társadalomban élő és dolgozó ember olyan ismereteket igényel, amelyek hozzájárulhatnak személyisége sokoldalú fejlesztéséhez, segítenek eligazodni a világban, a tágabb és a szűkebb környezet mindennapos dolgaiban, és hozzájárulnak szakmai fejlődéséhez, egyéni boldogulásához. Ha mindezeket még kiegészítjük azzal, hogy az ismeretterjesztésnek — akár felnőttekről, akár fiatalokról legyen szó — fel kell számolni az iskolai oktatás gyengeségeiből fakadó hiányosságokat is, akkor a feladatok igen nagyok.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat — nem egyedül és nem kizárólagosan — vállalta e nemes feladatokat. A mai magyar társadalom igényeinek kielégítése több ismeretterjesztő forma és több művelődési szint egymásra épülését igényli.

A TIT hagyományos alapfeladata: az általános műveltség fejlesztése, az alapfokú tudományos ismeretek terjesztése. Az egyes társadalmi osztályok, rétegek és csoportok eltérő igényeiből fakad, hogy társulatunk a különböző programok egész sorát dolgozta ki a fenti igények kielégítésére. Ugyanakkor vannak olyan általános értékek, amelyek terjesztése szinte valamennyi ismeretterjesztő fórumon és szinten állandóan vissza kell hogy térjen.

Ilyenek például: a szellemi, erkölcsi, emberi értékformáló tevékenység fejlesztése; a nemzettudat, az identitás érzékének alakítása, a nemzetköziség mélyebb megismertetése; a demokrácia és a közéletiség gyakorlásához szükséges ismeretek és készségek elsajátíttatása; bizonyos szakmákban a tudásszint emelése, és ehhez valami kézzelfogható képzettség megjelölése.

Napjainkra — a településszerkezetben, az életmódban és a foglalkozási viszonyokban bekövetkezett változások miatt — az alapfokú ismeretterjesztés fő színterei a kisvárosok lettek. Ugyanakkor a közművelődés fehér foltjaivá váltak a falvak és egyéb kistelepülések. Mindez indokolja, hogy a mai magyarországi közművelődés megkülönböztetett figyelemmel forduljon a falusi ismeretterjesztés felé. Az Ismeretterjesztő Társulat országos és megyei szervezetei minden eszközzel támogatják a közművelődést a kisközségekben. Ehhez azonban valóságosan megszállott népművelők kellenek, akik hajlandók a település lakóival szinte együtt élve, mindennapi gondjaikban és örömeikben osztozni, akik képesek a mai közéletiség szellemi, információs feltételeihez hozzásegíteni a mezőgazdasági munkásokat, parasztokat, falusi iparosokat. Az őszi-téli hónapokban szervezett rövid tanfolyamok, szombati iskolák eddigi tapasztalatai azt bizonyítják, hogy az Ismeretterjesztő Társulat az aprófalvas településszerkezetű megyékben képes lenne a városi—falusi ismeretterjesztés eddigi arányainak megváltoztatására.

Az ismeretterjesztés polihisztorai közül ma már csak kevesen aktívak, éppen ezért a kisközségekben végzett ismeretterjesztés is megköveteli a szakszerűséget. A népművelőknek vagy TIT-szervezőknek egy-egy időszakban sokfajta szakma képviselőit kell a helyszínre csábítaniuk. A biológus, a csillagász, a földrajzos éppen úgy szerepet kap, mint a nyelvművelő, a történész vagy a közgazdász. Egy-egy sikeres tanfolyam után nem ritka, hogy a résztvevők közösen jelentkeznek egy-egy IBUSZ—TIT országjárásra, amely a pihenés és szórakozás mellett az ismeretek szintetizálását is szolgálhatja.

Az ismeretterjesztő előadások népszerűségének visszaesése felhívta a figyelmet az új utak keresésére. A megváltozott — lényegében nehezült — gazdasági feltételek között az emberek nagy többsége olyan tudáshoz, készségekhez szeretne jutni, amelyek segítségével munkahelyén vagy azon kívül jobban tud érvényesülni. Közismert az érdeklődés szakmai át- és továbbképző tanfolyamaink iránt. Újabban a számítástechnika iránt van óriási érdeklődés, de egyéb tanfolyamok is jól prosperálnak. Mindez azt jelzi, hogy a korábbi évtizedekhez viszonyítva jóval műveltebb magyar társadalom igényli a műveltségét, tudását tovább bővítő ismereteket.

Az általános iskolák és a szakiskolák oktatási fiaskói — igaz, csak évtized múltával — az ismeretterjesztésben mérhetően jelentkeznek. Ez is bizonyítja, hogy a közművelődés — ezen belül az ismeretterjesztés — nem csökkenő, hanem fokozódó mértékben kell hogy kiegészítse a közoktatást, és a két nagy rendszer kölcsönösen segíti egymás munkáját.

A magas szintű tudományos ismeretterjesztés — lényegében a legújabb kutatási eredmények bemutatása — lépésváltásra kényszeríti az Ismeretterjesztő Társulatot. Az alkalmazott területeken dolgozó magyar értelmiség nagyon érdeklődik alkotótársainak az eredményei iránt. A szakmailag vezető értelmiségi (az alkotó értelmiség, vagyis tudósok, kutatók, egyetemi oktatók, klinikai orvosok, vezető újságírók, művészek, írók, egyházi személyek) gyakorlatilag az esztendő nyolc-tíz hónapjában előadókörúton lehetne. Legalábbis azok a televízió és más tömegkommunikációs eszközök jóvoltából országosan ismert és becsült személyiségek, akiknek nemcsak a tudására, de a személyiségére is kíváncsiak az érdeklődők. Az alkotók ideje azonban erősen korlátozott, ezért különösen örvendetes, hogy a közművelődés egyes szekto-

rainak helyi képviselői közösen hívnak meg egy-egy alkotó egyéniséget. A különböző szabadegyetemi sorozatok előadói között jószerivel valamennyi tudományágazat legjobb képviselői szerepeltek vagy szerepelnek. (A példanyújtás és az ötletadás érdeme a budapesti szervezet által gondozott József Attila Szabadegyetemé.)

A magas szintű tudományterjesztéstől csak egy lépést kell tenni az Ismeretterjesztő Társulat értelmiségszervező tevékenységéig. Az értelmiség rétegződéséről, társadalmi presztízséről, szakmai felkészültségéről és közéleti elkötelezettségéről a *Valóság* hasábjain már sokan értekeztek. Most csupán az Ismeretterjesztő Társulathoz kötődő értelmiségiek tevékenységéről kívánunk említést tenni. Az értelmiségiek nagy része — a fővárosban, a nagyvárosokban és a kisebb településeken egyaránt — beszélgetésekre, vitákra, szellemi kondíciója megőrzésére, új ismeretek elsajátítására törekszik. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat városi, nagyközségi szervezetei által szervezett értelmiségi klubok a fenti célokat szolgálják. A tapasztalatok szerint a történelmi településeken — de nem mai megyeszékhelyeken — működő TIT értelmiségi klubok a művelődés legújabb színterei. A beszélgetések vagy az előadások tematikája vagy a meghívott vendég előadók — tudósok, kutatók, politikusok — gazdag választékot nyújtanak, minden érdeklődést kielégítenek. A szellemi frisseség, a készség a párbeszédre és a széles értelemben vett demokratizmus a legjobb eszköz egy-egy település művelődéspolitikájának alakítására, fejlesztésére.

Havas Eszter rajza

Erdei Ferenc 1944—1945 fordulójáról

INTERJÚ 1970-BŐL

Milyen körülmények között került Ön 1944 decemberében a Belügyminisztérium élére?

Természetesen soha nem jutott eszembe, hogy belügyminiszter legyek; szakterületileg is távol állt tőlem. Jogi egyetemet végeztem ugyan — akkor a közgazdaságtant is ott tanították —, de közgazda-szociológus ambícióim voltak. Akkorra már a falukutatói tevékenységem is teljesen ebben a körben mozgott.

Egy szálam volt mégis: a közigazgatás. Akkor ugyanis a közigazgatás is a Belügyminisztériumhoz tartozott, azt ambícióval vettem, és úgy éreztem, hogy olyan terület, ahol éppen ilyen körülmények között tudok valamit csinálni. Ezt a tevékenységet aztán később is — mikor már megváltam onnan — folytattam; a parasztpárt részéről különféle funkcióimban mindenféle közigazgatási probléma megvitatásában részt vettem, és számos javaslatot is kidolgoztam.

Ugyanakkor a politikai helyzet olyan volt, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a kormány előkészítői, a Moszkvából hazatért elvtársak nagyon nyomatékosan értésemre adták: kritikus pozícióról van szó, és nagyon nehéz helyzetbe hoznám — mint mondták — a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot is, amely tudvalevőleg Vorosilov marsall elnökletével már ott székelt Debrecenben, ha nem vállalnám; nehéz lenne mást találni. Hogy kisgazda legyen, ahhoz a kommunisták nem járulnak hozzá, arra már nem emlékszem, azt is mondták-e, hogy esetleg szociáldemokrata legyen, viszont a kisgazdák és a tábornokok ahhoz nem járultak hozzá, hogy kommunista legyen. Miután a hatalom elemi szerveinek a kiépítéséről volt szó, csak egy parasztpárti falukutató lehetett a belügyminiszter. Hát így kerültem én bele.

Ezt egy este, már Debrecenben, mondták el nekem Gerő és mások. Én persze nem aludtam azon az éjszakán. Arra gondoltam: hát-hát, hogy jövök én ehhez? A rendőrség kérdéseivel azelőtt soha nem foglalkoztam, minthogy a Horthy-rendőrséggel voltak konfliktusaim. De végül is az akkori országépítés hangulata, az a nagy vállalkozókedv magával ragadott engem is, és ha nem is lelkesedéssel, de nagyon komoly elszántsággal láttam neki, és lassan be is lelkesedtem.

Hadd mondjam el, nagy része volt mindebben Szebenyi Endre barátomnak, akivel Szegeden egyetemi társak voltunk. Kiváló jogásznak ismertem meg, s valóban kiemelkedő képességű jogász volt, akinek viszont ambíciója volt a rendőrség. Tehát ő lett a rendőri osztályvezető, ő már párttag volt. Még egy nagyon nevezetes esemény fűződik hozzá: én már a front előtt átmentem Szegedre az öcsémmel együtt, és Szegeden bekapcsolódtam az újjászervezésbe, Szebenyi Endre viszont Budapesten maradt. Tehát ő már később került át Debrecenbe, Budapestről szabadulása után, és ő hozta nekem az első hírt Kádár Jánosról. Tudniillik akkor Kádár János volt Budapest főkapitány-helyettese, mint a kommunista párt egyik magyarországi vezető embere, ha nem éppen titkára akkor. A rendőrkapitány Sólyom László volt a koalíciós nemzeti bizottság megegyezése alapján. Szebenyi, aki pár hónapig együtt dolgozott Kádár János elvtárssal a budapesti rendőrfőkapitányságon, legendásan beszélt róla. Pedig nem volt amolyan romantikus, naiv ember. Kádár János, mondta, nemcsak nagyon népszerű pártvezető, hanem kiemelkedő képességű ember. Ekkor és ezt hallottam először életemben Kádár Jánosról.

De visszatérve az én odakerülésem körülményeihez, hozzá kell tennem: a másik belügyi osztály volt akkor a közigazgatási, ahova egy másik szegedi kollégámat sikerült valahogy előkeríteni, aki azonban később problematikus és sokféle bonyodalmakkal teli pályát futott be, Bibó István. Kiváló képességű ember ő is, neki viszont a közigazgatási érdeklődése volt kiemelkedő. Úgyhogy két régi egyetemi társammal kezdtem ott.

Milyen fontosabb, jelentősebb vagy érdemesebb, érdekesebb eseményre emlékszik ebből az időszakból?

Részben örömmel emlékszem vissza erre az időszakra, részben nemcsak örömmel, hanem vegyesebb érzelmekkel is. Maga az akkori országépítő munka kezdete. Akkor úgy mondtuk tréfásan egymás közt, hogy Debrecent és vidékét kormányozzuk. De ez valami érdekes valóság volt.

Napirenden volt, hogy Debrecenből és a környékből küldöttségek jöttek. Például — hogy a legnevezetesebbet mondjam el — Hajdúszoboszló város nemzeti bizottságának küldöttsége bejött és előadta: van ott egy malom, kivándorolt vagy elfutott a tulajdonosa, nincs liszt a városban, most mi lesz. Ha már van kormány, meg hát rendet akarunk, ők nem törik föl azt az ajtót, hanem belügyminiszteri intézkedést kérnek. Könnyű volt azt ajánlanom nekik, hogy nyissák ki, normális formák között, és a város, a városi tanács vegye kommunális kezelésbe és indítsa meg a malmot. Ebben gyorsan megegyeztünk, de nem akartak elmenni. Beszélgettünk még, és egyszer az egyik úgy jól végignéz rajtam és megkérdezi: hanem a belügyminiszter úrnak nincs ennél jobb kabátja? Annyi évvel fiatalabb voltam és majdnem annyi kilóval is könnyebb; egy rosszacska kabát volt rajtam. Télikabátban ültünk az irodában, mert nem volt rendes fűtésünk, egy fél kiskabátka volt rajtam. Hát mondtam neki, hogy nincs. Na hát, azt mondja, ha még nem sérteném, szabatnánk mi magának egy olyan irhás kabátot, mert a község, illetőleg a városháza padlásán van egy csomó birkabőr. Hát már tisztöjjön meg bennünket egyszer, gyüjjön ki, van egy derék öreg szabónk, aki Párizsban is dolgozott sokáig, a munkásmozgalom régi harcosa, majd az csinál magának egy rendes prémes kabátot. Így is történt. A feleségemmel együtt kimentünk, és mindkettőnknek szabtak egy irhabundát. Jó néhány éven keresztül abban jártunk télen.

Más. A rendőrség és a csendőrség ügye. Akkor a csendőrség intézménye még elvileg fönnállott, bár nagyon kevesen maradtak Debrecen környékén. Nagyon hamar megegyeztünk abban, a kommunisták kezdeményezték, de a többi koalíciós pártokkal is elég hamar dűlőre jutottunk, hogy megszüntetjük a csendőrség intézményét, és egységes állami rendőrséget szervezünk városban, vidéken.

Az elvi megegyezés tehát megvolt, ám a gyakorlati kivitele nagyon küzdelmes, de szép volt. Meg szervezkedtek mindenütt, hol milícia, hol rendőrség vagy egyéb néven a helyi hatalom fegyveres őrei, a legváltozatosabb egyenruhákban. A kun városokban az volt a divat, hogy fehér prém báránysapkát viseltek. Egyébként éppoly civilek voltak, a fehér sapka mutatta, hogy ők a rend őrei. Másutt karszalaggal különböztették meg magukat. Hát puskáink? Mindenféle szedett-vedett puskákat szereztek valahonnan.

Szebenyi Endrével, Zöld Sándorral sorra látogattuk őket, szerveztünk, tanácsokat adtunk nekik. Volt néhány hely, ahol gyanakvóan tárgyaltak velünk, „diplomáciai" módon: mit akar a belügyminiszter, itt mi vagyunk a hatalom. De ezt olyan népmesei bájjal tették... Néhol aztán egy-egy veszedelmesebb vagy nagyobb természetű egyéniség kiskirálysága olyasmikben nyilvánult meg, amivel szembe köllött szállnunk. De egyébként a fölszabadult nép naiv hite, önbizalma volt a jellemző: hogy most mi mindent alapjaiban újat csinálunk. Na, nem ugyanez volt a véleménye a tábornokoknak és egy-két kisgazda főembernek. Főleg Vásárinak, aki pénzügyminiszter volt. Mikor először beterjesztettem a csendőrség megszüntetéséről és az egységes államrendőrségről szóló tervezetemet, óriási vita tört ki, mert hát nem takarékoskodtunk a jelzőkkel, hogy ezt a csendőrséget miért köll megszüntetni. Vásári védte a csendőrséget, még érdemben is, hogy nem köll azt így kezelni. No, elég az hozzá, hogy ott Debrecenben bármennyit tárgyaltunk is, nem tudtunk megegyezni. Majd csak a Budapestre költözés után.

Hasonlóképpen nevezetes, érdekes küzdelmek voltak a közigazgatás ügyében. Hát itt újság volt, hogy a járásokat mint közigazgatási fórumokat megszerveztük, de hogy a nemzeti bizottságokból hogy váltsunk át képviselőtestületekre? Akkor a tanácsok gondolatköre még így, mint ahogy ez ma van, s ahogy akkor is a Szovjetunióban volt — nem került napirendre. Ez is beláthatatlan vita volt, de nagyon jó viták voltak.

A Minisztertanácsban voltak a legzordabb viták; ott egyszerűen a reakciósok és a haladók ütköztek meg Akkor még a kommunista párt vezetői közül nem volt senki a kormányban az első vonalbeli vezetőik közül. Ott bizony nagyon nehéz harc volt; nagyon sokszor éreztem, hogy már alig bírom tartani a frontot. Később Gábor közlekedésügyi minisztert fölváltotta Gerő Ernő, aki már új, nagyobb erőt hozott a minisztertanácsi harcokba, a maga nemzetközi tekintélyével is. De hát itt regényes történetek voltak... Például a főispánságok körül. Ez afféle koalíciós osztozkodás volt. Megegyeztünk, hogy ez a megye ilyen, a másik amolyan párt, és éppen úgy jött ki, hogy Debrecen városra egy kisgazdapárti esett mint főispán. Őri Zoltánnak hívták.

Igen ám, de ő egyike volt a nagyon nem kedvelt, a Vásáriakkal rokonságban is levő debreceni földbirtokosoknak, és hát a szegénység, szegényparasztok, munkások gyűlölettel kezelték. S milyen különös helyzet állott elő.

Megvolt az egyezség, hogy ő legyen a főispán. Összehívták a törvényhatósági bizottsági ülést, hogy beiktassák. Éppen minisztertanácsi ülés is volt. Zöld Sándor belügyi államtitkár ment oda a beiktatásra, aki egyébként debreceni volt. No, egyszer csak óriási zűrzavar a folyosón. A minisztertanácsi teremben halljuk, hogy tömeg nyomul be az épület folyosójára. Rám néznek ott a kormány tagjai, hogy valami zűr van, menjen ki a belügyminiszter. Hát a következő látványban volt részem: töméntelen ember, a debreceni törvényhatósági bizottság tagjai, plusz az utcákról, aki csak hozzácsatlakozott, sűrűn, teljesen betöltve a lépcsőt, nyomultak föl. És ki volt az élükön? Zöld Sándor, a belügyminiszteri államtitkár és Erdei Ferencné Majláth Jolán, a feleségem mint a parasztpárt propagandistája vagy micsoda. Hogy azonnal bejönnek a terembe, és vonja vissza a kormány Őri jelölését vagy kinevezését a főispánságra! Nagy kínnal tudtam lecsitítani őket, hogy ez mégsem így megy. Ez egy állam építése, hát épp ti szegültök szembe, amikor tudjátok, hogy ennek megvan a maga politikai értelme? De a kórus zúgott, hogy le vele. Csak arra tudtam rávenni őket, hogy menjenek vissza, és halasszák el az ülést, én a kormány elé terjesztem a dolgot. De nem vállalom, hogy visszavonjam a jelölést. Persze hogy nem vontuk vissza; aztán egy jobban szervezett, csöndesebb ülésen nagy nehezen mégis beiktatták.

Ilyenek az államalapítás elemi dolgai, ilyen ősi, szenvedélyes összecsapások és valami nagyon szép összefogások sora. Ezt éltük át ott Debrecenben. És a légkör a legérdekesebb és a legszebb. A fölszabadulás érzésének a megtestesülése volt az. Mindenhez úgy nyúltunk, hogy minden ócska, régi, elavult, reakciós dolgot megszüntetünk, és helyette majd a mi ragyogó új államunkat építjük föl.

Még egy kedves epizód. Mikor az Ideiglenes Nemzetgyűlés decemberben, karácsony előtt összeült, a Bikában laktunk. Onnan közel van a református kollégium — ennek az oratóriumában volt az alakuló ülés —, hát amolyan rendezetlen sorokban szivárogtunk át. Mentünk egy szép havas téli napon, a debreceni járókelők megálltak, néztek bennünket. A kíváncsiság is, meg hát a megilletődöttség is, hogy vége a háborúnak, most már lesz valami... Erre egy olyan jobban öltözött úriasszonyféle — de idősebb, komoly néni —, ahogy néz-néz, megütötte a fülemet, hogy a szomszédjának mondja: de szödött-vödött népség ez az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Hát rá nézve tényleg azok is voltunk.

Hogyan értékeli ma az akkori Belügyminisztérium, illetőleg a rendőrség szerepét, tevékenységét a közrend, közbiztonság megteremtésében és megszilárdításában?

Kereken egy évig, pontosabban szűk egy évig voltam belügyminiszter. Ebben benne van a debreceni néhány hónap ősállapota, benne van a budapesti, már határozottabb, szélesebb körű központi szervezkedés, és benne van az első választások előkészítésének az az időszaka, amikor már az országban egységes rendőrségi hálózat volt. Más-más jellege van ezeknek az időszakoknak, s mindegyiknek van nevezetessége. Az első időknek: a helyi fegyveres alakulatok vagy rendfönntartó alakulatok: milícia, népőrség, rendőrség, polgárőrség, minden e cimen — mint már említettem is. Ennek az időnek az a jellemzője — ahogy ma történeti távlatból látom —, hogy elindult egy kis belügyminisztériumi központ és mindenütt létrejöttek ezek a helyi milícia típusú alakulatok. Az első idők fő tevékenysége ezek összekapcsolása volt, és nagyjában-egészében egységes elvek szerint való rendezésük. Vagy egész durván

szólva: az, hogy elismerjék a Belügyminisztériumot. Ez néha drámai körülmények között zajlott. Volt néhány jeles kiskirályság az országban, Abonyban, Vésztőn, Békésben meg másutt is, ahol bizony erős természetű ember volt a parancsnok, rendszerint egyben tanácselnök is, párttitkár is, szóval amolyan „kisdiktátor". Még olyan is volt, ahol pénzt nyomtattak, meg egyenruhát szabattak, meg őrséget állítottak a határra. „Kisköztársaságot" játszottak.

Egy esetet mondanék el. Elég drámai volt.

Vésztőn volt ez a kiskirály, akiről nagyon zord hírek érkeztek, hogy fölöslegesen kegyetlenkedik a régi rendszer képviselőivel. Dékánynak hívták. Nemcsak egyszerűen bezáratta őket, hanem mindenféle atrocitásokat is elkövetett. Ez a kormányban téma is lett, kaptuk a panaszokat, és hát csinálni kellett valamit. Szabályszerűen, egy futárral, kiküldtünk neki egy rendeletet vagy idézést, vagy micsodát, hogy jelenjék meg Debrecenben. Visszaüzent, hogy nem. Ha a belügyminiszternek valami dolga van vele, menjen oda. Erre Szebenyivel, Zöld Sándorral tanakodni kezdtünk, és végül — Szebenyi javaslatára — változtattunk az elgondoláson. Kiküldtünk hozzá — szintén futárral — egy olyan rendelkezést, hogy mivel ott a rabok tartása nem garantálható, és nekünk, itt Debrecenben erre normális helyünk van, legyen szíves, szállítsa be az őrizetbe vetteket a debreceni rendőrségre. És ő beszállította, Szebenyi fogadta őket. Rémes volt. Tél volt, kocsiderekakba szalmát tettek és az emberek keze dróttal, ezzel-azzal volt összekötve a hidegben. Aztán őt is őrizetbe vettük. Közöltük vele: nem tartjuk gonosztevőnek, ne sértődjön meg, de hát ez nem az új, demokratikus rendőrséghez illő dolog. Na, ebből aztán hosszú diplomácia lett, de az ő kiskirálysága mindenesetre véget ért.

Vagy másik eset. Kisújszálláson Nánási László volt a rendőrkapitány, már régebbről ismert parasztpárti barátom. Kisújszállásról sok embert kellett adni a kiskörei Tisza-híd építéséhez, a szovjet csapatok rendezett átkelése kívánta ezt meg. Még tartott a háború. Nánási nagy bölcsen, a kisújszállási pártok megegyezése alapján mindig beosztotta azt a pár száz embert, hetenként váltották egymást. Papokat is bőven beosztott ezekbe a csoportokba. A miniszterelnok, Miklós Béla, nagy patáliát csapott, hogy micsoda rémuralom van Kisújszálláson, a papokat internálják és így tovább. Én tudtam, hogy ez így nem lehet igaz. Ismertem Nánásit, nem az előbbi típusú ember volt, de a néphatalom öntudatos és energikus képviselője. Már akkor volt telefon-összeköttetésünk Kisújszállással; felhívtam, mit csináltok ti ott, hát ilyen panaszokat kapok. Erre azt mondta: nem értem a panaszokat, légy szíves, mondd meg a miniszterelnöknek, ha nyugtalankodik, hogy én teljes megfontoltsággal jártam el, mert hetenként kell küldenem azt a pár száz embert, hát azokat nem hagyhatom lelki gondozás nélkül, és beosztom a papokat is hozzájuk.

Ennél még cifrább papi ügy volt Makón, ahol egyébként szintén elég veszedelmes önállósága volt a rendőrségnek. Makó méghozzá határátkelőhely volt, és nagy zsákmányolásokat csináltak. Rendesen gyűjtöttek, rengeteg valutát meg értéktárgyakat szedtek össze, amíg egyszer lementünk Szebenyivel, és átvettük.

Ott tapasztaltam a következőt. Volt egy igen tekintélyes református pap, aki a régi világban az akkori úri társaság és közélet kiemelkedő figurája volt. Nem papi erényeinél fogva, hanem mert kitűnő lótenyésztő volt, nagy lóversenyző, kitűnő gazda. Papi földje, családi földje Makón több mint száz hold. Ez egy valódi reakciós alak volt. Az én elvtársaim persze, akik átvették a hatalmat, rögtön internálták, és „hogy legyen nyilvános megszégyenítése", minden hétipiacos napon kirendelték a főtér söprésére, hogy ott a népek szeme láttára ő söpörjön. De ez egy nagyon rafinált ember volt, és visszafordította a szituációt. Egy percig sem méltatlankodott. Ahogy ott körülvették, először félve köszöntek neki, hogy nagytiszteletű úr... Ő meg: úgy van, emberek, csak nézzék meg, így van ez, most fordult a kerék, de én meg is érdemlem, mert bizony hát én egy csúnya kizsákmányoló életet folytattam, most maguknak van igazuk, emberek. És söpört szorgalmasan. A végén népszerű alak lett, úgyhogy nem rendelték ki többet. Végül aztán mégiscsak kiment valahová. Nos, ezek az első szakasz regényes történetei.

Budapesten már más volt. Budapest akkor már — mint mondtam: Sólyom László és Kádár János elvtársak főnökségével — megszervezte a maga rendőrségi hálózatát. Itt már akkor minisztériumi szinten szabályoztuk Budapest és az ország viszonyait. Akkor kezdődött a politikai rendőrség létrehozása is, de már Debrecenben kezdtünk gazdasági szakú rendőrségi csoportot szervezni.

Nagy ügy volt a közrend, közbiztonság helyreállítása is. A híres gödöllői kanyarban mindig voltak rablások, vetkőztetések. A politikai oldalon pedig volksbundisták, nyilasok s mindenféle bűnösök. Akkor már én kicsit el is távolodtam ezektől a közvetlen tevékenységektől, mert hiszen akkor már megnőtt a minisztérium. Már volt néhány nagyon rendes régi rendőr, aki szaktudásával őszintén odaszegődött az új Belügyminisztériumhoz. Szebenyi Endre ezekkel szépen ki tudta építeni a kapcsolatot. Budapesten nyárra már egy valódi államrendőrség és egy valódi Belügyminisztérium volt.

Közben a koalíciós harcok — és ez volt ekkor a legérdekesebb — dúltak a Belügyminisztérium körül. Nekem mindennap volt dühös látogatóm. Vagy egy kisgazdaképviselő vagy miniszter, vagy egy szociáldemokrata képviselő vagy miniszter, aki verte az asztalt, hogy micsoda dolog ez, a rendőrségben én a kommunistákat előnyben részesítem. A rendőrség sok mindent megenged magának. Tudniillik megengedte magának, hogy föllépett akár közbűncselekmények vagy gazdasági dolgok, akár politikaiak esetében. És hát bizony ezeknek akadtak védői. Én életemben olyan támadásokat nem kaptam, mint ott, a Belügyminisztériumban. Mégpedig mindig a kisgazda- és a szociáldemokrata párt részéről.

Később Farkas Mihály lett az államtitkár. Persze őt is támadták, de talán még több jutott a belügyminiszternek. Ennek az időnek ez a jellemzője. Egyfelől a rendőri szervezet építése, másfelől a politikai harc, hogy kommunista befolyás érvényesüljön a rendőrségben.

A harmadik: a választás előtti időszak. Mindez folytatódott, de már egy normálisan működő, központosan is kézben tartott államrendőrség volt. Emlékszem, a választások előtt két héttel fölhívtuk Budapestre, az országgyűlés delegációs termébe minden helyi rendőrség vezetőit, és ott instrukciót adtam nekik a választásokra vonatkozóan. Nevezetes egy dolog volt. Nemcsak a falusi proletárokból lett új vezetők voltak naivak, mi is naivak voltunk. Eltökéltük, hogy olyan tiszta választást fogunk csinálni, amilyen még a világon nem volt. Szerintem föl is állítottuk ezt a világrekordot. De hát sokba került. Tudniillik szigorú instrukciót adtunk a rendőröknek, hogy a legtávolabbi befolyásolás vagy semmi a világon. Tökéletesen rá kell bízni mindent a pártokra és a választási szervekre, ők csak a közrendre vigyázzanak a háttérben. Akkor lépjenek föl, ha erre külön okuk van, sőt akadályozzák meg, ha a választási befolyásolás érvényesülne. De ezt roppant élesen és határozott hangon. De hát ugyanezt nem tudtuk megmondani a plébánosoknak és a pár ezer papnak, akik minden faluban ott vannak. S miközben mi grállovagokként vigyáztunk, nehogy az embereket akár csak ösztönözzük is bármire a normális agitáción túl — az ellenfeleink, az egyház prédikációkban, gyóntatásokban, házi látogatásokban széles körű, komisz, kommunistaellenes, szovjetellenes agitációt folytatott a kisgazdapárt javára. Ez döntően belejátszott abba, hogy az lett az eredmény, ami, hogy csalódtunk. Azt hittük, hogy földet osztottunk, eltakarítottuk a régi rendszer maradványait, egy új, demokratikus rendszer alapjait biztatóan megkezdtük, hát így a lakosság fele biztos a kommunistákra szavaz.

Történeti távlatból abban látom a Belügyminisztérium akkori szerepét, hogy nemcsak a közrend és a közbiztonság megteremtésében töltötte be lehetséges szerepét, hanem az egész új állam alapjainak a lerakásában, hiszen a közigazgatás is hozzá tartozott. Ilyen volt az egységes államrendőrség szervezése, az új közigazgatási apparátus fölállítása: ugyan koalíciós körülmények között, de már a népi önkormányzat sok új elemével. Járási szinten akkor szerveztük meg a közigazgatást. Azelőtt ezek főszolgabíróságok voltak. Továbbá: a választójog, a választások. Majd pedig a minisztériumok különféle saját ágazati tevékenységéhez szükséges általános jogi, igazgatási bázisok létrehozása, amelyek egy államhoz kötlenek. Mondhatom, ebben egymással

versengtek a haladó gondolkodású, demokratikus érzelmű régi szakemberek és az új, nem szakemberek, akik csak a politikai ismereteik, forradalmi lendületük és lelkesedésük alapján vettek részt a munkában.

Mint volt belügyminiszter, hogyan látja a mai rendőrség szerepét, tevékenységét?

Röviden megmondhatom, főként a szakszerűség hatalmas növekedésében. A szakszerűségnek sok oldala van. Én eredetileg jogász voltam, ügyvédjelölt is voltam egy évig, aztán később, mint igazságügyminiszter, kodifikációs munkát végeztem, tehát a jogban otthonosan érzem magam. Az első: a jog bevonulása a rendőri tevékenységbe. Formálisan a jogi képzettség elterjedésében is, de továbbmenően, hogy a kezdeti forradalmi törvényesség helyére — a személyi kultusz időszakának ez irányban fájdalmas eltorzulásait leszámítva — a törvényesség olyan értelmezése lép, amely a jog hozzáértő alkalmazását jelenti.

Ez az egyik szakszerűségi elem. A másik a kriminalisztika. A bűnüldözésnek műszakilag is fejlődni köll, hiszen a bűncselekmények „elkövetése" is fejlődik. Úgy vélem, hogy a rendőrség lépést tud tartani a kor követelményeivel; óriási technikai apparátus és — jogász-szakembereken kívül — sok hozzáértő szakember dolgozik benne.

Még egy más irányú, úgy mondhatnám, szakszerűség tapasztalható a politikai ügyekben is. Ahogy látom például egy-egy peres ügy kapcsán, amellyel valami módon kapcsolatba kerülök, például az Elnöki Tanács elé kerülő kegyelmi ügyekben — a tényállás földerítése és annak egész apparátusa mutatja, hogy magas színvonalú felkészültség van a mi mai rendőrségünkben és Belügyminisztériumunkban.

Még egy mozzanatot hadd említsek: a rendőrök és a lakosság viszonya. Ami nehéz dolog; 44 őszén, 45-től kezdve volt valami családias viszony a rendőrség és a lakosság között. Onnan adódott, hogy a polgárőrség, népőrség, milícia stb. népi alakulat volt. Aztán a kapcsolat zordra fordult a személyi kultusz időszakában. Nagyon sok olyan sebet ütöttek azok az idők, amelyek bizony nem tették barátságossá a rendőrök és a lakosság viszonyát az utcán és a falvakban. Ez később fokozatosan javult, és ma elég sokszor tapasztalhatom — a Hősök tere mellett lakom, ahol nagy forgalom van —, hogy hazaiak is, külföldiek magától értetődő bizalommal fordultak rendőrökhöz és barátságos eligazítás után váltak el. Ezt én nagyon lényeges dolognak tartom. Nem mintha nem lenne tovább tennivaló; de úgy látom, hogy a nevelés, amit a rendőrség tagjai kapnak, nagyon határozottan ilyen irányban hat, s eredményesnek mutatkozik.

Erdei Ferenc, a felszabadult Magyarország első belügyminisztere (1944. december 22—1945. november 15.) rendőrségünk fennállásának 25. évfordulója alkalmából interjút adott a Bűnügyi Múzeum igazgatójának, dr. Sinka Lajosnak. A háromnegyed órás nyilatkozat a *Belügyi Szemle* 1970. évi 1. számában mindössze két oldalnyira rövidítve — és alaposan átdolgozva — jelent meg. A fenti szöveg az interjú hangszalagon fennmaradt, a kinyomtatás követelményeihez igazított, stilizált anyaga. A hangszalag eredetijét a múzeum őrzi.

SIMAI MIHÁLY

A mai kapitalizmusról — történelmi perspektívában

Az a fél évezred, amelyben a tőkés rend kibontakozott, virágzásnak indult, majd hanyatlani kezdett, óriási változásokat hozott az emberiség életében. Sokoldalúak és sokarcúak ezek a változások. A kapitalizmus az emberiség eddigi történetében példátlanul magas szintre fejlesztette a technikát és a tudományt, hatalmas gazdagságot teremtett néhány országban. De ugyanakkor mérhetetlen pusztítást okozó háborúkat robbantott ki, százmilliókat döntött nyomorba, és minden korábbi társadalmi rendnél nagyobb egyenlőtlenségekhez vezetett bolygónkon. Gazdagság és nyomor, alkotás és rombolás, példátlan jólét és mérhetetlen szenvedés egyidejű jelenléte kíséri végig a tőkés rend történetét. A termelőerők fejlődése, a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondások megnyilatkozásai és az ezek föloldására vagy enyhítésére tett erőfeszítések e fél évezred során a kapitalizmust is átformálták. A tőkés rend lényege azonban nem változott, továbbra is a termelőeszközök magántulajdonosai állnak szemben a munkaerejüket áruba bocsátó, termelőeszközökkel nem rendelkező tömegekkel, jóllehet mindkét csoport arculata más, mint akár csak egy fél évszázaddal ezelőtt volt. A rendszer alapvető mozgatórugója végső soron a profit maradt. A mai kapitalizmus alapvető mozgástörvényei ugyanazok, mint amelyeket Marx és Lenin tártak fel a korábbi fejlődési szakaszokat elemezve. E mozgástörvények érvényesülésének módja és hatásai azonban sok vonatkozásban módosultak.

Ebben különböző, rövid és hosszú távon ható tényezők játszottak szerepet: a termelőerők fejlődése nyomán módosult a termelés szerkezete és a társadalmi munkamegosztás. A tőkekoncentráció és centralizáció több évszázados folyamatának hatására átalakultak a vállalkozási formák. Mindenütt nőtt az állam szerepe, és bővültek feladatai. A legdöntőbb változás azonban az, hogy a kapitalizmus megszűnt az egyedüli átfogó rendszer lenni bolygónkon.

A mai kapitalizmusról folyó elméleti viták és a tőkés gazdaság és társadalom fejlődésének konkrét elemzése gyakran elszakadnak egymástól; ez nemegyszer súlyos tévedések és félreértések forrása.

A mai kapitalizmus viszonyainak elemzése hazánkban is több szinten folyik és több célú. Az első szinten a legáltalánosabb elméleti összefüggések feltárása a cél: az elemzés tárgya ez esetben a tőkés rend egésze. Azok az országok vagy térségek, amelyek a fejlődés szempontjából döntő jelentőségűek, természetszerűleg nagyobb szerepet kapnak a kutatómunkában is.

A tőkés termelési mód elméleti problémáinak elemzése mindenkor megköveteli a korábban feltárt törvényei működését meghatározó feltételek verifikálását; a törvények és a társadalmi folyamatok valóságos lefolyásának összevetését. Ez gyakran csak megközelítő módon történhet, és önkényes is lehet, hiszen a folyamatok egy része statisztikailag mérhető, más részük statisztikailag nem megfogható, ún. minőségi elemeket tartalmaz. A statisztikailag mérhető és nem mérhető elemek nem szükségszerűen egészítik ki egymást, hiszen a történelmi távlatokat s a legáltalánosabb összefüggéseket kell vizsgálni, olyan vonatkozásokat, amelyek túlmennek a napi eseményeken és az egyes országok vagy térségek sajátos viszonyain.

A kutatómunka célja a második szinten a gyakorlatban működő gazdaság vagy társadalom vizsgálata egyes országokban. E vizsgálódások célja lényegesen szerényebb igényű és gyakorlatibb; nagy szerepet játszik benne az együttműködés lehetőségeinek, feltételeinek a feltárása is.

A vizsgálódások harmadik szintjén a kutatások egy-egy részkérdésre, esetenként a mikroszféra egyik-másik részterületére terjednek ki. Céljuk nem egy esetben azoknak a szervezeti formáknak, módszereknek a tanulmányozása, amelyeket a szocialista gazdaság viszonyai között is hasznosítani lehet.

A politikai és a közgazdasági irodalomban igen sok erőfeszítés történt a mai tőkés rendszernek, tehát annak a kapitalizmusnak a definiálására, történelmi helyének megvilágítására, amellyel minden jel szerint nemcsak a mi generációnknak kell együtt élnie, hanem a szocialista országok következő néhány nemzedékének is. A jelenleg érzékelhető és látható tendenciák mellett a két rendszer tartós egymás mellett élése a legvalószínűbb történelmi alternatíva.

„Állammonopolista kapitalizmusként", „késői kapitalizmusként", a „kapitalizmus általános válsága korszakaként" szokták jellemezni e fejlődési szakaszt. A szakirodalomban megjelent a „neoimperializmus" kategóriája is. E jellemzőkkel a mai tőkés rend különböző oldalait emelik ki, s a változásokat hangsúlyozzák a korábbi fejlődési szakaszokhoz képest.

Sok polgári szakember, ideológus eleve kétségbe vonja a két rendszer létét, a szocializmust és a tőkés rendet az „ipari társadalom változatainak" tartja csupán, a konfliktusok szemszögéből pedig a hatalmi viszonyokat tekinti meghatározónak. Mások „három világot", három társadalmi rendet különböztetnek meg. Ők a mai világ alapvető konfliktusának nem a szocializmus és a tőkés rend ellentétét, hanem az ún. észak—dél ellentétet tartják. Azok között pedig, akik a mai világot centrumra és perifériára osztják, a szocialista országokat egyesek a centrum, mások a periféria részének tekintik. (Bár gyakran elismerik, hogy a szocialista országok akár a centrumban, akár a perifériában különleges helyet foglalnak el.)

A tőkés rend keretei között — ahogy a korábbi fejlődési szakaszokban is volt korunkban is vannak „belső" konfliktusok, feszítőerők, amelyek az egyes országok vagy országcsoportok érdekellentéteinek, versengésének következményei. Az említett nézetek képviselői részben ilyen konfliktusokat „abszolutizálnak", ezeket tartják a világfejlődés szemszögéből meghatározónak. A valóságban korunkban ezekre az ellentétekre is rányomja bélyegét, ezeket is befolyásolja a két rendszer léte.

A tőkés termelési mód egyébként sohasem fejlődött légüres térben: sajátos gazdasági-társadalmi feltételek jellemezték kibontakozását, határozták meg belső és nemzetközi konfliktusainak alakulását. Igen jelentős különbségek voltak például a tőkés viszonyok fejlődésében Nyugat-Európában, Kelet-Európában, az ázsiai térségben, Észak- és Latin-Amerikában és Japánban. Azokat a tőkés társadalmakat és gazdaságokat, amelyek a különböző térségekben a XVIII., XIX. és XX. században kifejlődtek, sajátos gazdasági és társadalmi körülmények formálták. Ezek komplex egysége képezte a „konkrét" kapitalizmust, termelte újra formáit, arányait és aránytalanságait, s kombinálta a különböző fejlettségi szinten álló országok, térségek viszonyát. A tőkés világrendszer organikus egysége e kombinációkban fejeződött ki. Az egyenlőtlen és differenciált fejlődés sajátosságain alapultak és hatottak törvényszerűségei. Az imperializmus korszakában e sajátosságok fontossága még nagyobb jelentőségre tett szert.

A mai „konkrét kapitalizmus" is sajátos feltételek, különböző megosztó tényezők, egyenlőtlenségek, feszültségek között létezik; sokoldalúan hatnak rá a két rendszer közti ellentmondások, ugyanakkor az előbbiek is hatnak a két rendszer viszonyára. Különösen jelentős e tekintetben a fejlett tőkés- és a fejlődő országok közötti viszonyok alakulása. Nemcsak a mai tőkés világ egyes térségeinek helyzete, hanem a fejlődés egyes szakaszaiban kialakult feltételek is jelentős mértékben különbözhetnek egymástól. A kapitalizmus konkrét viszonyai, sajátos gazdasági és társadalmi problémái az egyes fejlődési szakaszokban is különböző módon, különböző feltételek mellett alakulnak. A második világháború óta például a tőkés gazdaság fejlődésében két történelmi szakasz különböztethető meg. Az első a háború befejezésétől a hatvanas évek végéig tartott, a második ezt követően bontakozott ki. Az új fejlődési szakasz rendező erői végeredményben azoknak a tényezőknek az összhatását testesítik meg, amelyek között a tőkés gazdaság fejlődik. E tényezők különböző mértékben és oldalról befolyásolják a profitráta alakulását, amelynek mozgása a kapitalizmus általános helyzetét és különösen a vezető tőkés országok gazdaságát rendkívül nagy mértékben befolyásolja az egyes fejlődési szakaszokban.

A korszakváltás és a válság

A szakaszváltás vagy korszakváltás konkrét értelmezésének kérdésében nálunk is eltérő nézetek fogalmazódtak meg. Egyes történészek különböző szaknai viták során az elmúlt években eleve kétségesnek tartották, hogy új korszakról vagy korszakváltásról lenne szó. Szerintük a francia, illetve az októberi forradalom nyomán került sor „korszakváltásra". Más történészek és közgazdászok a korszakokat hosszú időszakokként értelmezték. A világgazdasági fejlődés most lezáruló szakasza szerintük az 1600-as évekkel, a gyarmatosítás időszakával kezdődött, a gyarmati kizsákmányolásra épült világgazdasági viszonyok bomlása pedig lényegében e birodalmak szétesésével. Ez tükröződött véleményük szerint az árak alakulásában is. Új árforradalomról beszéltek, amely az olcsó nyersanyagok és energiahordozók korszakának végét jelzi.

E sorok írója a világgazdasági fejlődési szakaszokat másként értelmezi. Véleménye szerint a nagy, hosszú történelmi, gazdaságtörténeti korszakokon belül kerül sor szakaszváltásokra. Új szakasz kibontakozása kezdődött meg a világgazdaságban a második világháború után; ez a hatvanas évek végéig, a hetvenes évek elejéig tartott. A világgazdasági fejlődés új szakaszának kibontakozása egybeeshet a rövidebb fejlődésiszakasz-váltással. (Például a gyarmati típusú munkamegosztás bomlásának megindulása a gyarmati rendszer politikai szétesésének befejeződése nyomán.)

Vizsgálataim szerint a rövidebb szakaszokat a következő fontos tényezők, „rendező erők" határozzák meg:

1. Az adott időszak nemzetközi politikai és gazdasági hatalmi viszonyai.

2. A tudományos-műszaki fejlődés sajátosságai és kibontakozásának körülményei.

3. A gazdasági növekedés feltételei általában és különösen a vezető szerepet játszó országokban.

4. A nemzetközi együttműködés jellege, feltételei és következményei.

Az új szakasz rendező erőinek kibontakozása a hatvanas évek vége óta kezdődött meg. A régi keretek fennmaradása és az új feltételek követelményei közötti konfliktusok viszont súlyos feszültségekhez, válsághelyzetekhez vezettek. Az 1973-as és az 1979-es olajárrobbanások tulajdonképpen részben maguk is a világgazdasági korszakváltás következményei voltak, de a gazdasági fejlődés alakulására önálló tényezőként is hatottak. A fejlődés új szakaszában kibontakozott két gazdasági válság, az 1974—1975-ös, illetve az 1980-as évek elején, különösen szemléltetően mutatták meg a problémák súlyosbodását.

Ezzel összefüggésben egy igen lényeges elméleti kérdésre szeretnék kitérni: a kapitalizmus válságának problémakörére. A válsággal kapcsolatos vita a hetvenes és a nyolcvanas években ismét előtérbe került. A következő főbb kérdések fogalmazódtak meg:

a) Nem globális válságról van-e szó, amely mindkét rendszert sújtja? A globális problémákkal kapcsolatban többen az emberiség válságáról beszélnek.

b) Valóban válságban van-e a tőkés rend, hiszen jelentős társadalmi és gazdasági átalakulás megy végbe napjainkban is, és a kapitalizmus minden jel szerint még hatalmas „tartalékokkal" rendelkezik. Nem volt-e téves az általános válság elmélete?

A válság, mint ismeretes, többdimenziós fogalom, és értelmezése már ezért sem egyszerű. Egyesek úgy értelmezik, mint különböző problémák egybeesését, amelyeket megfelelő körülmények között és meghatározott eszközökkel meg lehet oldani. Mások a válságot olyan súlyos helyzetnek fogják fel, amelyből nincs kiút. Nem kevesen vannak azok sem, akik a rendszer minden zavarát azonnal válságként deklarálják. Az is nyilvánvaló, hogy minden válság jellegét, sajátosságait meghatározza az a rendszer is, amelyben kialakult. A XIX. század filozófusainak egyik igen lényeges témája volt a birodalmak és civilizációk hanyatlása; Marx és Lenin is olyan válságelméletet fogalmaztak meg, amely tudományos alapon elemezte a válságok eredetét, azzal a céllal, hogy helyes stratégiát dolgozzanak ki a válság felhasználására a forradalom érdekében. Marx szerint akkor keletkeznek válságok, amikor a termelőerők növekedése szükségleteinek többé nem felelnek meg a termelési viszonyok és a tár-

sadalmi feltételek. Lenin kimutatta, hogy minden válság egyszerre, hirtelen elezi ki a politikai antagonizmusokat, tárja fel az események hátterében ható tényezőket; olyan időszak ez, amikor az előző fejlődési szakasz sajátos „klimaxhoz" jut el. Ilyen feltételek között hirtelen kell választ adni számos kérdésre. Különbséget tett az alkotmányos és a forradalmi válság között. Az alkotmányos válságot olyannak tekintette, amely megoldható az adott rend keretei között, a forradalmi válságot pedig olyannak, amely meghatározott feltételek mellett széttöri az adott rend törvényeit és kereteit.

Az említettekből is nyilvánvaló, hogy nem lehet a válságról egyértelmű és minden körülmények között érvényes definíciót adni. A válság ugyanis éppúgy, mint megoldásának lehetőségei, nagymértékben függ a rendszertől, a rendszer sajátosságaitól. Mindenféleképpen igaz azonban, hogy a *válság az adott rendszer súlyos és lényeges zavara, amely nehezíti vagy — ha kiéleződik — lehetetlenné teszi annak normális működését, antagonisztikus ellentmondások kialakítására képes az adott rendszer keretein belül, vagy ilyenné teheti a meglevő nem antagonisztikus ellentmondásokat. A válság destabilizálja vagy destabilizálhatja az adott rendszert.* A rendszeren belüli és külső tényezők hatására, a külső és belső tényezők kölcsönhatásának eredményeként, objektív és szubjektív tényezők hatására egyként kialakulhat. Kialakulása gyakran azzal függ össze, hogy a rendszer megmerevedett, s nem képes az új feltételekhez alkalmazkodni. A válság tehát önmagában nem egyenlő a rendszer megszűnésével, meghatározott feltételek mellett azonban ahhoz vezethet: *a)* ha nem ismerik fel kellő időben okait, rosszul ítélik meg összetevőit; *b)* ha nem képesek megoldására, leküzdésére, mérséklésére, illetve olyan feltételek biztosítására, amelyek a válság körülményei között lehetővé teszik az adott rendszer lényeges összetevőinek működését, vagyis az előbbi lenini példát használva, a válságot nem képesek „alkotmányos" keretek között megoldani; *c)* ha az adott rendszernek nincs hatalma és lehetősége a külső válság-okok megszüntetésére vagy kivédésére.

A válságok, a gazdaságban, a társadalomban vagy az élet más területén, egy-egy részterületen (kultúrában, tudományban, pénzügyekben stb.) is kialakulhatnak.

Rendkívül fontos aspektusa a válságnak az is, hogy adott feltételek mellett hozzájárulhat az átrendeződéshez, a fejlődéshez, kiküszöbölheti azokat a tényezőket, amelyek a kibontakozásához vezettek.

A tőkés rendszer válságát úgy kell felfogni, mint a termelési mód történelmi hanyatlását. Nem azonos a klasszikus túltermelési válsággal, de nem is zárja ki ezeket a válságokat sem. E társadalmi válság szakaszában feszültebb helyzetek alakulnak ki egyes országokban; ezek a polgári államhatalom politikai válságában is kifejeződnek. Ilyen helyzetet készíthetnek elő a gazdasági megrázkódtatások, a gazdasági válságok vagy különböző társadalmi összeütközések az egyes országokban. A második világháborút követő, kedvező fejlődési szakasz végét jelezték például azok a küzdelmek, amelyek a hatvanas évek végén bontakoztak ki például Franciaországban.

A tőkés termelési mód történelmi válságának legdöntőbb tényezője és fejlődésének körülményei szemszögéből a leglényegesebb változást hozó tényező a szocialista rendszer létrejötte volt. Következményeinek lényegét R. L. Heilbroner, az egyik New York-i egyetem közgazdász professzora a következőképpen fogalmazta meg: „Aligha szükséges a kommunizmus erejéről beszélni... Mégis, ennek az erőnek az értékelésénél pontosan azt nem tudjuk megfogalmazni, ami a legfenyegetőbb számunkra, a kapitalista életmód védelmezői számára. Ez nem... az agresszív és kompromisszumokra nem hajlandó filozófia... Ez a kommunizmusnak mint élő társadalmi rendszernek a jelenléte, amely szemben áll privilegizált intézményeinkkel, és úgy áll szemben a kapitalizmussal, mint a tőkés rendszer szükségességének tagadása. A kommunizmus a kapitalizmust a legalapvetőbb értelemben állítja a történelem ítélőszéke elé... Ebből a szempontból nem számít, hogy milyen a kapitalizmus teljesítménye, és hogy sok tekintetben ez felsőbbrendű a kommunizmusénál. A dolog lényege az, hogy a kommunizmus megmutatta a változás, a történelmi átmenet lehetőségét a mi társadalmi rendszerünkről, és hogy a mi társadalmi rendszerünk soha többé nem érezheti magát teljes biztonságban, amikor állandóságát és törvényességét hirdeti." (R. L. Heilbroner: The limits of American capitalism. New York, 1965. 103. l.)

Az a döntő fontosságú történelmi változás, hogy a kapitalizmus nem világot átfogó rendszer többé, s hogy a Föld lakosságának mintegy harmada, a Föld területének több mint 26%-án, nem a kapitalista rendszerbe tartozik, sok nagy társadalmi, politikai és gazdasági kérdést új megvilágításba helyezett a tőkés rend számára. Nyilvánvaló például, hogy a tőkésországok vezető csoportjainak éles és harcos antikommunizmusa, amely 1917 óta a világtörténelem egyik fő tendenciája lett, e változás egyik fontos következménye. A harcos kommunistaellenesség egyrészt abban jut kifejezésre, hogy ideológiai, politikai és katonai síkon igyekeznek a tőkés rendszer nemzetközi pozícióit erősíteni és a szocializmusét gyengíteni, másrészt a rendszer belső fejlődését is érinti.

A korábbinál fontosabb kérdéssé vált a rendszer számára a tőkésországok belső problémáinak, feszültségeinek kérdése és kezelése, illetve e problémák megoldásának módja is. Megerősítette az osztalybéke fenntartására, a belső társadalmi ellentetek túlzott mértékű kiéleződésének megakadályozására irányuló tudatos törekvéseket. Nemzetközi méretekben rendkívül fontos kérdéssé tette a fejlett tőkésországok egymáshoz való viszonyát. Megerősítette a vezető tőkésországok uralkodó köreinek szolidaritását: mérsékli, korlátozza ellentéteiket, illetve ezek következményeit. Nem valószínű például, hogy a vezető tőkésországok között háborús konfliktusra kerüljön sor, a gazdasági versengés erősödött fel egymás közötti kapcsolataikban.

A másik történelmi jelentőségű változás a tőkés rend fejlődésében a gyarmati rendszer szétesése, amely szorosan összefonódik a szocializmus világrendszerré válásával; e nélkül a gyarmati rendszer szétesése nem lett volna olyan gyors.

A gyarmatbirodalmak felbomlása és az új, független országok létrejötte a gyarmati rendszer romjain hatalmas, közvetlen emberi és anyagi erőforrásoktól fosztotta meg az érintett tőkésországokat, s lényegében az egész tőkés rend számára új stratégiai helyzetet teremtett. Átalakult a hatalmi struktúra, módosultak a vezető tőkésországok közötti erőviszonyok. A volt gyarmattartó hatalmak elvesztették nagyhatalmi, világhatalmi pozícióikat, s középhatalommá zsugorodtak. Ami még inkább kidomborította az Egyesült Államok fontosságát a rendszerben. A gyarmati rendszer szétesése hosszabb távon új gazdasági-hatalmi centrumok létrejöttét teszi lehetővé, új versenytársakat is teremthet a vezető tőkésországokkal szemben.

Válságba jutottak a gyarmati kizsákmányolás hagyományos formái, a gyarmati típusú munkamegosztás. Ezzel egyidejűleg fokozódott a tőkés rend heterogenitása, erősödtek a kapitalizmuson belüli feszültségek, érdekellentétek. Az ún. észak—dél konfliktus a tőkés rendszeren belül lényeges feszítőerővé vált.

Az emberiség számszerű többsége számára a világ mintegy százhúsz országában létfontosságúvá vált a gazdasági fejlődés meggyorsítása az elmaradottság leküzdése érdekében, s ennek alapvető feltételeként a gazdasági dekolonizáció, a gyarmati rendszer gazdasági következményeinek felszámolása. Rendkívül kényes és komplex probléma ez világméretekben is, és közvetlenül befolyásolja a tőkés rendszert, a hagyományos kapitalista módszereket és értékrendet.

Nyilvánvaló, hogy ezzel kapcsolatban nem egyszerűen az állami beavatkozás szerepe erősödik a hagyományos piaci mechanizmusokkal szemben. A tőkésállamok közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatok hagyományos rendjét, a kapitalizmusra jellemző nemzetközi munkamegosztást és a nemzetközi kizsákmányolás viszonyait támadják azok az erők, amelyek a gazdasági dekolonizációs törekvések hátterében kialakultak. A kapitalizmus a kizsákmányolás nemzetközi szinten való fenntartása nélkül egész eddigi történelme során nem létezhetett. A tőkés felhalmozásnak egyik alapvető eszköze volt a nemzetközi kizsákmányolás, más népek kifosztása. A nemzetközi kizsákmányolás fennmaradása — a gyarmati rendszer politikai struktúrájának szétesése mellett — nemcsak lényeges feszültségforrássá vált a nemzetközi viszonyokban, hanem a fejlődő országok felemelkedésének egyik alapvető akadálya is. A fejlődő világ emiatt is lett a két rendszer történelmi küzdelmének fontos színterévé.

A fejlett tőkésországok számára is rendkívül fontossá váltak a fejlődő országokban végbemenő politikai változások. A kapitalizmus fő erői igyekeznek akadályozni

az országok szocialista átalakulását, szocialista irányú fejlődését, s ott, ahol ilyen feltételek már létrejöttek, minden eszközzel arra törekednek, hogy a haladó erőket destabilizálják.

A tőkés rend főbb jellemzői a XX. század végén

A tőkés termelési mód válsága, a tőkés rendet ért különböző megrazkódtatások és a szocializmus fejlődése bolygónkon nemcsak megrázták, hanem — mint említettük — hatalmas erőfeszítésekre is ösztönözték a tőkés rendet és különösen a rendszer szempontjából meghatározó szerepet játszó országokat a kapitalizmus belső és nemzetközi pozícióinak erősítésére a második világháború óta eltelt négy évtized során.

Az a tény, hogy a világon felhalmozott társadalmi gazdagság nagy hányada a tőkés rendszerben összpontosul, segített azoknak a feltételeknek a megteremtésében és olyan mechanizmusok kialakításában, amelyekkel biztosítani lehetett a gazdasági és szociális problémák kezelését a fejlett ipari országokban.

Alapvető adatok a tőkés világ súlyáról (1981)

Megnevezés	Fejlett tőkés országok	Fejlődő országok
Részesedés		
a világ lakosságából	17,5	51,0
a világ területéből	24,5	19,4
a világ bruttó termeléséből	64,0	19,0
a világ energiafelhasználásából	54,0	12,7
a világkivitelből (1982)	64,0	26,1
a világimportból (1982)	64,8	25,0
a technikaexportból	85,4	5,8
a technikaimportból	58,3	31,7
a működő tőkekivitelből*	97,1	2,1

* OECD — 1984

Forrás: United Nations TD Stat. K. 1984

A tőkés rend gazdasági erejéről, egyszersmind annak a rendszeren belüli egyenlőtlen megoszlásáról adnak képet a táblázat adatai.

Az egész tőkés gazdaságban erősödött a koncentráció, nőtt a monopóliumok hatalma és szerepe. A tulajdonviszonyokban az USA-ban például a korábbi négyszáz, majd kétszáz család közül 68 család ellnőrzése alá került az ipar 40%-a, ami akkor is figyelmeztető, ha időközben átalakultak a vállalatvezetés mechanizmusai is. A transznacionális társaságok a tőkés nemzetközi viszonyok fontos szereplőivé váltak, s a korábbiakhoz képest minőségileg új feltételeket teremtettek az internacionalizálódás terén. Ugyanakkor a tőkésországok gazdaságában fennmaradt és tovább él, sőt virágzik egy kis- és középvállalati szektor. Ezek léte ugyan ezernyi szállal kötődik a nagymonopóliumokhoz, de továbbra is sajátos, önálló szerepet töltenek be. Jelentőségük a rendszer működésében — annak rugalmassága szempontjából — nagy, és esetenként, illetve időszakonként növekedett is. E szektor főszereplője, a működő kapitalizmus mindenkori legfőbb figurája a vállalkozó: állandóan új gyártmányokat és új szolgáltatásokat hoz a piacra, időnként új iparágakat teremt, s ezek szüntelen kihívást jelentenek a meglevő üzlet biztonsága és a nagy monopolszervezetek merevsége számára. Szerepe különösen a nagy műszaki átalakulások kibontakozásának időszakában fontos. A kis- és középtőkés rétegek politikai jelentősége is számottevő, különösen a rendszer ideológiai bázisának alakításában, a szabad verseny ideológiájának ébren tartásában.

A nagy vagyonok felhalmozódásának folyamata nem korlátozódott a tőkés világ fejlettebb részére. Több fejlődő országban is megerősödtek vagy jelentkeztek hatalmas tőkéket ellenőrző vállalkozók, és létrejöttek helyi bázisú monopoltársaságok is. Ezekben az országokban azonban még nagyobb a kis- és középvállalatok súlya és szerepe, sőt az ún. „mezítlábas kiskapitalista", a piac, a bazárok kisvállalkozója még igen hosszú ideig jellemző marad sok országban.

A változások során az ipari tőkésországokban tovább fejlődött és tökéletesedett az állammonopolista rendszer is: a magántársaságok és az állam sajátos összefonódása. Ez a folyamat — a mai tőkés rend megannyi más jellemvonásához hasonlóan — ugyancsak ellentmondásos, kontliktusos. Fejlődésére hatnak a vezető tőkésesoportok közös érdekei, ellentétei, a monopoltőke s a kis- és középtőkések közti küzdelmek, a

gazdaság militarizálásának szükségletei, a társadalmi küzdelmek (például a jóléti állam kérdésében vagy az államosításokkal kapcsolatban).

Mint ismeretes, az elmúlt évszázadok során valamennyi fejlett ipari tőkeországban nőtt az állam szerepe. A hatalmi struktúra keretében alapjában véve egyetértés alakult ki abban, hogy olyan állami gazdaságpolitikára van szükség, amely képes a nagymértékű munkanélküliséget okozó gazdasági fluktuációkat korlátozni vagy szabályozni, és az inflációt megfékezni. Elfogadták azt is, hogy az államnak kell azokat a szolgáltatásokat biztosítani (a ezek aránya növekvő), amelyekre a magánszektor nem képes vagy nem képes elégséges mértékben (egészségügyi ellátás, szociális juttatások, olcsó lakások építése, városi közszolgáltatások és különösen a szállítás stb.) Természetesnek tartották azt is, hogy szükség van az újításokkal való törődésre, a természeti környezet védelmére és az egyen bizonyos fokú megvédésére a magántársaságokkal szemben, olyan esetekben, amikor ez utóbbiak tevékenysége ezt a rendszer létét veszélyezteti.

Az állami költségvetés kiadásai növekedése a második világháború óta jelentős vásárlóerőt juttatott azoknak a gazdasági élet résztvevőinek. A kormányi kiadások elsősorban a tőkejavak termelését ösztönözték. Az állami szociális juttatások, munkanélküli-segélyek és kifizetett bérek a fogyasztást segítették növelni. Az állami gazdasági szabályozás és ennek kiegészítő fő pénzügyi intézményei a pénzügyi pánikot vették meg a gazdaságot válságok idején. Mindez nemcsak az üzleti élet „legkörét", hanem annak egész működését kedvezően befolyásolta.

A hatvanas évek végétől az állami gazdaságpolitika cél- és eszközrendszerének hatékonysága csökkent. A költségvetés egyre kisebb hányada volt képes „szétosztani". A felduzzadt költségvetési kiadásokhoz, köztük a katonai kiadásokhoz „hozzászokott" a gazdaság, a csökkenő kiadások jelentős növekedése lett volna képes nagyobb mértékben hatni rá.

Évről évre nőtt a költségvetési hiány, s ez az infláció gyorsulásának egyik forrásává vált. A költségvetési kiadások növekedése előbb vezetett az infláció fokozódásához, mint a növekedés ösztönzéséhez. Az ösztönző hatást az így gerjesztett infláció is korlátozta.

Az állami szabályozás különböző eszközei is egyre rosszabb hatékonysággal vertek a növekvő problémákat okozta a nagy tárgyalásokon (például a környezetvédelmi törvények, a biztonsági előírások stb.).

Néhány országban, s ezek közé tartozik az Egyesült Államok is, bizonyos „válburjánzásra", túlszabályozásra is sor került. Emellett az állami eszközök nagymértékű felhasználása körüli erdekellentétek is élesebbé váltak a jóléti és a katonai kiadások kérdésében is. A költségvetési deficit növekedése tovább erősítette a konfliktusokat.

Ezzel egyidejűleg — részben az említett problémák hatására — a hatalmi elit körében is elkezdődött a harc az állam szerepével kapcsolatban: ez a közgazdasági elméletekben éppúgy tükröződött, mint a napi politikai küzdelmekben.

Három fő irányzat alakult ki. Az egyik irányzatra a leegyszerűsítő, primitív nézetek a jellemzőek. Ez az irányzat általában véve támadja a modern kormányt és intézményeit, az oktatást, a városi szolgáltatásokat, az állami munkanélküli-segélyeket stb. Híveit kiszott vannak olyan kisvállalati szemléletűek (illetve ezek szószólói), akik nincsenek tisztában az állami forrásokkal, és csupán ideológiai alapon lépnek fel, vannak köztük azonban olyanok is (pl. szakértők), akik gazdasági eszközökkel igyekszenek bizonyítani az állami szolgáltatásaink alacsony hatékonyságát, magas költségét, és mindezt szembeállítani a magánszektorral, a tényleges költségek figyelembevételével.

Arthur Laffer professzor, a dél-karolinai egyetem tanára például szóbeli elméletet dolgozott ki ezzel kapcsolatban, hogy ha az adók túl magasra emelkednek, a bevételek általában nem nőnek, s egy bizonyos ponton túl az adók növelése csökkenő jövedelemhez vezet. Ezek az összefüggések természetesen igen egyszerűek, és a közgazdaságtan elemzés logikája szerint csak az következhet belőlük, hogy bizonyos szintig felül egyetlen gazdaságban sem célszerű az adókat emelni, különösen nem a tőke gazdaságban. Az állami beavatkozás hatékonyságának határai vannak, de ennek az

véve pusztán ezen az alapon nem tagadható az állam gazdasági beavatkozásának fontossága.

A másik irányzat, amely az állami beavatkozással szemben áll, az ún. klasszikus iskola. Milton Friedman, az amerikai monetáris iskola egyik atyja azt hirdeti, hogy az állami szolgáltatások konfliktusba kerülnek a gazdasági szabadsággal, és károsan befolyásolják a fogyasztó szuverenitását: nem teszik lehetővé neki, hogy megfelelően válasszon. Ez az irányzat azért erős, mert a klasszikus és neoklasszikus közgazdasági iskolák kétszáz éves tradíciójára épül, s azt vallja, hogy mindenfajta gazdasági döntést a szabad verseny, a piac szabályozására kell bízni. Egyetlen más hatékony társadalmi erő sincs, amely jobban megfelelne a fogyasztó akaratának. A probléma azonban — az Egyesült Államokban például — az, hogy ilyen szabad piac nincs: az amerikai bruttó nemzeti termék 60%-át néhány ezer nagyvállalat állítja elő (a többi fejlett ipari tőkésországban is hasonló a helyzet), s ezek nem a szabad verseny elharcosai, nem is a piac é. a fogyasztó döntései befolyásolják a tevékenységüket. Döntő szerepet játszanak az árak a keresleti és kínálati viszonyok befolyásolásában, sőt az állam befolyásolásában is. Ezeknek a köröknek és erőknek a kiküszöbölése a modern tőkés gazdaságból lehetetlen.

Az állami gazdasági beavatkozás túlburjánzásával szemben fellépő harmadik irányzat képviselőinek álláspontja alapjában véve reális; amit vallanak, a túlzott mértékű bürokratikus állami beavatkozás korlátozása, végső soron az egész társadalom érdekében áll. Túlzott és helytelen például, amikor olyan állami intézkedéseket vezetnek be, amelyek hatékonyságát és társadalmi-gazdasági következményeit nem számítják ki előre, csupán egy adott politikai kurzus hatására kerül rájuk sor. Így ahelyett, hogy jobb munkára, a termelékenység növelésére ösztönöznének, épp ezzel ellentétes irányban hatnak.

A gyakorlati tapasztalatok egyébként arra utalnak, hogy a fejlett tőkésországokban a XX. század utolsó szakaszában — a világgazdaságban uralkodó feltételek mellett — a „doktrinér", „dogmatikus" gazdaságpolitikák még kevésbé lehetnek sikeresek, mint korábban. De a különböző szükségletekre (beruházások, kutatások, fejlesztés, infrastruktúra-modernizálás) gyakorlatiasan reagáló, széles tömegek érdekeivel is számoló (a lakossági fogyasztást ösztönző), az állami gazdasági szabályozást (a jövedelempolitikát is beleértve) ily módon végrehajtó gazdaságpolitika gyorsabb és kiegyensúlyozottabb fejlődést tenne lehetővé. Ehhez persze a vezető tőkésországok gazdaságpolitikájának hatékony nemzetközi összehangolására is szükség lenne.

Ám azokon a területeken, ahol az állammonopolista szabályozás vagy más sajátos formák (például a Közös Piac szupranacionális törekvései) átléptek a nemzeti határokat, bebizonyosodott, hogy mindez még nem elegendő a tőkés rend keretében az államok érdekeinek és törekvéseinek érdemi és hatékony összehangolására.

A hetvenes évek első felében és az 1980-as évek elején lezajlott válság — amely a világgazdaság tőkés részének a második világháború óta legsúlyosabb gazdasági megrázkódtatása volt — világosan bebizonyította ezt. A két válság által okozott veszteség (a kapacitáskihasználatlanság miatti termeléskiesés) — számításaim szerint — a fejlett tőkésországok egyévi ipari termelésének értékével volt egyenlő.

Ugyanakkor az a tény, hogy a tőkés világgazdaság a súlyos megrázkódtatások hatására nem került a harmincas évekre jellemző helyzetbe, azt jelzi, hogy az állammonopolista rendszer képes bizonyos problémák rugalmas kezelésére.

A társadalmi munkamegosztás elmélyülése és a műszaki-gazdasági fejlődés hatására lényeges változások mentek végbe a termelés és a fogyasztás szerkezetében is. A bruttó nemzeti termékben csökkent a közvetlen anyagi termelés és nőtt az egyéb, a szolgáltató tevékenységek aránya. Az anyagi termelésben csökkent a mezőgazdaság súlya is. E szektor a fejlett tőkésországokban műszaki és szervezeti szempontból egyaránt átalakult. Számos, a tőkés rendszer átalakulását valló polgári elmélet kötődik a fenti változásokhoz: az ipar utáni társadalom elmélete, a szolgáltató társadalmakról szóló elméletek stb. Ezek a szerkezeti változások valóban nagy jelentőségűek voltak a tőkés gazdaság és társadalom arculatának formálódása szempontjából. Az a tény, hogy számottevően csökkent a társadalomban az anyagi termelésben dol-

gozók súlya, s hogy ez a tendencia továbbra is folytatódik, hogy megnőtt a szolgáltatásokban dolgozók aránya, az alkalmazottak, az értelmiség súlya és szerepe, jelentősen módosította a tőkésországok társadalmának szerkezetét. Az oktatási rendszer bővítése új lehetőségeket nyitott a társadalmi mobilitás téren. Differenciáltabbá váltak a dolgozó tömegek érdekei. Nehezebbé vált ezek összehangolása a szakszervezetek és a munkáspártok keretében. Azok a gazdasági szerkezeti változások, amelyek a szolgáltatások súlyának növekedésével függnek össze, ugyancsak nagy fontosságú és hosszú távon ható tényezők (hozzájárultak például a ciklikus ingadozások mérsékléséhez).

A szerkezeti változásokat kiváltó okok között különösen nagy jelentőségű a műszaki fejlődés, az új tudományos és technikai forradalom kibontakozása. Ez a folyamat globális méretekben a gazdaságilag legfejlettebb tőkésországokban kezdődött meg, s eddigi következményei ezekben az országokban a legerősebbek. A mikroelektronikára, a biotechnológiára, az új anyagok megjelenésére és az energetika átalakulására épülő új műszaki-tudományos forradalomnak több fontos sajátossága van.

a) A változások átfogóbbak, mint a korábbiak: mélyebbek és szélesebbek a felhasználási területek, az ipari és társadalmi hatások. Nemcsak új gyártmányok megjelenését eredményezik és ezek gyártásának technológiáját érintik, hanem átalakítják a hagyományos cikkeket és azok technológiáját is. Sokoldalúan hatnak az infrastruktúrára, a foglalkoztatásra és az oktatási rendszerre, a szolgáltatásokra és a tömegkommunikációra. Az új technika hatása a foglalkoztatottságra különösen súlyos probléma. A megoldási lehetőségek (például jelentős munkaidő-csökkentés az azonos bérekkel, rendszeres átképzés stb.) ellentétesek a hagyományos tőkés filozófiával: a 32 millió munkanélküli mellett már ma is kétségessé teszik, hogy a tőke rend képes lesz majd a problémákkal megbirkózni.

b) A változások gyorsabbak, mint amit a műszaki fejlődés korábbi vívmányai eredményeztek. A műszaki ugrások, amelyek hatására végbemennek, ugyancsak nagyobbak. Rendkívül gyors az új technika nemzetközi terjedése is.

c) Az új technikai vívmányok komplexitása, bonyolultsága nagyobb, mint a korábbi időszakok vívmányaié volt. Ez több és új típusú szakértelmet követel a felhasználóktól is. Az emberek kapacitása az új technika megértéséhez és elsajátításához kisebb, mint a korábbi fejlődési szakaszokban volt. A komplexitásban szerepet játszik például a számítógépes műszaki tervezés és termelés terjedése is.

d) Az új technika kifejlesztése és előállítása lényegesen költségesebb a korábbiakénál. E tényező különösen kiemeli a nagyobb és iparilag fejlettebb országok előnyeit, a nagy társaságok különleges szerepét (marketing) és a műszaki-tudományos monopolumok megőrzésének fontosságát. (Ezzel összefüggésben az új technika átadásának feltételei is keményebbé váltak, ami a követő országok helyzetét nehezíti.)

e) Az új műszaki-tudományos forradalom kibontakozása különösen szorosan kapcsolódik a fegyverkezési versenyhez, a katonai-stratégiai szükségletekhez. Ez ugyancsak befolyásolja nemzetközi elterjedésének irányát és feltételeit.

A tőke rendszerre jellemző hatalmas egyenlőtlenségek nyomán a tudományos és műszaki fejlődés új szakaszának kibontakozását fénypontjai vívmányok mellett a másik póluson fennmaradtak – és sok millió ember életfeltételei szempontjából meghatározók – a primitív munkaeszközök, mint például a facekapa. Igen lényeges kérdés az is, hogy bizonyos hagyományos munkaigényes és a fejlődő országokban koncentrálódó termelőtevékenységek műszaki forradalmasodása hogyan hat majd egy olyan térségben, ahol a következő 20 év során egymilliárd új munkaalkalmat kellene létesíteni a munkaképes korba kerülő korosztályok foglalkoztatásához.

A mai tőke gazdaság további lényeges jellemzője a militarizálódás állandósulása, a sajátos „vasháromszög" kialakulása, a hadsereg, a hadiipar és a militarizmust támogató propagandagépezet részvételével. Ennek legfőbb ösztönzője a második világháború óta a szocialista országokkal való fegyveres konfliktus lehetőségének napirenden tartása volt. E folyamat több fázison ment át műszaki és stratégiai szempontból.

A vezető tőkésországok, mindenekelőtt az USA, Anglia, Franciaország és az NSZK hatalmas, az emberiség eddigi történetében példátlan katonai erőt építettek ki.

A hatvanas évektől kezdve az USA és a Szovjetunió között sajátos katonai egyensúlyhelyzet jött létre. Ez a tény új helyzetet teremtett a kapitalizmus vezető köreiben, s a korábban is jelenlévő két politikai irányzat: a nukleáris világkonfliktust elkerülni akaró (a békés együttélést elfogadó, a realizmus álláspontjára helyezkedő), illetve a döntő fölényre törekvő, az erőegyensúlyt átmeneti katasztrófának tekintő irányzat közötti küzdelem is erősebbé vált. Ebben a harcban — legalábbis egy időre — az erőfölény megteremtésének hívei kerekedtek felül, s a fegyverkezési verseny új, minden korábbinál veszélyesebb szakaszát indították meg.

f) A marxista közgazdászok körében is sokat vitatott kérdés volt a fegyverkezés gazdasági hatása a második világháború után a tőkésországokban. A fegyverkezés következményeit sokan hasonlították a háborús viszonyokhoz vagy a második világháború előtti „tengelyhatalmak" gazdaságában kialakult feltételekhez. A második világháború előtti német, olasz és japán fegyverkezés és a második világháború utáni amerikai, illetve nyugat-európai fegyverkezés gazdasági hatásai között azonban jelentős különbségek vannak. Az említett három országban a növekvő értéktöbbletből döntően a hadiipart fejlesztették, és igen kevés jutott polgári célokat szolgáló beruházásokra; ezek gyakorlatilag stagnáltak. A második világháború után az USA-ban, de a többi, a fegyverkezési versenyben részt vevő nyugat-európai országban is, a fegyverkezéssel párhuzamosan számottevően emelkedtek a polgári beruházások és nőtt a polgári fogyasztás.

Igaz, a fegyverkezés s ezzel összefüggésben a kutató- és fejlesztő tevékenység eltorzulása hozzájárult például az USA versenyképességének bizonyos mértékű romlásához Japánhoz képest. Nem jelentektelen szerepet játszott a fegyverkezés a tőkésországok inflációs hullámaiban sem 1945 óta. Az is tény, hogy jelentős társadalmi és gazdasági szükségletek kielégítése maradt el vagy vált lehetetlenné. (Nem biztos persze, hogy ha nem lett volna fegyverkezés, megszűnt volna a nyomor.) Alapjában véve azonban bebizonyosodott, hogy a hosszú távon fenntartott fegyverkezés akkor ösztönözheti a felhalmozás (a gazdasági növekedés) folyamatát, ha anélkül szívja fel a tőkefeleslegeket és javítja a tőke értékesulési feltételeit, hogy a polgári termelőeszközök és fogyasztási cikkek termelése bővítéséhez szükséges tőkéket „elnyelné". Ellenkező esetben, elhúzódó fegyverkezési verseny feltételei mellett, az érintett országok gazdasága nem is lenne képes az emelkedő fegyverkezési spirál s a polgári termelés bővítésének egyidejű fenntartására. A polgári termelés szűkülne, s jelentős társadalmi és gazdasági feszültségek keletkeznének. A folyamat végső soron az adott gazdaságok összeroppanásához is vezethetne.

Tény ugyanakkor az is, hogy a tőkés rend által a világra kényszerített fegyverkezési verseny az 1945—1985 közötti 40 év alatt az 1980-as világtermelés két és félszeresének megfelelő összeg elfecsérléséhez vezetett egy alapjában véve szegény bolygón. Ez azonban csak a közvetlen veszteség. Nem szerepel benne, mit jelent a világ tudósai 40%-ának elvonása az emberiség előtt álló hosszú távú feladatok megoldásától, a nagy hadseregek fenntartása okozta anyagi veszteség — kiesésük a termelőmunkából. A nemzetközi együttműködést akadályozó feszültség által okozott károk is pótlólagos veszteséget jelentenek.

g) Jelentős változások következtek be a tőkésállamok nemzetközi viszonyában is. A tőkés rend keretében, de főként a fejlett tőkésországok egymás közötti viszonyában előrehaladt a nemzetköziesedés, és ennek nyomán erősödött a kölcsönös függőség. A szó szerinti „kölcsönös függőség" értelmezése, problémaköre rendkívul sokoldalú. Elsősorban azt jelenti, hogy az egyes államok életét, létezését a más államok életének, létezésének következményei sokoldalúan átszövik. Céljaik (s társadalmi osztályaiknak, csoportjaiknak céljai is) csak a többi ország érdekeinek figyelembevételével realizálhatók, politikai és gazdasági téren egyaránt.

A polgári közgazdasági és politikai irodalom napjainkban nemegyszer „interdependencia"-ként jellemzi s a múltra is visszavetíti a fejlett tőkés- és a fejlődő országok közötti viszonyokat. Az erőszakos — a politikai és gazdasági uralom segítségével kierőszakolt — viszonyokat azonban nem lehet interdependenciaként értelmezni. Ezeket az országokat a gyarmati időszakban túlnyomóan politikai eszközökkel kény-

szerítették arra, hogy az ipari országok, főleg a gyarmatosító hatalmak élelmiszer- és nyersanyagszállítóivá váljanak. Gazdasági szerkezetük így eltorzult, monokulturás termelőkké, monoexportőrökké lettek. Az egyoldalú függőség mindmáig érvényesül nemzetközi kapcsolataikban, s nehezíti gazdasági fejlődésüket.

A tőkésállamok közötti kölcsönös függőség erősödésére az egyenlőtlen fejlődés, a nemzetközi gazdasági erőviszonyok megváltozásának feltételei mellett került sor. Ennek egyik alapvető jellemvonása az Egyesült Államok hegemóniájának gyengülése és más hatalmi centrumok megerősödése. Az Egyesült Államok világgazdasági hegemóniájának feltételei elsősorban nem belső gazdasági bázisának abszolút gyengülése, hanem a többi tőkeország, az USA főbb partnerei és versenytársai relatív helyzetének erősödése miatt változik meg a második világháborút követő helyzethez képest.

Az USA katonai-hatalmi helyzete, gazdaságának méretei, műszaki fejlettsége, pénzügyi szerepe és más tényezők továbbra is kulcspozíciókat biztosítanak számára a rendszerben. Nincs azonban elég erője ahhoz, hogy a szövetségeseinek, partnereinek és ellenfeleinek érdekeit és eltérő figyelmen kívül hagyva legyen képes a világgazdasági viszonyok formálására.

A mai nemzetközi gazdasági, hatalmi viszonyok rendszerében sajátos új centrumok erősödtek meg. A távol-keleti, csendes-óceáni térségben új tőkés fejlődési centrum van kialakulóban, amelynek központja Japán. A távol-keleti szigetország elsősorban ipari hatalma növelésével vált igen jelentős világgazdasági tényezővé. Súlya, fontossága a világtermelésben és a világkereskedelemben gyorsan nőtt. 35 év alatt több jelentős szerkezeti váltást volt képes végrehajtani.

Japán előretörése, versenyképességének számottevő javulása, elre kerülése a műszaki fejlődés néhány területén a nyolcvanas évekre jelentős változásokat eredményezett a nemzetközi versenyben, mindenekelőtt a világkereskedelemben.

A tőkés verseny működése mechanizmusának új elemeit Japán szerepe is megvilágította. A hagyományos koncepció szerint a verseny lényege az árkonkurrencia. Az elmúlt évtizedekben e mellett a minőség is nagy intenzitással tolódott előtérbe a versenyben. A mai helyzetben a verseny még sokkal mélyebb, átfogóbb lett: magában foglalja az új áruk, az új technológiák versengését a régiekkel, az új kínálati források oldaláról támasztott versenyt, az új termelési és értékesítési szervezeti formák versenyét a hagyományosokkal. Mindez a költségek és a minőség terén elérhető előnyöket is új feltételek mellett hozta felszínre. A verseny ma már nem a huszon egy-két százalékával függ össze a meglévő vállalatok között, életük alapvető feltételeit érinti. Az e típusú verseny sokkal hatékonyabb, mint a hagyományos ár- vagy minőségi verseny, de sokkal drámaibb következményekkel is jár.

Az ázsiai szigetország szerepe a külpolitikában — különösen katonai stratégiai területeken — gazdasági erejéhez és szerepéhez képest korlátozottabb, bár ugyanesak növekvő fontosságú. Sajátos különbség alakult ki a világpolitikában és a világgazdaságban játszott szerepe között. A történelmi tapasztalatok, különösen a japán történelem tapasztalatai arra utalnak, hogy ilyen feszültségek tartós fennmaradása nem valószínű.

W. W. Rostow, az ismert amerikai közgazdász és gazdaságtörténész Japán világhatalmi szerepének jövőjével kapcsolatban egyik tanulmányában azt a kérdést teszi fel: vajon az angol és az amerikai hegemónia korszaka után valószínű-e az ázsiai szigetország világgazdasági hegemóniájának kialakulása? Az a véleménye, hogy a jövő világgazdasági viszonyai között a legvalószínűbb perspektíva a vezetés diffuziója. Az új — véleménye szerint negyedik — ipari forradalom korszakában nem lesz hegemón állam, hanem több vezető alakul majd ki a világgazdaságban, és köztük sajátos együttműködés és versengés lesz a jellemző. Japán szerepe ugyanakkor tovább erősödik majd a világgazdaságban.

Abban az esetben, ha tovább erősödik az államok közötti kölcsönös függőség, a gazdasági-hatalmi viszonyok megoszlása egyenlőbbé válik, és a világgazdasági viszonyok „nyitottsága" is fennmarad legalább az 1980-as évek elején jellemző szinten, az uralkodó politikai és gazdasági feltételek mellett nincs kizárva a Rostow által felvázolt perspektíva. Ennek egyik követelménye lenne természetesen az intézmény-

tett nemzetközi együttműködés számottevő javulása és szintjének emelkedése is. A történelmi tapasztalatok azonban nem támasztják alá a nyugati világban a XX. században ilyen „harmonikusabb" viszonyok kialakulását. Tény persze az is, hogy folytatódik az új gazdasági-hatalmi központok erősödése a nemzetközi viszonyok rendszerében.

Az egyenlőtlen fejlődés gazdasági és politikai következményei, mint láttuk, sokrétűek, szerteágazók, így jelentős feszítőerőt képviselnek. Végső soron azonban két tényező szorítja őket határok közé: az egyik a szocializmus létezésének hatása, a másik a tőkés rend keretei közötti gazdasági összefonódás erősödése, az érdekek közösségének fokozódása.

A nemzetközi gazdasági erőviszonyok változásai a tőkésországok közötti sajátos politikai feltételrendszer mellett mennek végbe, amikor is a világpolitikában az Egyesült Államok politikai és katonai súlya vitathatatlanul és továbbra is rendkívül jelentős marad.

A kapitalizmus jövőjéről

Az eddigiekben említettekből is világos, hogy sokrétű és ellentmondásos belső (tehát a tőkés rendszeren belüli) és külső tényezők és erők hatására változik a mai kapitalizmus és formálódik a tőkés rendszer jövője. A két hatótényező-kor gyakran fonódik össze.

A tőkés társadalom perspektíváinak megítélésével kapcsolatban a legdöntőbb kérdés az, milyen módon, milyen eszközök felhasználásával lesznek képesek a tőkés rend vezető hatalmai megoldást találni azokra a társadalmi és gazdasági problémákra, amelyek részben már ma is jelen vannak, illetve a jövőben előtérbe kerülnek: a rendszer hatalmas nemzeti és nemzetközi egyenlőtlenségére, a tudományos és műszaki forradalom kibontakozásával összefüggő feladatokra, a nemzetköziesedés és a nemzeti államok fennmaradása közti ellentmondásra, a keresleti és kínálati viszonyok hatékonyabb összehangolására s a tőkés társadalom emberi oldalával összefüggő gondokra: a bűnözésre, az erőszakra, a családok szétesésére stb.

A tőkés rend eszköztára számottevően bővült. Már ma is növekvő szerepet játszik a tudomány és különösen a társadalomtudományok felhasználása. Ez utóbbi a tömegek manipulálásától a szervezési-irányítási formák javításáig igen sok területet fogát. A tényleges folyamatok feltárása, tehát a valóság megismerése és a különböző cselekvési alternatívák kialakítása makro- és mikroszinten egyaránt lényeges feladattá vált a nyugati társadalomtudományokban.

Nem került ki a tőkés rend eszköztárából a durva és nyers erőszak alkalmazása sem a kapitalizmus érdekében azokban az országokban és olyan időszakokban, amikor a társadalmi küzdelmek kiéleződtek, s ezek magát a rendszert vagy annak normális működését fenyegetik.

A tőkés rend jövője szempontjából alapvető fontosságú a belső és a nemzetközi expanzió lehetősége. Ennek még hatalmas tartalékai vannak. A vezető tőkésországok — a rendszert ért súlyos megrázkódtatások ellenére — az elmúlt évtizedekben is képesnek bizonyultak arra, hogy az expanzió újabb és újabb feltételeit megteremtsék. A műszaki fejlődés s korunkban különösen a tudományos és műszaki forradalom új szakaszának kibontakozása például ismét kedvező feltételeket teremtett az expanzióhoz. Igaz, a tőkés világ egyes államai és térségei eltérő módon „részesülnek" e lehetőségekből, de az átalakulás végső soron az egész rendszerre kihat. Az expanzió feltételei szemszögéből igen fontosak annak térbeli lehetőségei is. A XX. század utolján a csendes-óceáni térség államainak gyorsabb fejlődése és gazdasági átalakulása nyitott új lehetőségeket.

A jövő alapvető kérdései közé tartozik, hogy a rendszer problémakezelő képessége — mennyire korlátozza a magánérdek, s meddig haladhat előre a társadalmasodás, amely az eddigiekben is a termelőeszközök és termelési viszonyok közti konfliktus enyhítése egyik fő eszközének bizonyult.

Már Lenin is írt arról, hogy a kapitalizmus egészen a szocializmus küszöbéig viszi a társadalmasítást. Olyan formákat teremt, amelyek a szocializmusra emlékeztetnek, és annak közeledtét jelzik. Már 1917-ben megfogalmazta: „A szocializmus most a modern kapitalizmus valamennyi ablakán át ránk tekint, a szocializmus körvonalai közvetlenül a gyakorlatban bontakoznak ki minden olyan nagyméretű rendszabályban, amely ennek a legmodernebb kapitalizmusnak alapján egy lépést jelent előre." (Lenin: Válogatott Művei. 2. kötet. 111. l. Csaknem hét évtized telt el e szavak leírása óta. Ezalatt a tőkés társadalmasítás folyamata tovább haladt előre.

A hagyományos tőkés piaci módszerek módosulása, a magánérdekek bizonyos korlátozása és alárendelése szélesebb szükségleteknek természetszerűleg nem váltanak ki általános lelkesedést a tőkésországokban a vezető körökben sem. Állandó konfliktusok jellemzik a társadalmasodás előrehaladását, s ezen belül — mint említettük — különösen nagy erővel bontakoznak ki a belső kuzdelmek az állammal, az állam eszközeinek felhasználásával, az állam szerepével kapcsolatban. E konfliktusok természetszerűleg olyan rendszerben zajlanak, ahol a magánérdek a gazdasági döntések fő és végső kritériuma, s ahol fennmarad a magán- és a közérdek antagonizmusa.

A társadalmasodás vagy társadalmasítás a tőkés rendszerben a kapitalizmus érdekében történik: korlátait a monopoltőke érdekei szabják meg. De állandóak-e ezek a korlátok? Bizonyos választ adnak erre a kérdésre az előző társadalmi rendszerek, de maga a tőkés rend is. A feudalizmus korlátai is mások voltak a XIII. vagy a XVI. században. Vannak azonban bizonyos gazdasági és társadalmi változások, amelyek elképzelhetetlenek és lehetetlenek lettek volna a feudális rendszerben, mert ha végrehajtották volna őket, egészen más társadalmi rendszer alakult volna ki. A XIII. század feudalizmusában nem látszott lehetségesnek a dézsma, a tized, a robotkötelezettség és más intézmények felváltása valamiféle más rendszerrel. Más lett volna a válasz a XVI. századbeli feudalizmusban a rendszer belső átalakulásának korlátaira vonatkozóan. A XVI. században a pénz térhódítása s a kapitalizmus bizonyos csíráinak a megjelenése már számottevő erjedéshez vezetett. Mindkét esetben igaz azonban, hogy a korlátozottság azokat a határokat jelenti, amelyek túllépése olyan mértékben változtatja meg az adott társadalom működésének bázisát és a privilégiumok, előjogok rendszerét, amely erre a bázisra épül, ami már az adott társadalmi rendnek egy másikkal való felváltását jelenti.

A kapitalizmus korlátait is másképpen határozták volna meg a XIX. századbeli Angliában, mint, mondjuk, a XX. század második felében az Egyesült Államokban. Az alapvető kérdésekkel kapcsolatos vélemények azonban ma is azonosak vagy hasonlóak: végső fokon tulajdonképpen az uralkodó osztályok privilégiumai és ezek gazdasági bázisa az, amelynek megbontása már magát a rendszert fenyegeti.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a mai kapitalizmusban a társadalmasodást, nyilvánvaló, hogy a tőkés rend érdekében elvileg még igen sok minden megvalósítható a tőkés privilégiumok jelenlegi rendszerében. A létbizonytalanság és a nyomor például, amely nemcsak a fejlődő országok jellemzője, mindmáig létezik, még a legfejlettebb tőkésországokban is. A nyomor és a jólét együttélése az uralkodó osztályok privilégiumának egyik kritikus elemet helyezi előtérbe. A nyomor okai a kizsákmányolás, valamint a jövedelmek elosztásában mutatkozó és a tőkés rendszerben gyökerező nagy egyenlőtlenség, az, hogy a rendszer, miközben hatalmas jövedelmeket szivattyúz a tőkéseknek osztalékok, kamat, járadék és monopolista profit formájában, nem képes vagy nem hajlandó a társadalom nehéz helyzetben lévő egyedeit felemelni. Sor kerülhet és sor is kerül a jövedelmek bizonyos újraelosztására; a magántulajdon és a tőkés kisajátítás privilégiuma ezt lehetővé teszi, annál inkább, mert a legfejlettebb tőkésországokban hatalmas mértékben megnövekedett a munka termelékenysége és a profit, s a tőkés társadalomnak sem érdeke a nyomor fenntartása. A mai munkaerő összetétele a fejlett ipari tőkésországokban — különösen a magasabban kvalifikált rétegek súlyának növekedése ugyanakkor eleve átfogóbb szociálpolitikat, nagyobb gazdasági biztonságot követel. Nem csupán az osztálybéke fenntartása, hanem a munkaerő minősége és teljesítménye érdekében is igen lényeges például az ún. „jóléti állam" struktúrája. Mindez a költségek nagyobb fokú társadalmasítása révén éppen

úgy lehetővé válik, mint a szegénység legszembetűnőbb formáinak felszámolása, a nyomornegyedek lebontása stb. Ezek a változások azonban jelentős ellenállásba is ütköznek. Nem azért, mert a tőkésosztály alapvető privilégiumait, hanem mert e privilégiumok objektív folyamatokon alapuló felfogását sértik. A hagyományos érdekekkel és értékrenddel állnak ellentétben, a magánvállalkozó gyakorlatával és filozófiájával. Nemzetközi méretekben ez még inkább jellemző.

Hasonló kérdés a piac és az állami szabályozás viszonya a tőkésországokban. J. K. Galbraith a következőket írta: „A tervben nem mindenki hisz, de a piacba vetett mélységes hit általánosan kötelező." Mégis, az állami szabályozás, ha a kapitalizmus fő intézményeinek támogatását, erősítését szolgálja, elvileg ugyanúgy jól megfér a tőkés rendszerre jellemző privilégiumokkal. Nem sérti a tőkés tulajdonosi jogait és jogeimét a profitra, az osztalékra vagy a kamatjövedelmekre. A kérdés körül mégis állandó konfliktusok vannak. A nyolcvanas évek neokonzervatív hulláma részben e konfliktusokat meglovagolva került hatalomra.

A társadalmasodás előrehaladása a nemzetközi viszonyok rendszerében is erősödhet: a transznacionális társaságok fejlődése, különböző állami megállapodások, szervezetek és együttműködési formák hozzájárulhatnak a tőkés rend nemzetközi viszonyainak szervezettebbé tételéhez. Ez a folyamat is ellentmondásos, hiszen az érdekellentétek adottak, az integráló és dezintegráló erők állandóan újratermelődnek.

A tőkés rend jövője s működőképessége szemszögéből alapvető kérdés az is, képes lesz-e a nemzetközi kapcsolatrendszerben a fejlődő országok érdekeivel jobban számoló reformokra s olyan kompromisszumokra, amelyekkel a nemzetközi piaci viszonyokat és a kapcsolatok államközi szabályozásának szükségleteit összehangolják. Ennek lehetőségei nem kizártak: nemcsak a kapitalizmus rugalmassága, alkalmazkodóképessége miatt, hanem a két rendszer versenyének következtében is.

A kapitalizmusban más területeken is viszonylag jelentős változások mehetnek végbe a tőkés privilégiumok lényegi megsértése nélkül. Egyes területeken, például a környezetvédelemben, a tudomány és a kultúra támogatásában, tért hódíthat a közérdek a tőkésvállalatok döntésében is, különösen akkor, ha az közvetlenül is szolgálja céljaikat. Vannak azonban a tőkés rendszernek olyan, ma is világosan kirajzolódó társadalmi-gazdasági korlátai, amelyek megsértése esetén a rendszer rendkívül gyorsan és érzékenyen reagál, ilyenek például a profittal, ennek szerepével, nagyságával, rátájával kapcsolatos változások. Ezek befolyásolják a tőkés rend magatartását az államosítással kapcsolatban is, és ezek vezetnek időről időre reprivatizációhoz.

A tőkés társadalmasodás előrehaladása, a technika fejlődése nem változtatja meg a társadalom megoszlását tőketulajdonosokra és tőkével nem rendelkező tömegekre. Kétségtelen, hogy a kapitalizmusban kialakult két alapvető osztály, a burzsoázia és a proletariátus XIX. századbeli arculatához képest számottevően átalakult a legfejlettebb tőkésországokban. Ez az átalakulás sokirányú. Mint említettük, szorosan összefügg a társadalmi munkamegosztás változásával, a tudományos és a műszaki fejlődéssel stb. Ennek nyomán, mint erről már szó esett, a tőkés társadalom arculata differenciáltabbá s a társadalom manipulálhatóbbá válik.

A társadalmasodás tőkés korlátainak és feltételeinek vizsgálatából adódik az a következtetés is, hogy az antikapitalista haladó erők számára, a szocializmusért folytatott harcban, továbbra is fontos eszköz marad az államosítás. Része annak a harcnak, amely az államhatalom ellenőrzéséért és a szocializmusba való átmenetért folyik. Még fokozottabb mértékben érvényesül ez a törekvés egyes fejlődő országokban. Azok a feltételek azonban, amelyek a tőketulajdonosok és a többiek egymáshoz való viszonyát meghatározzák, a lényeget illetően nem módosultak, vagyis a termelőeszközök tulajdona mint döntő kritérium továbbra is alapvető. Az a tény, hogy egyes országokban, például az Egyesült Államokban, a dolgozók egyes rétegei megtakarításaikat vagy azok egy részét részvényekbe fektették, nem hoz és nem is hozhat alapvető változást ebben a folyamatban; alkalmas azonban a tömegek manipulálására. A kisrészvényesek sohasem kerülhetnek abba a helyzetbe, már csak a tulajdonukban levő részvények csekély száma miatt sem, hogy befolyásolhatnának a társaság lényeges ügyeibe. Legfeljebb magasabb áron adhatják el a megvásárolt részvényt vagy

nemi osztalékot kapnak. Számukra a részvénytulajdon a megtakarítás egyik formáját jelenti, és aligha különbözik ennek egyéb, például takarékpénztári formáitól.

A „létező szocializmus" mint a tőkés renden kívüli hatótényező szerepének a megítélése a kapitalizmus jövője szempontjából igen összetett kérdés.

Említettem, hogy a nyugati hatalmi elitben sajátos érdekközösséget alakított ki a szocialista rend térhódítása. Ez az érdekközösség azonban nem függetleníthető a tőkés renden belüli különböző konfliktusoktól és politikáktól, különösen olyan esetekben nem, amikor például a rendszer egyik államának lépései a nukleáris világháború irányába más kontinensen levő országok létét fenyegetik. Az érdekközösség erejét más gazdasági érdekellentétek számottevően mérsékelhetik.

Köztudott, hogy a tőkésországok szociális rendszerének kifejlődésére milyen mértékben hatott a Szovjetunió, később pedig a többi szocialista ország gyakorlata. Ma már ez a szféra és a vele kapcsolatos politika sajátos önálló kérdéskört és konfliktusgócot képvisel a tőkés renden belül, szinte teljesen függetlenül attól, mi van a szocialista országokban e téren.

Nyilvánvaló, hogy a „létező szocializmus" hatása a kapitalizmus jövőjére nem szűkíthető a tőkés rend fejlődésének néhány meghatározott területére. Átfogó történelmi verseny ez, amelynek konkrét feltételei is változnak. Az a tény, hogy az 1960-as években a Szovjetunió katonai ereje az Egyesült Államokéhoz hasonlóvá vált, és sajátos katonai erőegyensúly jött létre a két rendszer két vezető hatalma között, világméretekben új szakaszt nyitott a versenyben: nemcsak a szocialista államok stratégiai helyzetének javításához és a világhelyzet stabilitásához járult hozzá, a fejlődő világban is sokoldalúan hatott a társadalmi küzdelmek kimenetelének esélyeire.

A verseny feltételeinek változása az adott szakaszokban nemcsak pozitív, hanem negatív hatású is volt a szocializmus erőire. A szocialista országok gazdasági nehézségei, egyesek súlyos belső problémái és ezek megoldásának elhúzódása, egyes szocialista országokban elkövetett, esetenként súlyos hibák vagy tévedések az adott feltételek mellett nemcsak az érintett országok belső ügyei, hanem a nyugati világban is hatottak, s a tőkés rend szempontjából kedvezően befolyásolták a társadalmi küzdelmeket.

A szocialista országok említett nehézségei, gyengeségei is hozzájárultak az elmúlt években olyan törekvések megerősödéséhez egyes nyugati országokban, amelyek a „létező szocializmus" visszaszorítására irányulnak. (E törekvések egyébként sohasem tűntek teljesen el a nyugati világban.) A két rendszer küzdelmében a nukleáris világkatasztrófát nem lehet teljesen kizárni. Az Egyesült Államok törekvései az erőfölény visszaállítására a fegyverkezési verseny új hullámát indították el. A nukleáris világháború azonban az emberiség fennmaradását tenné kétségessé. Minden valószínűség szerint a békés egymás mellett élés — hosszú történelmi korszakban — adja majd meg a jövőben is a külső kereteket mindkét társadalmi rend számára.

Ez nemcsak feltételezi, meg is követeli az együttműködést, s ennek során már az eddigiekben is bizonyos közös érdekek kialakulásához vezetett a szocialista és a tőkésországok között. Nemcsak kölcsönhatások alakultak ki (olyan területeken például, mint a fegyverkezési verseny vagy a gazdasági nehézségek következményei), hanem a kölcsönös függőség bizonyos elemei is létrejöttek, például a globális problémákkal kapcsolatban.

A két rendszer együttélése konfliktusos, társadalmi, politikai és gazdasági feszültségekkel telített világban folyik. A konfliktusok különösen a fejlődő országokban éleződnek ki, s ezekre a tőkés rend és a szocializmus közti viszonyok közvetlenül is hatnak. E térségben vált a két rendszer közti küzdelem a legintenzívebbé, s ennek nyomán több új állam lépett a szocialista irányú fejlődés útjára. Ugyanakkor a gazdasági és társadalmi változások hatására egyes fontos országokban szilárdabbá váltak a tőkés rend pozíciói is. A tőkés rend a változások nyomán differenciáltabbá, heterogénebbé is vált, s ez a tendencia a jövőben is folytatódni fog. A differenciálódás elkerülhetetlenül új feszültségek forrása is, egyszersmind összetettebbé és sokrétűbbé teszi majd a szocializmusba való átmenet formáit.

POKOL BÉLA

A társadalmi innováció automatizmusai

Miért van az, hogy egyes társadalmak csak kataklizmákban és forradalmakon keresztül képesek megújulni, a megváltozott környezethez alkalmazkodni, mások pedig olajozottabban, a társadalmi feszültségeket már bizonyos küszöb alatt észlelve, folyamatosan át tudják alakítani társadalmi szférák (gazdaság, politika stb.) anyagát? A kérdés Magyarországon a hetvenes évek elején vetődött fel, eleinte a lehető legszűkebb értelemben:[1] miért megy végbe nálunk az ipari-műszaki megújulás olyan vontatottan, hogy egy-egy találmány már tömegtermelése kezdetekor elavulttá válik? A technikai innováció előfeltételeit kutatva később a gazdasági környezet egészének megújulási képessége is bekerült a vizsgálódásokba,[2] majd a nyolcvanas évek elejétől a gazdasági innováció *társadalmi* előfeltételeire is kiterjedt az elemzés.[3]

Az ily módon kibővült innovációs irodalom egy sor összefüggést tárt fel, hatalmas mennyiségű empirikus anyagot gyűjtött össze az elmúlt évtizedek technológiai innovációinak sikeres és kudarcot vallott esetei kapcsán.[4] A gazdasági megújulás társadalmi előfeltételei vonatkozásában azonban még csak jelzésszerű megállapításokkal találkozhatunk, a rendszeres elemzés szintén következő feladat.

Mielőtt a részletek elemzésébe bocsátkoznánk, tisztáznunk kell három konkurráló fogalom viszonyát, amelyek dolgozatunk központi kérdését érintik: változási képesség, adaptálódás, innovációs (megújulási) képesség.

Mennyiben jelölnek ezek a fogalmak eltérő aspektusokat, mennyiben jogos szinonimaként használni őket? A két utóbbinál könnyen kimutatható, hogy – különböző elméleti gyökerekből származva – ugyanannak a problémának más nézőpontból történő megfogalmazását jelentik. Az adaptálódási (alkalmazkodási) képességet Parsons fogalmazta meg funkcionalista rendszerelméletében, a társadalmi rendszerek változásainak a környezetükben végbemenő változásokkal való összhangját jelölte vele. Az innováció az eredeti, schumpeteri értelmezésben új termékek, technológiák bevezetésére korlátozódott, és csak később, általánosabbá válva lett alkalmassá a gazdaság és a többi társadalmi szféra átfogó megújulási folyamatainak jelzésére. Így azonban az egyes társadalmi alrendszerek vonatkozásában már nagyon közel került egymáshoz az alkalmazkodási (adaptációs) és a megújulási (innovációs) képesség. Míg azonban az adaptálódás jobban kiemeli a belső megújulás *kapcsolódásának* szükségességét a környezetet alkotó többi társadalmi alrendszer mindenkori állapotához, addig az innováció fogalma – legalábbis verbálisan – nem domborítja ki ilyen nyilvánvalóan ezt az összefüggést, hanem *az adott társadalmi alrendszer belsője felé utal.* Dolgozatunkban állandóan *adaptációs-innovációs* képességet kellene említenünk, mert épp az egyes társadalmi szférák megújulásai közötti *kapcsolatokra* – a későbbieket megelőzve, az innovációs láncolatokra – helyezzük az elemzés fő hangsúlyát. A nehézkességet elkerülendő, mégis elhagyjuk az összekapcsolást, és csak innovációs folyamatokról beszélünk, mindig beleértve persze az adaptálódás mozzanatát is.

Nem minden változás hoz létre megújulást – merül fel többször is az innováció tárgyalásakor. Ebből azonban téves lenne olyan következtetést levonni, hogy egy-egy „pusztán" változást lehetővé tevő mechanizmus nem érdemel figyelmet a minőségibb kategóriát jelentő innovációs képesség kutatásában. Másrészt ha nem egy-egy változás innovációkénti minősítésére vagy elutasítására tesszük a hangsúlyt, hanem egy-egy társadalmi szféra vonatkozásában a *változóképességet magát* és az erre lehetőséget adó mechanizmusokat vesszük szemügyre, akkor ezen az általánosabb szinten nagyon közel kerül egymáshoz a „puszta" változóképesség és a megújulási képesség. Főleg, ha a korábbi történelmi korszakokban létező elvi változtathatatlanságot is bevonjuk egy-egy társadalmi szféra (jog, államhatalom stb.) mai változo-

képességének vizsgálatába, bukkannak elő azok az elementáris mechanizmusok, amelyek elszigetelten ugyan csak egy-egy szféra permanens változásait teszik lehetővé, ám *összekapcsolt működésükben* egyik szféra változásait a másikhoz igazítják, és így az egyes változások adaptálódási és megújulási folyamatokba rendeződnek.

A gazdaságon túli társadalmi szférák megújulási képességének elemzésében egy sor megközelítés és fogalmi apparátus képzelhető el, illetve figyelhető meg az eddig megjelent tanulmányokban. Megítélésünk szerint alapvetően fontos, hogy először tudatosan különválasztva vegyük szemügyre az egyes régiókban (például a fejlett nyugati társadalmakban, a kelet-európai szocialista társadalmakban, a harmadik világ országaiban) megfigyelhető innovációs megoldásokat, problémákat, és csak az elszigetelt elemzés után lehet összevetni az egyes szférák innovációs mechanizmusait. Így fel lehet tárni, hogy például a fejlett nyugati társadalmak egyes szférái innovációs megoldásainak milyen ekvivalensei, megfelelői vannak a mai kelet-európai társadalmakban, illetve fordítva. Mostani tanulmányunkban a modern polgári társadalmakat szeretnénk szemügyre venni.

Néhány olvasó számára talán túlságosan idealizáltnak tűnik majd az a kép, amelyet a modern nyugati társadalmak megújulási folyamatairól a következő sorok felvázolnak. Ezért már itt szeretném jelezni, hogy *a kép valóban idealizált.* A hétköznapok hírei (tüntetések, utcai összecsapások stb.) ezernyi olyan eseményről tudósítanak, amelyek szöges ellentétben állnak azzal az olajozott megújulási láncolattal, amely a következő oldalakon kibontakozik. De ha ezt a politikai feszültségtömeget összehasonlítjuk a századunk első felében megfigyelhető társadalmi problémákkal és az azok által indukált társadalmi viharokkal, akkor legalábbis elismerhetőbbé válik az „olajozottabb" problémakezelés jogosultsága a mai nyugati társadalmakkal kapcsolatban. Másrészt előzetes megjegyzéseinket ki kell egészítenünk azzal, hogy a következőkben vázolt innovációs láncolatok a gyakorlatban *teljesebben* megvalósulnak Nyugat-Európa országaiban, mint Dél-Európa néhány újdonsült polgári demokráciájában. Elsősorban Portugália és Görögország, valamint Spanyolország tér el az általunk vázolt képtől, de kisebb mértékben Olaszország esetében is megállapítható ugyanez.

Más szempontból kivétel az Egyesült Államok. Mint közismert, itt — Nyugat-Európától eltérően — nem jellemző a társadalom ideológiai artikulációja és a politikai pártok ideológiai platformok szerinti orientálódása. Így a politikai szféra és az államhatalom megújulási kapcsolatai részben másként futnak le, mint az alábbiak Nyugat-Európára koncentrált fejtegetéséből kitűnik.

A társadalmi szférák változásra épülése

Sokszor evidenciák alól kell kioldani az igazságot. Ennek a mestere Niklas Luhmann, aki olyan dolgokra tud monografikus formában rákérdezni, mint a „bizalom",[5] amely nélkül a modern nagyvárosi ember szinte az ágyból sem merne felkelni, és amelynek az elementáris fontosságát csak akkor vesszük észre, ha összecsuklottak azok a mechanizmusok, amelyek addigi láthatatlan működése lehetővé tette, hogy aggodalom nélkül liftbe szálljunk vagy autóba üljünk, hogy a pénzünket bankban (illetve értékeinket eleve pénzben) tartsuk, hogy a jövőbeli nyereség fejében beruházzuk stb. Ilyen evidenciákat vesz szemügyre Luhmann akkor is, amikor az államhatalom, a jog, a tudomány, a gazdaság megújulási képességének alapvető mechanizmusait keresi.

Olyannyira nyilvánvalónak tűnnek az általa kiemelt innovatív mechanizmusok, hogy rögtön kontrasztokkal igyekszik ébren tartani az olvasó érdeklődését. Az államhatalom például a középkorban elvileg a változatlanságon nyugodott, írja, ezzel szemben a modern társadalmakban a permanens változáson épül fel. Mi az a mechanizmus, amely ezt a radikális fordulatot létrehozta? A választások — mondja Luhmann.[6] A választás, mint a demokrácia egyik eszköze, mint a politikai rendszer

része, mint az alkotmányjogi intézmények egyike (a vizsgálódó érdeklődésétől függően) a lehető legtöbbet elemzett dolog, Luhmann azonban teljesen új nézőpontból világítja meg a választások fontosságát: úgy, mint a hatalom innovációs mechanizmusát.

Az államhatalom ugyanis — a polgári átalakulásig dinasztikus trónutódláson nyugodva — nem rendelkezett azzal a lehetőséggel, hogy a különböző okok miatt indukálódó társadalmi feszültségek nyomása alatt formalizáltan alakítsa át az állami politika prioritásait, hogy megszüntesse a kialakult társadalmi feszültségek okait (amennyire lehetséges). Az ilyen államhatalom csak tömegrobbanások, forradalmak útján tudott megújulni, illetve — mint a felvilágosult abszolutizmus néhány példája mutatja — egy sor véletlen és szubjektív feltétel összejátszása esetén alkalmanként részleges megújulást tudtak biztosítani „a jó uralkodó" tervszerű reformjai.

Az államhatalom választásokra alapozódásával ebből a szempontból gyökeres fordulat állt be. A választások periodikusan ismétlődnek, és amennyiben megvan a társadalmi feszültségek artikulációjának eszközrendszere (politikai nyilvánosság, pártok, egyesületek stb.), egy bizonyos feszültségi szint elérése után a legközelebbi parlamenti választáson megbukik az addigi állami politikát meghatározó kormánypárt, és új politikai prioritásokat hirdető kormánypárt kerül hatalomra. Persze más kérdés, hogy az új párt valóban meg tudja-e oldani a társadalmi feszültségeket kiváltó problémákat. A választások csak azt biztosítják, hogy strukturálisan meg tudjon újulni az államhatalom: ahhoz, hogy ez sikeres megújulás legyen, egy sor további szféra működésére és esetleg ezek megújulására is szükség van.

A modern jog változóképessége szintén sokat elemzett jelenségnek számít a jogszociológiában.[7] Luhmann itt is a középkori és a modern jog változóképességének kontrasztolásával igyekszik feltárni az utóbbi elvi alapját. A modern jog változtathatóságát a szokásjogi jogképződéssel szemben a tudatos jogalkotás léte biztosítja. Új jogot azonban valamilyen formában minden korszakban létrehozhatott az uralkodó vagy a rendi gyűlés. A meglévő joganyag változtatása azonban a középkor folyamán mindvégig kizárt volt.[8] Csak az abszolút monarchiák uralkodói tudták maguknak sikerrel vindikálni (a központosított igazgatási és katonai erőre támaszkodva) a jog fölötti szabad rendelkezést.

A centralizált államgépezeten belül kialakult a folyamatos jogalkotás mechanizmusa, amelyben az új rendeletek létrehozása mellett az új központi akarattal szemben álló régi jogszabályok folyamatos hatályon kívül helyezésére is figyelemmel vannak. A jog koncepciója ezzel gyökeresen átalakult. Luhmann kifejezésével: „változásra épült át"; a modern jog előírásaira eleve úgy tekintenek, mint „hatályon kívül helyezésig létezőre".

A polgári átalakulás után a jog változásra alapozódása nem kérdőjeleződik meg, csak az alanyában történik módosulás: az uralkodótól a parlamentekhez kerül a jog alkotása, illetve kiegészül a parlamenti törvények szintje alatti jogalkotással. A modern jog így folyamatosan meg tud újulni, az egyes jogszabályokat akadálytalanul ki lehet cserélni. Persze már itt jeleznünk kell, hogy a jognak ez a tudatos jogalkotás létén alapuló megújulási képessége csak „üres forma", lehetőség arra, hogy más szférák megújulását átvezethesse a gyakorlatba. Például — mint látni fogjuk — a társadalmi feszültségek politikai artikulálódása és ezek új állami politikává formálása *révén* tud részt venni a társadalmi megújulási láncolatban. Az utóbbi nélkül hiába működik teljes kapacitással, új jogszabályokat ontva, a jogalkotási gépezet, a társadalom érdek- és politikai mozgásai továbbra is csak kataklizmákon keresztül képesek az államgépezetre hatást gyakorolni. Továbbá ha a tudomány nem tud „működni" vagy különböző akadályok miatt a tudományos ismeretek nem képesek megújulni, akkor más szempontból tekinthető üresjáratnak a permanens jogszabály-változtatás. A modern fejlettségi fokon ugyanis bármely állami elképzelés jogszabállyá formálása a tények és az átfogó összefüggések rendszeres feltárása nélkül csak szerencsejátéknak tekinthető. Már itt nyilvánvalóvá válik tehát, hogy az egyes társadalmi szférák innovációs mechanizmusai csak láncolatban képesek kifejteni jótékony hatásukat.

A tudomány „változásra átépülése" még Európa nyugati felén is csak a századunk elejére ment végbe.[9] Az idő múlásával elavult, hamissá vált tudományos állításokat, elméleti rendszereket ugyan a gyakorlatban mindig megcáfolták (illetve kiegészítették, átértelmezték), de az a mai állapot, hogy a tudományos igazságokra eleve mint a *cáfolásig érvényesre* tekintenek, elvi újdonságot jelent a tudomány messzire visszanyúló történetében. A szüntelenül megújulni képes tudomány léte egy sor strukturális előfeltételen nyugszik, és ezek az előfeltételek néha hosszú századok vajúdásában teremtődtek, illetve teremtődnek meg, még a legfejlettebb polgári társadalmakban is.

Az egyik legfontosabb előfeltételt a tudomány strukturális elkülönülése jelenti. A vallás alóli kioldódásnak kínjai vagy — a modernebb időkben — a közvetlen ideológiai-politikai kontrolltól való emancipáció nehézségei közismertek. Kevésbé elemzett azonban a *tudományos igazság elszakadásának nehéz folyamata a hétköznapi gondolkodástól* és a mindennapok igazságkritériumaitól. Hát nem jobban hiszünk egy frappáns élcekkel tarkított, szellemes előadásnak, mint egy monoton hangú felolvasásnak, teljesen függetlenül érveik meggyőző erejének különbségétől? Vagy hiszünk-e annak, akit morális gyengesége miatt megvetünk? Pedig a tudományos igazság kritériumai teljesen függetlenek ezektől a külsőleges szempontoktól.

A tudományos igazság leszakadása a hétköznapi, külsődleges jegyek alapján működő igazság-elképzelésektől a tudomány rendszerszerű elkülönülésével megy végbe. A tudomány „üzemszerű" működésének kialakulása — a korábbi, magányosan meditáló tudósléttel szemben — századunk elejére eleinte az egyetemeken belül, majd az egyre bővülő tudományos intézeti hálózatokban ment végbe. Zárt kommunikációs körök keletkeztek az egyes tudományokban, és egy-egy nagyobb tudomány területen — a természettudományok, majd a társadalomtudományok terén — fokozatosan elfogadottá váltak azok az objektív verifikációs szabályok, amelyek egyedül illetékesek a tudományos állítások igazságának megállapításakor. (Bár hozzá kell tennünk, a társadalomtudományok vonatkozásában még most sincs teljes konszenzus ezeket az objektív verifikációs szabályokat illetően.)

Mindenesetre — a képet kissé ideálissá festve — a tudományon belüli strukturális megoldások, a publikációs lehetőségek pluralitása lehetővé teszi, hogy bármely tudományos tekintély hosszabb időn keresztül elfogadott állításait ifjú titánok zúzzák szét, amennyiben valóban olyan tényeket, összefüggéseket, érveket tudnak ellenük, amelyek az elfogadott tudományos bizonyítási szabályok szerint képesek meggyőzni a tudományos közvéleményt. Ilyenkor a tudományos igazságok nemcsak elvileg a „cáfolásig érvényesek", hanem a tudomány valóban permanensen képes megújulni.

Ezek a gondolatok elszórtan mind megtalálhatóak Luhmann különböző munkáiban. Hogyan lehet azonban őket egy koherens innovációs elmélettévgyúrni? Úgy tűnik, két megoldással legalábbis közelíthetünk egy ilyen innovációelmélethez. Egyrészt Luhmann megoldásait más társadalmi szférák innovációs lehetőségeinek feltárásához lehet transzformálni, másrészt az egyes szférák innovációs mechanizmusait — legalábbis úgy véljük — láncolatokká lehet alakítani. Pontosabban, ha gondolatilag láncolatokká fűzzük ezeket össze, és úgy közelítünk a releváns társadalmi jelenségekhez, akkor a társadalmi szférák láncolatszerű megújulási folyamatai bontakoznak ki.

A politikai pártok és egyáltalán minden szervezet, amelynek belső felépítése periodikusan ismétlődő választásokhoz kötött, a választások révén strukturálisan a változásra alapozódik. Ezzel szemben — hogy mi is kontrasztokat mutassunk fel — ahol a szervezet vezetőjének utódkijelölési joga vagy vezető testületek kooptációs joga érvényesül (legyen az „letakarva" akár felülről kontrollált formális választásokkal), a szervezet (politikai párt, egyesület stb.) nem tud megújulni, mert ezeknél a megoldásoknál *épp a fennálló állapotokhoz való konformitás* teszi alkalmassá az utódot, a kooptáltat stb. a szervezet vezetői posztjára.

A választásokon felépülő politikai pártba és más szervezetekbe tehát strukturálisan be van építve a változás lehetősége. De hogy ez a változási képesség ténylegesen megújulásokat tudjon biztosítani, további feltételekre van szükség. Egyrészt egy sor

kapcsolódó szféra (ideológia, tudomány stb.) permanens megújulására, másrészt bizonyos előfeltételekre magukon a politikai pártokon belül is. Sok példát lehetne felhozni a nyugati politikai pártok közelmúltjának történetéből, amikor egy-egy pártban a párttagság, a vezetők és a kívülállók előtt egyaránt nyilvánvaló volt, hogy a pártnak feltétlenül meg kell újulnia, mert másként kiszorul a politikai küzdelmekből, s ez megint következett be: egy a parlamenti választásokon korábbi országos pártokból néhány ezrelékre esélyes szektává zsugorodtak. A belső pártválasztások által nyújtott strukturális megújulási lehetőségekhez többek között olyan párton belüli alternatív vezető gárdára, alternatív pártprogramokra, pártideológusokra van szükség, akik addig — kisebbségben levén — nem tudták meghatározni a politikai párt belső akaratkepzését, prioritásait, programjait, de a megújulás szükségességének szignáljaira — a párttagság megújulást sürgető támogatásával — többséggé válhatnak.

A politikai ideológiák megújulási képességére rögtön a politikai pártok tárgyalása után kell kitérni, már csak azért is, mert az ideológiai megújulás döntően a pártok megújulásának a függvénye. Itt is kontrasztokkal lehet érzékeltetni legjobban az ideológiák megújulásának lényegét. A vallási ideológiák fix alapművekben (Biblia, Korán stb.) megtestesülve és az egyházi szervezetek által szigorúan ellenőrzötten, elvileg is a változatlanságon nyugodtak. A gyakorlatban természetesen többször megújult egy-egy nagy vallás több ezer éves története során. E megújulás egyszerű formája az, amikor az egyházi hierarchia belső akaratképzésben értelmezi át az alapmű tételrendszerét. Ez azonban mindig fenntartja az alapszöveg változatlanságának és elvi változtathatatlanságának hipotézisét: mindig csak „igazabb" értelmezés lehet. Nem kivétel e tétel alól a megújulás másik gyakorlati formája, az eretnekség sem. Az eretnek soha nem a vallási ideológia „szent könyve" ellen lép fel, hanem annak hamis, általában éppen az egyházi hierarchián belüli átértelmezésével szemben. Pontosabban ő az, aki az elvi változtathatatlanságot a legszenvedélyesebben állítja.

A vallási ideológia megújulásának harmadik formája is csak látszolag mond ellent az elvi változtathatatlanságnak. Ő a — Weber szavával élve — vallási próféta,[10] aki azt mondja: „írva vagyon, *de én* azt mondom nektek". A „szent könyv" letisztázása után az így megalapított új vallás tételrendszere csak „igazabb" átértelmezések és eretnekek útján képes megújulásra.

Mindez ellenkező előjellel igaz a modern politikai ideológiák esetében. A politikai ideológiák őrzői a politikai pártok, amelyek a napi politikai küzdelmek nyomása alatt állnak. A pártok működésének terepét — legalábbis elvileg — az empirikus valóságból nyert tények adják, és a belső pártválasztások révén periodikusan megújulni képesek.[11] A megújult politikai párt politikája átigazítása közben — a párt ideológiatervező propagandaapparátusának útján — módosításokat hajt végre ideológiája tételrendszerében: új prioritásokat, összefüggéseket, érveket emel ki, másokat letompít, kiejt stb. Jeleznünk kell azonban, hogy az ideológiák megújulását a pártokhoz kapcsolódás *strukturálisan csak lehetővé teszi*, illetőleg megindítja. A megújuláshoz a modern ideológiák a *tudományból veszik* az „anyagot" (tényeket, összefüggéseket és tényeket stb.). (Erre később külön kitérünk.)

A kormányzási szervezetrendszer innovációs mechanizmusainak tárgyalásánál már kiindulópontként le kell szögeznünk, hogy nem beszélhetünk általában a szervezetek innovációs képességéről vagy ennek hiányáról. Alapvető különbséget kell tenni egyrészt a belső választási eljáráson felépülő, másrészt a hivatali jellegű szervezetek között, és külön-külön kell vizsgálnunk a megújulást lehetővé tevő megoldásokat. Az előbbire az imént láthattunk példát a politikai pártok és az egyesületi típusú szervezetek megújulási mechanizmusát és ennek előfeltételt taglalva.

A periodikusan ismétlődő választásokon felépülő szervezetek *belülről* képesek megújulni; a választások révén strukturálisan beléjük van építve a megújulás alapvető kelléke, még ha ennek sikeréhez egy sor belső és külső előfeltétel kell is. Ezzel szemben a modern bürokratikus szervezetek megújulása mindig *kívülről* vezérelt. Mint Weber óta közhely, a hivatali szervezetek rögzített szabályzatok alapján

működnek, és a század eleje óta eltelt évtizedek a közigazgatási szervezetek vonatkozásában a jogi szabályozottság óriási mértékű kiterjedtségét hozták létre a fejlett nyugati társadalmakban. A közigazgatás működése ennek révén döntően a közigazgatási joganyag gyakorlati realizálását jelenti. Ennek másik oldala, ami bennünket most érdekel, az, hogy a közigazgatás megújulását a jog anyagának megújulása biztosítja. Vagyis ebben a szférában a *joghoz csatolás* hozza létre a folyamatos innováció strukturális lehetőségét, mint ahogy az ideológiai szféránál a politikai pártokhoz való kapcsolódás. A szocializációs szféra átépülésénél szintén hasonló megoldásokat találhatunk. A valamikori egységes családi szocializáció, legalábbis tömeges méretekben, a múlt század kezdetétől indult bomlásnak; ekkor szakadt ki belőle a formalizált iskolai oktatás, ezután első lépésben az alsófokú, majd a középfokú oktatás vált általánossá, és a legutóbbi évtizedekben a felsőfokú oktatás is radikális módon kibővült a fejlett országokban. Sőt, az óvodai nevelés extenzív kibővülése lefelé is tágította a formalizált kereteket, a családi szocializáció rovására. A szocializációs szféra formalizált oktatási szervezetrendszere pedig nagymértékben kapcsolódik egy sor más formalizált társadalmi szférához, és ennek innovációs mozgásait „naprakészebben" tudja követni, mint arra a családi szocializáción belül lehetősége lenne. A felsőoktatás tudományhoz kapcsolódása jelenti az egyik legfontosabb kötődést, ezen keresztül a tudományos ismeretek változásai folyamatosan átgyűrűznek az alsó szintű oktatás anyagaiba.[12] A formalizált oktatási szféra a közigazgatással is kialakít innovációs kapcsolatokat, különösen közép- és felső szinten. A közigazgatás közvetíti az oktatás felé egy sor szféra — elsősorban a gazdaság — szakemberszükségletének változásait; de ugyanígy az ideológiai prioritások változásait is. Például egy hosszabb ideig kormányon levő baloldali párt el tudja érni, hogy tantervek, tematikák változtatásai révén az általa képviselt ideológiai prioritások tükröződjenek az oktatott anyagokban, ugyanígy a kormánypárti váltás után egy idő után végbemegy az új prioritásokra átállás. Mindenesetre a fejlett társadalmakban tendenciájában csökken az oktatási szféra direkt ideológiai befolyásolása.

Ez utóbbiak nyilvánvalóvá teszik, hogy egyes szférák innovációs mechanizmusai között összekapcsolódások állnak fenn, illetve bizonyos társadalmi szférák (például a közigazgatás) eleve csak kívülről tudnak megújulni. Innen adódik a gondolat: *van-e valamilyen láncolat, valamilyen „logikus" sorrend ezekben az összekapcsolódásokban; hogyan hat az egyik szféra megújulásának leblokkolása a többire, illetve hogyan indukálja az egyik szférában végbement megújulás a hozzá csatlakozó társadalmi szférák innovációját?*

A társadalmi innováció láncolata

Ha nem külön-külön vizsgáljuk az egyes társadalmi szférák innovációs mechanizmusait, hanem összekapcsolódásaikra helyezzük a hangsúlyt, érdekes összefüggésekre bukkanunk. Csak a legfontosabb szférákat tekintve, úgy tűnik, hogy ezek innovációs összekapcsolódásait *két láncolatba lehet rendezni*. Elkülöníthetünk egy hosszú és egy rövid innovációs láncot. Egy-egy innovációs láncolaton belül az egyik társadalmi szféra innovációja indítja be a hozzá kapcsolódó szféra megújulási mechanizmusát, és ez láncreakciószerűen fut tovább, amennyiben máskülönben az adott szférákon belül fennállnak a megújuláshoz szükséges előfeltételek.

A hosszú innovációs lánc középpontjában az *állami politikai* szféra áll: ennek periodikus megújulása, egy-egy radikálisabb kormánypárt-váltás után, két irányba indít meg innovációs mozgásokat. A kibernetika nyelvén szólva: „lefelé", a jogrendszer felé, ezen keresztül a közigazgatás működését állítja át az új prioritásoknak megfelelően, majd így gyűrűzik tovább a közigazgatás által szervezett társadalmi gyakorlatba.

A hosszú innovációs lánc „felfelé" is folytatódik, amennyiben a parlamenti és más általános választások az államhatalmi megújulás (kormányváltás) esetén a politikai pártok szférájában is felvetik a megújulás szükségességét. Mindenekelőtt a

korábbi kormánypártban, amely vereséget szenvedett, de minden jelentősebb szavazatveszteséget szenvedő párt harci riadóként értékeli ezt a megújulás szükségességére vonatkozóan. A pártok megújulása gyűrűzik át az ideológiai szférába, a politikai ideológiák megújulási folyamatainak felerősödése pedig „megnyitja" az egyes ideológiákat az új tudományos eredmények, elsősorban társadalomtudományok által feltárt újabb tények, összefüggések, kategóriarendszerek előtt; tőluk veszik a muníciót a tételrendszereik megújulásához.

E hosszú innovációs lánc mellett, amelyben az államhatalom – jogrendszer – közigazgatás, másrészt a politikapárt-rendszer – ideológiák – társadalomtudományok kapcsolódnak össze, elkülönítheto a gazdaság, pontosabban a szűkebb értelemben vett termelés innovációs láncolata, amely tiszta piacgazdálkodás esetén *rövid innovációs összekapcsolódást* alkot a társadalmi szükségletrendszerrel és a műszaki-természettudományos szférával. Az állami szervezés mai óriási jelentősége mellett természetesen csak elméletileg választhatjuk el tisztán a gazdaság innovációját az állami szféráétól. De erre az elkülonítésre szükség van, mert a fejlett nyugati országokban egyrészt az állami-gazdasági szervezés ellenére sem tűnik szét a piac logikája, másrészt így nyilvánvalóbbá lesznek azok a változások, amelyek az államosítások révén a gazdasági szféra innovációs struktúráit érik. Épp ezért a hosszú innovációs lánc elemzése után először meg kell néznünk a gazdaság innovációját egy elvileg tisztán érvényesülő piaci logika esetén, és csak ezután kell föloldanunk a zárójeleket az állami gazdaságszervező behatásairól.

(A hosszú innovációs lánc) Már az eddigiek után nyilvánvaló, hogy a társadalmi szférák innovációjánál külön kell megvizsgálni az innovációt *lehetővé tevő* mechanizmust és azt, hogy az egyes társadalmi szférák *honnan veszik* a megújuláshoz az „anyagot": a termelés az új technológiákat, termékeket; az ideológiák az új tételeket, érveket, összefüggéseket; a jog az új rendelkezéseket, amelyek képesek a társadalmi konfliktusok, problémák megoldására; a közigazgatás az új prioritásokat, programokat; az államhatalom az új állami politikát stb.

Az egyes szférák innovációs mechanizmusai önmagukban csak azt teszik lehetővé, hogy a szférákon belül *megváltozzanak* a főbb komponensek. Például, hogy folyamatosan új jogi rendelkezések váltsák fel a korábban hatályosakat, hogy az államhatalom periodikusan új vezetés kezébe mehessen át. Ezek a változások azonban csak akkor jelentenek megújulást, adaptálódást, ha az egyes társadalmi szférák változásaihoz a csatlakozó társadalmi szférák biztosítják a megújulást jelentő új tartalmakat (technológiákat, tételrendszereket, alternatív állami politikákat stb.) Nézzük meg most – főbb csomópontjait illetően – hogyan működik a társadalmi innováció láncolata a fejlett polgári államokban.

A láncolat középponti elemét az államhatalmi választások jelentik. A periodikusan ismétlődő parlamenti választásokon a meg nem oldott társadalmi feszültségek, egy ideig halmozódva, megbuktatják a működő állami politikát megtestesítő kormányt. (Ennyiben egy-egy radikálisabb kormánypártváltás akár „elorehozott" forradalomnak is tekinthető: a társadalmi feszültségeket egy bizonyos küszöb alatt észlelve, megadja a lehetőséget a feszültségek orvoslására, mielott azok elérik a társadalmi robbanás szintjét.) Az államhatalom ezzel megújult, új politikai prioritásokat és megoldási javaslatokat hirdető kormánypárt vette át az állam politikai alakítását. Ez a megújulás „lefelé", a társadalmi gyakorlat felé, olajozottan gyűrűzik le. (Más kérdés, hogy néhány év múltán kiderülhet, a megújulás nem volt sikeres, a társadalmi feszültségek, problémák megoldására nem volt alkalmas az új terápia sem.) Tehát az állami politika megújulása a jogrendszer felé halad tovább. A jog mikrofolyamatai – a bírósági és a közigazgatási jogalkalmazás egyes esetei – zártak az állami politikai szféra változásaival szemben. A politikai prioritások változása *csak* a joganyag változtatásán keresztül mehetnek át a jog mikrofolyamataiba. Erre azonban minden lehetőségük megvan az állami politika mindenkori kialakítóinak, mert a jogalkotást az államhatalmi grémiumok (parlament, kormány) tartják kezükben.

Az állami politika megújulását a a törvényi és a kormányrendeleti joganyag átalakítása követi. Ha tehát a jog folyamatos innovációját strukturálisan belső változási mechanizmusa, a jogalkotási eljárások működése teszi lehetővé, ehhez a mindenkori „anyagot" az állami politika megújulásai adják. A megújulás a közigazgatási joganyagon átgyűrűzve eléri a közigazgatási szervezetrendszert, és átgazítva működésének normatív keretét — más szóval: „átprogramozva" a közigazgatást — a közigazgatásilag szervezett társadalmi gyakorlatban megújulási folyamatokat eredményez.

A „hosszú innovációs láncnak" ez a szára viszonylag simán és gyorsan gyűrűzteti át a megújulásokat. A közigazgatási bíráskodás, az alkotmányos intézmények formalizált megoldásai ma már többé-kevésbé hatékony eszközrendszert biztosítanak az állami politika változásainak gyors végigfuttatására. Kevésbé formalizált és sokkal nagyobb problémákba ütközik ezzel szemben az államhatalmi megújulás után a *politikai pártok* és az *ideológiák* szférájában beinduló, innovatív mozgások sikeres lefolyása. Pedig ahhoz, hogy az államhatalomnál később szükségessé váló újabb innovációkhoz mindig megfelelő „anyag" álljon rendelkezésre, sikert ígérő pártprogramok és a társadalmi feszültségek megoldására hitellel rendelkező politikai ideológiák szükségesek.

A megújulási láncolatot ebben az irányban is döntően az államhatalmi választások indítják el. A radikális kormánypártváltás — pozitív oldalról tekintve — megindítja az állami és a jogi szférán belül az imént jelzett megújulási folyamatokat, a másik irányban pedig — a vereséget vagy jelentős szavazatveszteséget szenvedő politikai pártok felé — jelzi a megújulás és a pártprogramok korrekciójának szükségességét. (Vagyis a választási vereség éppolyan fontos a társadalmi megújulási folyamat működésében, mint egy másik politikai párt választási győzelme.) A nyugati politikai pártok közelmúltjának példái általában azt mutatják, hogy egy-egy nagyobb választási vereség valóban megindítja a pártok belső megújulásait. (Bár arra is találunk példát, hogy egy-egy párt esetben sikertelen marad a megújulás és korábbi országos jelentőségű pártból jelentéktelen politikai erővé zsugorodik.) A politikai pártok megújulására strukturálisan a belső pártválasztások adnak lehetőséget. Az általános választásokon elszenvedett vereséget követő legközelebbi belső pártválasztáson erősödik a pártokon belüli alternatív pártprogramok, illetve programelemeket támogató pártpolitikusok nyomása, és ez az esetek nagy részében a pártvezetőség személyi állományának megújítását eredményezi. Ám ennek az előfeltétele, hogy az adott pártokban alternatív programmal rendelkező pártpolitikusok legyenek, s legyen tekintélyük a párttagság tömegei előtt. A belső pártválasztásokon tehát az addig kisebbségben levő, alternatív politikai prioritásokat valló pártpolitikusok — hiszen őket igazolta a korábbi pártpolitika parlamenti választásokon elszenvedett vereségei — a többség támogatását megszerezve, megújítják az érintett politikai pártot.[13] A pártmegújulás, a már jelzett módon továbbgyűrűzve, a párt politikai ideológiai tételeinek átalakítását vonja maga után.

Ez az ideáltipikus tisztaságban bemutatott innovációs láncolat természetesen bármely láncszemnél leblokkolódhat, és mivel a további láncszemek megújulásai az előbbi láncszemet, jelentős társadalmi szférák megújulásának „anyagát" viszik tovább, hiába működnek továbbra is az a folyamatos megújulást lehetővé tevő, „strukturálisan beépített" innovációs mechanizmusok, csupán „üresjáratban" futnak tovább. Egy politikai párton belül akár évenként ismétlődhetnek a folyamatos megújulást elvileg lehetővé tevő választások, ha valamelyik korábbi láncszem leblokkolása miatt a párt vezetősége nem képes észlelni a hivatalos pártpolitika és a létező társadalmi problémák diszkrepanciáját. Ugyanígy az államhatalmi választásoknál: ha lemerevedik az egész pártrendszer, az állami politika nem tud miből megújulni, legyen akármily általános és demokratikus máskülönben a választási eljárás.

A hosszú innovációs lánc, mint láttuk, „közepről" indul, az államhatalmi választásoknál, és egy időben kétfelé gyűrűzik innen, két irányban. Más szempontból azonban az innovációs lánc teljes vertikumában mérhető és nyomon követhető egy-egy karakterisztikus megújulási hullám végigfutása. Az utóbbi években például

néhány fejlett országban megfigyelhetően neoliberális állami politika formálta át a társadalmi gyakorlatot. Egy-egy országban végigkövethető ennek a megújulási láncolatnak a végigfutása a tudománytól egészen a társadalmi gyakorlatig. Friedman vagy Hayek ötvenes évek közepétől írt közgazdasági munkái a keynesianizmust sikeresen alkalmazó gazdaságpolitikák légkörében egy ideig tisztán tudományos teljesítményeknek számítottak. Közelebbről kellene megvizsgálni, hogyan kezdett átszivárogni ez az eszmerendszer, például az angol konzervatív párt ideológiai érvei és tételei közé, mikor került uralkodó pozícióba az új ideológiai prioritás a párt hivatalos programjában. Az mindenesetre ismert, hogyan kapták meg a kormányrudat ezzel az ideológiai tételrendszerrel az angol konzervatívok a hetvenes évek közepén, hogyan váltak azóta a friedmani eszmék állami politikává, s innen a jog és a közigazgatás működésén keresztül társadalmi gyakorlattá. Durván számolva ebben az esetben mintegy harmine év alatt futott végig egy ilyen jól megragadható megújulási hullám a „hosszú innovációs láncolaton". (Sikerességét persze lehet vitatni, és előfordulhat, hogy néhány év múlva néhány szempontból kudarcként lehet majd értékelni.)

(Rövid innovációs láncolat) A tiszta piacgazdálkodás körülményei között tehát el lehet különíteni a gazdaság és a hozzá közvetlenül kapcsolódó társadalmi szférák innovációinak láncolatát. Eredetileg ebből a problémakörből nőtt ki az innovációs folyamatok iránti elméleti érdeklődés a nyugati irodalomban és az itthoni megközelítésekben egyaránt. A többi társadalmi szféra megújulási problémái csak mint a műszaki, a technológiai innováció társadalmi előfeltételei jöttek később is számításba. Ezzel szemben megítélésünk szerint koncepcionálisan jobban megragadhatók az innovációs folyamatok, ha a vizsgálódás súlypontját eleve *makrotársadalmi szintre helyezzük*, és az egyes szférák belső megújulási folyamatait egyenrangúnak tekintjük a műszaki-technológiai megújulással. Illetve, mint látható, csak erről a vizsgálódási szintről lehet megragadni a társadalmi szférák közötti innovációs hullámokat.

Önálló láncolatban kapcsolódik össze a *társadalmi szükségletrendszer és a fogyasztási struktúra*, a szűkebb értelemben vett termelési és a műszaki-természettudományos szféra. Ha a piac logikája zavartalanul működik, akkor a fogyasztási struktúra eltolódásait a gazdaság közvetlenül észleli, és a termelési szerkezet folyamatosan megújul. Ehhez a megújuláshoz az ipari termelési folyamatok elé települt műszaki-tudományos szféra adja az anyagot — új technológiákat, termékeket. Az ipari kutatások permanenssé válása révén ma már a gazdaság megújulásának *csak az egyik dimenzióját* jelentik a fogyasztási struktúra eltolódásaiból következő jelzések. A folyamatos megújulásban emellett — a másik oldalról — nagy szerepet játszanak a műszaki-tudományos szférákból kiinduló innovációs impulzusok. A piac logikája állandó nyomás alatt tartja a gazdasági egységeket a műszaki szférában létrejött, új és hatékonyabb technológiák gyors átvételének lebonyolítására. Az új találmányok következtében létrejött új termékek gazdaságba való gyors bevitelére pedig, amelyekre újdonságuk miatt még nincs tömeges fogyasztási igény, a *reklámszféra* közbejöttével kerül sor. A tömegtermelés minden esetben csak akkor indul be, ha a műszaki szféra innovációja — a reklámszféra révén — már átgyűrűzött a fogyasztási szférába, s ott tömeges szükségletet teremtett.[11] *Ez a fogyasztási eltolódás* a piac révén jelez a termelési szféra felé, amely aztán átáll az új termékek gyártására, illetve csökkenti bizonyos termékek gyártását, amelyek az újak révén hátrább kerültek a fogyasztási struktúrában.

Ez a rövid innovációs láncolat bizonyos mértékben megváltozik a fejlett tőkés országokban is, amennyiben a gazdasági folyamatok szervezésébe mind nagyobb mértékben lép be az állam. Az állami beavatkozás az esetek döntő többségében nem tori össze ezekben az országokban az elkülönült gazdasági racionalitást és a piac logikáját, csak módosítja ennek működését. Így a rövid innovációs lánc a gazdaság megújulási folyamatainak nagy részében továbbra is érvényesül. Ezzel szemben, ahol a gazdaság működéséből kikapcsolják a piac logikáját, megszűnik ez a rövid inno-

vációs összekapcsolódás, és a gazdaság rákerül a „hosszú innovációs láncolat" végére. Nézzük meg, hogy változik meg a gazdasági megújulás folyamata egy teljes *mértékben állami integrációra* épített gazdaság esetén.

Ebben az esetben az egyes gazdasági egységek az állami szervezet egy-egy pontjával összekötve mind a műszaki-tudományos szférától, mind a fogyasztási strukturától elszakadnak.[15] Mivel a piac jelzései nem működnek, a gazdaság nem képes közvetlenül észlelni a fogyasztási struktúra eltolódásait. A fogyasztás eltolódása egyrészt az eladhatatlan termékek felhalmozódásában mutatkozik meg, mivel azonban a kereskedelem sem a piac logikája szerint orientálódik, ez csupán raktárbővítési kérdéssé válhat, innovációs jelzést nem képes kiváltani. Másrészt azonban a fogyasztás eltolódása az új termékek vonatkozásában mint *hiány* jelenik meg, és a hiány feszítőereje egy idő után, ha a sorbanállás és a hiány egyéb szimptómái már tullépnek egy bizonyos küszöböt, *politikai feszültséggé transzformálódik*. És *ezt már* észleli a termelést szervező állami-politikai szervezetrendszer. Jó esetben ezután már nincs probléma. Gyors utasítások indulnak meg a termelési szerkezet átalakítására, és ha a megújulás nem kíván minőségileg új szakembergárdát, új technológiát stb., akkor egy idő után meglódulnak a hiánycikk gyártására a gépsorok.

Persze ha nagyobb a megújulási igény volumene, és a gazdasági egységek belső szerkezetét, egymás közötti kapcsolataik rendjét stb. is át kell alakítani az új technológiák, új termékek befogadásának sikere érdekében, *akkor az egész „hosszú" innovációs láncolaton végig kell futnia az egyes megújulásoknak*. A hiány jelzéseinek *politikai* feszültséggé kell transzformálódniuk, amennyiben *ideológiai ítélet* válnak releváns-á (például az ideológiában más társadalmi berendezkedés „szimbólumaként" szerepel egy termék, akkor ezt át kell értékelni, hogy a megújulás a politikai feszültség észlelése után ne útközzön ideológiai akadályokba); ezután — ha ez sikerrel járt — az érintett részekben a termelést szabályozó *normatív jogi anyagot* is át kell alakítani; a termelést közvetlenül irányító *közigazgatási apparátust* új instrukciókkal kell ellátni, s — utolsó fázisként — a megújulás hullámai elérkezik *az egyes termelési egységekbe*, amelyek az új szabályok, utasítások értelmében *átalakítják termékszerkezetüket*, belső struktúrájukat stb.

A gazdaság megújulásának ez az ideáltipikusan tisztává sarkított, hosszú innovációs láncolata nem létezik a valóságban, sem nyugaton, sem a mai kelet-európai szocialista országokban. Az ötvenes évek tervutasításos szisztémája azonban alaposan megközelítette ezt. Persze amellett, hogy ez a modell gyakorlatilag lehetetlenné tette a megújulási folyamatok végigfutását, néhány *előre elhatározott célra* koncentrálva, gyors iparosítási sikereket tett lehetővé.

Végül be kell vallanunk, hogy két társadalmi szférát nem tudunk beilleszteni egyetlen innovációs láncolatba sem. Az oktatásról és a művészetről van szó. Az oktatás innovációjának kapcsolódása néhány társadalmi szférához — mint már jeleztük — nyilvánvaló. A felsőoktatás ismeretanyaga közvetlenül a tudomány megújulásaihoz kapcsolódik, és egy idő után a közép-, illetve az alsófokú oktatásba gyűrűzteti át az új tudományos ismereteket. Erősen átideologizált oktatási rendszerben a tudományos ismeretanyag folyamatos átvétele a hivatalos ideológia szűrőjén megy át, ezért ebben az esetben a tudományos ismeretanyag továbbhaladása az oktatás felé mindig előfeltételezi az uralkodó pozícióban levő ideológia bizonyos fokú megújulását is.

Míg az oktatási szféránál, ha nem is láncolat, de határozott kapcsolódás más szferák innovációs folyamataihoz megfigyelhető, a művészet esetében nem lehet ilyen szoros kapcsolódást észlelni egyik társadalmi szférához sem. Hatnak rá az ideológiai szféra változásai is, a tudomány, a tömegkommunikációs szféra átalakulása is, de amennyiben funkcionális autonómiája biztosított — vagyis nem áll sem direkt politikai, sem más társadalmi szferák kontrollja alatt (és a mai fejlett tőke országokat tekintve többé-kevésbé ez a helyzet) —, akkor a külső hatásokat feldolgozva, *autonóm módon, belülről* képes megújulni, úgy, ahogy a tudomány esetében láttuk.

Külön tanulmányt és elemzést kívánna ezeket az innovációs láncolatokat a kelet-európai szocialista országokban rekonstruálni. Egy sor hasonlóságot nyilvánvalóan találnánk, mint ahogy eltéréseket is jócskán. A piac bizonyos elemeinek újjáéledése a gazdaságban, a tudomány, a közigazgatás, a jog stb. autonómiájának kiépülése tagoltabbá tette, különösen Magyarországon, a társadalmi szövedéket. Míg az ötvenes évek gyorsított iparosításának logikája diffúz egységbe vonta össze valamennyi társadalmi szférát, addig az utóbbi másfél évtizedben ezek autonóm belső logika szerint kezdenek formálódni. A társadalmi szférák tagoltabb rendszere pedig feltételezi valamilyen innovációs láncolat működését.

JEGYZETEK

1 A technikai innováció problémájának jelentkezése legösszefoglaltabb formában Farkas Janosnál található. Farkas János: Az ötlettől a megvalósulásig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

2 Lásd különösen Andics Jenő: A technikai haladás társadalmi problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

3 Elsőként Kulcsár Kálmán A mai magyar társadalom című könyvében lehet találkozni a hazai irodalomban az innováció problémájának összetársadalomra való kiterjesztésével. Lásd különösen e könyv Az innovációs készség társadalmi tényezői című részét. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 262—277. l.

4 A Magyar Tudomány 1981. évi 4. számát tematikusan az innováció problémájának szentelte, amelyből a hazai irodalom főbb megközelítései összevethetőek, illetve legújabban Farkas János: Az innováció társadalmi-gazdasági akadálya: című könyve ismertetve témában az összes jelentősebb adatokat Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. Niklas Luhmann: Vertrauen. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1973. 1—2. l.

6 Niklas Luhmann: Soziologie des politischen Systems. In: Soziologische Aufklärung. Westdeutscher Verlag, 1970. 120. l.

7 Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. [illegible] lat Könyvkiadó, Budapest, 1976.

8 Niklas Luhmann: Rechtsoziologie. Rowohlt, 1972. 191. l.

9 Niklas Luhmann: Selbststeuerung der Wissenschaft. In: Soziologische Aufklärung. 232—252. l.

10 Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982.

11 Oligarchizálódási tendenciák persze minden politikai párt életében előtörulhatnak. Különösen a modern pártok keletkezése utáni első évtizedekben voltak gyakoriak az ilyen tendenciák. Egy-egy párt szinte egyházi rigiditással, a pártvezérek pápai attitűdökkel, a politikai ideológiák vallási külsővel tuházódtak fel. Lásd erre a korszakra Robert Michels: Zur Soziologie des Parteienwesens in der modernen Demokratie című művét. Leipzig, 1911.

12 Az oktatási szféra innovációjához lásd Kurt Arregger: Innovation in sozialen Systemen (Band 2. 112. l.)

13 A kisebbség és a többség viszonyát általában a demokrácia kérdéseire vetítve lásd: Szabó Miklós: A többség hatalma és a kisebbség joga. Világosság, 1981. 12. sz. A politikai pártokon belül a kisebbség és a többség, illetve a kisebbség többségé válásának kérdéseit hasonlóan tárgyalja Bihari Mihály (szerk.). In: Politika és politikatudomány. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982 Különösen 599—602. l.

14 Ténylegesen persze egy-egy technológiai megújulás, egy-egy új termék bevezetése a gazdaságba sokkal több lépcsőn keresztül történik meg. A műszaktudományos szférából kiinduló innovációs impulzusokra a kisebb méretű, már létező vagy újonnan alapított gazdasági vállalkozások képesek reagálni. Nagyszervezetek esetén sokszor innovációra specializált kis részlegeket különítenek el, amelyek a kezdetben eladható kis termékszorozatra is át tudnak állni. Amikor aztán a kisszériák egyakorlati tapasztalatai és a reklámszféra révén a tömeges szükséglet már létrejött, a gazdaság nagy mammutcégei is képesek átállni az új technológiára, termékre. Lásd ifj. Marosán György: Venture Capital — vállalkozói tőke. Valóság, 1984. 11. sz.

15 Andics Jenő: A politikai rendszer és a gazdasági alrendszer innovációja. A Politikatudományi Társaság évkönyve, 1984. 226. l. Ugyanebben az évkönyvben található Bihari Mihály tanulmánya A politikai rendszer innovációs képessége címmel. Ő a szocialista politikai rendszereket tartva szem előtt, a demoktatikus reformok sorozatát tekinti a politikai rendszer megújulási képessége lehetséges mechanizmusának. (I. m. 220. l.) Ha a nyugati politikai rendszerekben a periodikusan ismétlődő általános választásokat tekintettük az innováció alapvető mechanizmusának, akkor egyenértékű helyettesítő lehet a szocialista politikai rendszerek vonatkozásában a politikai reformok sorozata. Problémát az „egyenértékűség" szempontjából talán csak az okoz, hogy míg a választások által megújulni képes politikai rendszerbe struktúrálisan be van építve az innovációs mechanizmus, addig a sorozatos reformokon alapuló megújulási képesség a rendszer struktúrán kívülről osztókél csak a megújulásra. Mindenesetre egy ilyen innovációs megoldás is nagymértékben képes javítani a szocialista politikai rendszerek mai megújulási képességének fokát.

PUNGOR ERNŐ

A műszaki innováció problémái, nehézségei, korlátai hazánkban

A műszaki innováció mértéke igen erősen befolyásolja egy ország iparának versenyképességét. Hazánk gazdasági fejlődése nélkülözhetetlenné teszi a műszaki innovációs folyamat felgyorsulását. Az alábbiakban nem kívánok foglalkozni a jelenlegi helyzet statisztikai felmérésével — ezt néhány tanulmány már korábban értékelte — azokra a nehézségekre, problémákra szeretném fordítani a figyelmet, amelyek ma Magyarországon megnehezítik, mondhatni, sok esetben meggátolják az innovációt vagy — ami talán még veszélyesebb — a valódi innováció helyett látszat-innovációkhoz vezetnek. (Látszat-innovációnak nevezem azt a termelésfejlesztést, amely részérdekek szolgálatában versenyképtelen árukat hoz létre.) Az alábbi fejtegetés tudományos munkámra, és az abból továbbfejlesztett termékek piacra hozatala során összegyűjtött tapasztalatokra, valamint a közéleti tevékenységem során összegyűlt ismeretanyagra épül.

Az innováció nehézségeinek csomópontjait a következőkben látom: *a)* az innovációs gondolatokat létrehozó kis közösségek hiánya; *b)* az innovációhoz szükséges szellemi háttér fokozatos gyengülése; *c)* a kutatás szervezettségének korszerűtlensége, a koncentráció hiánya; *d)* az ipari termelés jelenlegi szabályozásának az innovációval szemben ható törvényei; *e)* a piaci igények felmérésére vonatkozó kulkereskedelmi információs rendszer hiánya.

A továbbiakban a felsorolt csomópontokat egyenként tárgyalom, s igyekszem egyben bemutatni az ezek összefüggéséből adódó szinergetikus hatást.

a) Az innovációs gondolatokat létrehozó közösségi háttér

Az innovációs folyamat kezdő eleme többfajta lehet.

1. Érdekes összefüggések adódhatnak az elvi alapkutatásból. Ezek felhasználása lehet az innováció tárgya, ha újabb termék létrehozására vezet.

2. A gyakorlati életben felmerülhetnek olyan igények, melyek megoldása a termelésben és az áruk felhasználásában új lehetőségeket nyújt.

3. Egy-egy célirányú alapkutatás felvethet olyan — a célkutatás tárgyától eltérő — következtetéseket, melyek ugyanesak új típusú terméket, technológiát hozhatnak létre az innovációs lánc végén.

A fenti három fő forrás szakembereinek gondolkodásmódja általában különbözik egymástól. Az elvi alapkutatást végzők szellemi kielégülését az új természeti összefüggések adják; ezek a kutatók ritkán rendelkeznek „gyakorlati érzékkel", vagyis azzal a képességgel, hogy meglássák: új gondolataiknak milyen új termék vagy technológia lehet a következménye. Ez annál inkább természetes, mert az új elvi alapkutatási eredményeknek csak néhány százaléka alkalmas arra, hogy abból azonnal vagy rövidesen gyakorlati eredmény szülessék. (Az elvi alapkutatást jól végzők kutatói alkata és eredményessége ellen való vétek, ha tőlük gyakorlati eredményt követelünk. Az természetesen külön kérdés, kik tartoznak ebbe a csoportba. Sajnos, hazánkban a káderkiválasztás módszerei kezdetlegesek, s így a kinevezett kutatók jelentős része alkalmatlan mélyreható, szenvedélyes, elvi természetű alapkutatásra.) Ha egy szűkebb tématerületen a gyakorlatba vihető alapkutatási eredmény nagy százalékot tesz ki, akkor a kutatás praktícista, s bár pillanatnyilag „jól fizet", de aláássa, szinte előre megsemmisíti a jövőbeli eredményeket.

Egészen más kutatói alkatú szakemberek azok, akik a gyakorlat oldaláról vetnek fel megoldandó kérdéseket. Ezeknek a tudományról alkotott képe általában leegyszerűsített, s az eredményességet pusztán a gyakorlatban megvalósított termékben, technológiában látják. Ha nagy a gyakorlatuk, az elvi alapkutatás eredményei

kozul helyesen tudják kiválasztani azokat, amelyeket érdemes célkutatás tárgyává tenni.

A két szélső eset között vannak a célkutatásban s annak alapkutatási területem foglalkozók, akik a célkutatás során felmerülő természettudományos ismeretbiányokat derítik fel, s az első kategóriával szemben agyuk „rájár" arra, hogyan lehet az elvi eredményt termékké, technológiává alakítani.

A kapitalizmus kialakulásától kezdve megfigyelhető — s a mai, komplikált interdiszciplinaritással teli világban különösen szembetűnő — hogy az elvi eredmények gyakorlati értékké alakítása igényli a termékenyítő véleményeseréket. A fejlett ipari államokban ezt szolgálják az ipari kutatóhelyeken és az iparban rendszeresen megtartott vitaelőadások. Ugyanezt szolgálják az ipar által felkért tudományos szakértők ipari látogatásai, s végül a nagyobb iparvállalatoknál a legtöbb helyen megtalálható igazgatói tudományos tanácsok.

Nagymértékben hozzájárulnak ugyanehhez a különböző klubok, ahol többféle szakember találkozásai, kötetlen megbeszélései hatnak termékenyítően. Legegyszerűbb — és egyik legtermékenyebb — formájuk a rendszeres délelőtti és délutáni teázás az egyetemeken, kutatóhelyeken.

Hazánkban úgyszólván teljesen hiányoznak ezek a lehetőségek. Szakmai klubélet gyakorlatilag nincs. Az elvi alapkutatás annyira elszigetelődik, hogy kevés helyen ismerik, valójában ki mit csinál, s egy-egy új kérdés felmerülésekor a hozzáértő partner megkeresése is nagy nehézséget jelent. Vannak természetesen szaknai klubok (MTESZ-egyesületek stb.). Ezek azonban általában azonos tématerületen dolgozók klubjai, s így nem nyújtják az interdiszciplinaritás megtermékenyítő hatását.

Különösen az iparban káros az ilyen intézmények hiánya. Ennek következménye hogy az ipari tevékenység még a saját, legközvetlenebb érdekében sem tudja igénybe venni a hazai, esetleg a külföldi szaktudást. De legalább ekkora kár éri azokat a szakembereket, akik az alapkutatást és a célkutatást egyaránt képesek lennének művelni, mert így nem érzékelik az ipar megoldandó problémáit, amelyek az ő szemléleti szintjükön egyben valóban izgalmas tudományos problémák.

Ezen a területen elsősorban az iparban kell megteremteni a tudományos tanácsokat — de nem státusszimbólum- és presztízsgyülekezeteket, hanem olyan ismeretgazdag és a gyakorlati feladatokkal lépést tartó szakemberek interdiszciplináris csoportjait, melyek a felmerülő fejlesztési és célkutatási kérdésekben az ipari egységeknek szaknai tanácsot adnak.

b) Az innováció szakemberbázisa

Az innovációs tevékenységet mindjobban gátolja a szakemberbázis elonyteln atalakulása. Közismert, hogy a műszaki pályák iránti érdeklődés megcsappant. Ez világjelenség. A kapitalista világban a különböző, a műszakinál jobban jövedelmező s kevesebb tanulással elérhető foglalkozások lettek vonzóvá (kereskedelem, szolgáltatóiparok stb.). Hazánkban ugyanebbe az irányba hatott az értelmiség s ezen belül a műszaki értelmiség megbecsülésének egyre alacsonyabb foka. A megbecsülés hiánya sok mindenben megmutatkozott:

1. Az alacsony fizetésben (itt nemcsak a fizetések összegszerűen alacsonyan tartására gondolok, hanem relatív alacsonyságukra is, amely a megbecsülés szempontjából súlyosabban esik a latba). Ez már a műszaki csoportvezetőknél megnyilvánult, s a mérnököknél, a kutatóknál, az egyetemi tanszemélyzetnél szinte növekvő depresszivitással jelentkezik.

2. A perspektivátlanságban. A mérnök látta, hogy főmérnöke esetleg szaktudás és diploma nélkül szól bele olyan dolgokba, amelyekhez nem ért. Saját előmenetelét nem látta kellően biztosítva jó munkájával.

3. A közéleti reflexió hiányában. Alapvető követelmény, hogy a munka eredményét ne csak a műszaki szakember, hanem a közvélemény kisebb vagy nagyobb köre is értékelje. Ez nálunk nagyon alacsony színvonalon van. A fejlett ipari álla-

mokban, például az USA-ban, különböző népszerűsítő (például a *Research and Development*) s egyéb heti, havi folyóiratok rendszeresen közölnek interjúkat a kutatókkal eredményeikről. Számos kitüntetés, díj szolgálja a kutatók, mérnökök teljesítményének elismerését — és kiosztásuk alkalma a népszerűsítésüket. Nálunk ez gyakorlatilag teljesen hiányzik. A Kiváló Dolgozó, a Munka Érdemrend, az Állami Díj általában egy-egy életpálya, és nem egy-egy kiváló eredmény elismerésére szolgál. (Ha a hazai műszakiak, tömegük és munkájuk arányában, annyi publicitást kapnának, mint például a hazai színészek, akiknek számos szakmai kitüntetés szolgálja érdemeik elismerését, már az is sokban emelné a műszaki és természettudományos pályák vonzerejét, illetve eredményeik népszerűsítését.)

A természettudományos és műszaki pályák iránti érdektelenség további oka az alsó- és középfokú oktatás leromlása, a tanári pályán levők lelkesedésének csökkenése, ami az oktatás-nevelés révén ugyancsak kisebb lelkesedést vált ki diákjaikból. De az is negatív hatású, hogy az általános és középiskola nem tudja elvégezni alapvető feladatát, diákjainak a korábban megkövetelt műveltségi szintre emelését, és hogy megtanítsa őket nyelvekre s a szükséges ideológiai ismeretekre.

A műszaki fejlődéshez szükséges szakemberbázist az is gyengítette, hogy a felsőoktatást irányító minisztérium a képzésben az igényesség állandó csökkentését igyekezett elérni. A túlterhelés hangzatos szólamát ismételgetve, minimalizálták a tárgyak ismeretanyagát, s ugyanakkor számos olyan új tárgyat vezettek be, amelyeknek egyrészt a középiskolai oktatás hiányait kellett volna pótolniuk, másrészt divatosnak tűntek. Pedig a tanuláspszichológia elemeihez tartozik, hogy a sok kis tárgy stresszhatást vált ki, és a tudás integrálásával szemben hat. Az integrálás további csökkentéséhez az is hozzájárult, hogy a korábbi egyetemi szigorlatok helyett, melyeknél egy nap kellett számot adni két nagy téma anyagából, a szűk témákra szabdalt részek kollokviumi beszámolói váltak általános vizsgaformává.

További károkat jelentett az esti—levelező képzés erősítése, ahelyett, hogy a lehetséges, de a normális egyetemi felvételek idején valami oknál fogva egyetemre nem jelentkezők a nappali képzésben ösztöndíjjal vettek volna részt. Az esti és levelező képzésben sokan úgy kaptak meg nem érdemelt diplomát, hogy érzelmileg hatottak az oktatókra: a család, a napi munka mellett ki vannak fáradva, s nem képesek a szellemi munkát olyan komolyan végezni, amint az szükséges volna.

Ha ebből a helyzetből ki akarunk lépni, sokféle síkon sok a tennivalónk. Elsősorban rendbe kell hozni az általános és középiskolai képzést. Meg kell szüntetni a szakképzetlen tanárok alkalmazását. Ki kell emelni az oktatás ellenőrzését a tanárok kezéből: mivel egy ország jövője múlik ezen a nevelésen, helyi szempontoktól és személyi behatásoktól független központi akaratnak kell itt érvényesulnie. Az oktatói munka legyen egyedüli alapja a tanár, tanító előmenetelének stb.

Műszaki és természettudományos oktatással foglalkozó intézményeinknél emelni kell az oktatás minőségét: először azzal, hogy a középiskola helyetti pótcselekvéseket megszüntetjük, továbbá vissza kell állítani az integrált tudásra kényszerítő, komplex szigorlati rendszert, s a hallgatókban a problémamegoldás képességét kell kialakítani a középiskolás szövegvisszamondatás helyett.

Vissza kell állítani a természettudományos és mérnöki pályák tekintélyét. Mindazokat a hiányokat fel kell számolni, amelyek az előbbiekben ismertetett okok miatt nem vonzzák ide a megfelelő fiatalokat.

c) A kutatás szervezettsége, koncentrálóképessége

Míg az előbbiek az innováció témaválasztékát korlátozzák, a következő három csoport a meglevő és kialakuló témák innovációs megvalósítását fékezi vagy teszi lehetetlenné. Az ezeknél lévő hiányok és gátló tényezők felszámolása a jelen alapvető érdeke.

A tudományos tevékenység irányítható és szervezhető. Az elvi alapkutatás és a célkutatás azonban egymástól lényegesen eltérő belső törvényszerűségeknek engedelmeskedik. (Az elvi alapkutatás új tudományos ismeretek megszerzésére, a célkutatás

pedig tudományos ismereteken alapuló termék vagy technológia létrehozására törekszik. Mivel a kutatás során ez esetben is kitűnnek alapismeretbeli igények, ezekhez alapkutatással jutunk el, s emellett fejlesztő és alkalmazási kutatást kell végeznünk.) Mint a fentebbi fejtegetésből is látható, kétféle alapkutatás van: az elvi alapkutatás és a célkutatás alapkutatása. A kettő között nem a célkitűzés, vagyis az a tudományos ismeretszerzés igényében van a különbség, hanem abban, hogy az előbbinél nincs időbeli korlát, az utóbbinál pedig a cél érdekében olyan gyorsan kell megoldani a feladatot, hogy az esetleges késés ne akadályozza a célkutatás tárgyának létrehozását. (Hazánkban sajnos hába kínzottunk többen is a tudományos kutatás antidialektikus osztályozása ellen, mely a kutatást alap-, alkalmazott és fejlesztő kutatásra választotta szét, s ezzel egyfelol az alapkutatásokban okozott zűrzavart, másrészt a tervezett célkutatás helyett szétválasztott és egymással szervesen össze nem függő kutatási szférákat definiált.)

Az elvi alapkutatást alapjaiban befolyásolják azok az iskolák, amelyekben kutatóink kinevelődnek. Nemcsak döntő ismereteiket vesszik innen magukkal, de tematikai és gondolkodástechnikai befolyásoltságukat és egyúttal az új utak tereptesére való képességüket is. A kutatók aztán más kutatók munkái alapján (melyeket vagy az irodalomban olvasnak vagy — még inkább — konferenciákon, szemináriumokon, vitaüléseken kapnak impulzusként) kezdenek új, érdekesnek tűnő kérdésekkel foglalkozni. Ez a kutatás felülről nem tervezhető, s ezért minden eddigi hazai tervezési kísérlet is csődöt mondott.

Ez a kutatás azonban nem lehet parttalan, sem a dolgozók létszáma, sem a felhasznált gazdasági ráfordítás szempontjából. Az elvi alapkutatás főképpen ott végzendő, ahol a kutató egyben új generációt nevel, tehát az egyetemeken, bár a későbbiekben a célkutatás kapcsán rá szeretnék mutatni arra, hogy kiváló, eredményesen dolgozó célkutatóknak is meg kell adni a lehetőséget elvi alapkutatásra, amennyiben azt komolyan igénylik.

Az elvi alapkutatás tehát felülről nem tervezhető, de ugyanakkor szervezendő. Ez csak a pályázati (grant) rendszer bevezetésével oldható meg eredményesen. Ha ugyanis olyan kettős rendszert teremtünk, mely egyeseknek „feudális előjogokat" biztosít, s mások pályázattal jutnak a kutatás feltételeihez, akkor ez sértő társadalmi közérzetet, másrészt az előjogokat élvező helyeken a kutatás általában elkényelesedik. (Az ez alóli kivétel, mely ritka erős kutatói alkatokhoz kapcsolódik, csak erősíti a szabályt.)

A pályázati rendszer országos kialakítása a K + F alapkutatásra szánt pénzből (annak legnagyobb részéből) finanszírozandó. Létrehozásához több út vezet, ezek kimunkálása a tudományszervezők feladata. (Egy vázlatos modellt az MTA elnöksége által kiküldött bizottság évekkel ezelőtt kidolgozott.)

Sokkal nehezebb feladat a célkutatás finanszírozása és szervezése. Ezt ugyanis nem alulról kell kialakítani, hanem valamilyen szinten felülről. A szint lehet vállalati vagy kormányzati. A legnehezebb mindig a célkutatás témájának kijelölése.

Döntő piaci áttörés ipari téren elsősorban a hazai elvi alapkutatásból remélhető. (Külföldi eredményekre épülő célkutatásnál eleve számolni kell a konkurrens célkutatásokkal és innovációval.) A hazai természettudományos és műszaki elvi alapkutatás eredményeiből csupán néhány százalékra lehet számítani olyanra, amelyből célkutatás indítható. Ezek kiválasztásának több útja van. Amennyiben az *a)* pontban megjelölt társadalmi keretek (elsősorban a tudományos tanácsok) létrejönnek, ezek adhatják az ipari innovációra alkalmas alapkutatási eredmények kiválasztásának egyik útját. Emellett célszerű lesz az OMFB és az MTA közös értékelő munkája a további innovációra alkalmas alapkutatási eredmények kiválasztására.

A kormányzati szintű kiválasztás alapvető iparpolitikai, honvédelmi, mezőgazdaságpolitikai szempontok szerint történhet. Ezekre célszerű az MTA, az OMFB és az illetékes tárcák szakembereiből alakítani szakértő közösségeket, amelyek a hazai elvi alapkutatás eredményeit is abba a keretbe helyezik, amely a kitűzött célhoz vezethet. Emellett a célkutatás kijelölésével megszabják a további alapkutatás, fejlesztési és alkalmazási kutatás feladatait és időpontját.

A célkutatás drága. Az elvi alapkutatáshoz képest összehasonlíthatatlanul sok pénzt és erőkoncentrációt igényel. (Ha feltesszük, hogy hazánkban 2,5 milliárd forint fordítódik elvi alapkutatásra évente, s ebből úgy 5% hoz innovációra felhasználható eredményt, akkor kb. 125 millió forint érték volt, amit erre felhasználtunk. Ennek a célkutatása mintegy 20—30-szor annyiba kerül, mint az elvi alapkutatás. A célkutatás azon részére tehát, amely hazai elvi alapkutatásra épül, kb. 2,5—4 milliárd forintot kell felhasználni évente. Tudni kell ugyanakkor, hogy ezeknek a célkutatásoknak nem mindegyike vezet felhasználható eredményre. Így az eredményre vezető témákra vetített költség még nagyobb lesz.) A célkutatás egyaránt épülhet hazai és nemzetközileg ismert eredményekre. Az utóbbiak körébe tartoznak a licencvételek is. Ehhez a témához azonban szorosan hozzátartozik, hogy a hazai célkutatás idehaza meg nem valósítható eredményei a licenceladásokon keresztül bizonyos mértékű kompenzációját képezhetik a licencvételeknek.

A célkutatásnak valamilyen szervezési formában felépített időkoncentrációprogrammal kell rendelkezne (például hálótervezés stb.). A programnak a meglevő ismeretek alapján csomópontokat kell kijelölnie az időben, amelyeknél a célkutatás iránya, a hiányzó fontos elemek kérdése újraértékelhető, s ha kell, a pályakorrekció elvégezhető.

A célkutatást felelős igazgatónak kell kézben tartania. (Meg kell szintetni azt a gyakorlatot, hogy a célkutatásban az eredményesség ne kerüljön minden esetben elszámolásra.)

Tennivalóink tehát a két kutatói szférában a következők:

1. Az elvi alapkutatás területén a jelenleg már sporadikusan meglévő pályázati rendszer kiterjesztése s az alapkutatási eredmények értékelése abból a szempontból, hogy melyeket érdemes célkutatás tárgyává tenni.

2. A célkutatás feltételeit meg kell teremteni. Ki kell dolgozni a döntési mechanizmust, a pénzügyi támogatás módját, az ellenőrzési eljárást, s főképpen az ország K + F alapjának ez irányú célszerű felhasználását.

d) Ipar és innováció

Az innovációs lánc befejezését a célkutatás eredményeként megjelenő termék, technológia adja. Éppen ezért a célkutatásnak az iparral szorosan kapcsolatban kell lennie. Jól szervezett célkutatásnál az ipari érdekeket szolgáló kutatást az iparon keresztül kell finanszírozni, s csak a kormányzatilag kiemelt célkutatásnál célszerű központi szerveken át biztosítani a kutatás feltételeit.

Ha iparunk az új termékek bevezetése iránti fogadókészségét vizsgáljuk, számos akadályra bukkanunk. Az ipar irányításának vannak olyan pontjai, amelyek fékezik a fejlődést. Alapvető gátat jelent, hogy a bővített újratermelés lehetősége nincsen meg. A bázisszemlélet gátolja az ipari vezetők mozgékonyságát és rizikóvállalási készségét. Sok ipari vállalatunk fejlődését fékezi a piaci kényszer hiánya is. (Figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy a szocialista államok vezetőinek igényessége is nő, s ha erre időben nem figyel iparunk, katasztrofális helyzet alakulhat ki.)

Az ipar készségét új témák befogadására nagymértékben befolyásolja, sőt gátolja a nálunk alkalmazott szabadalmi licencdíj-rendszer. A fejlett államok többségében az ipar dolgozóit szabadalmaik után nem illeti meg licencdíj, ha a szabadalom tárgyát a vállalat megvalósítja. (Ha más vállalatnak adják el, a feltalálót licencdíj illeti meg.) A vállalat saját feltalálóját a találmány szabadalmaztatása esetén egyszeri, jelentős jutalomban részesíti, s a találmány jelentőségének megfelelően előlépteti. Ezzel a vállalat dolgozói, főképpen a célkutatáson dolgozók arra kényszerülnek, hogy minél több új eredménnyel jelentkezzenek, mert ez biztosítja anyagi és erkölcsi elismerésüket, előmenetelüket.

Nálunk ezzel szemben a következő joggyakorlat alakult ki: ha a vállalat bevezeti saját dolgozója találmányát, licencdíjat fizet a termelés után. A dolgozónak így alapvető anyagi érdeke lesz, hogy találmánya addig legyen folyamatos termelésben, ameddig annak jogi védelme van. Ebből egyértelműen az következik — ahogy

ezt felmérések jelezték, hogy a termékváltás nálunk 12–15 év után következik be ott is, ahol a világpiac már 4–6 év után megkövetelné azt.

Ha egy üzem saját dolgozói szabadalmaikkal kitoltik az üzem termelőkapacitását, további, valójában felbecsülhetetlen kárt okoznak azzal, hogy az üzembe kívülről gyakorlatilag semmiféle új gondolat nem kerülhet be.

Történetileg elemezve, a jelenlegi helyzet az ötvenes években kezdett kialakulni. Ebben az időben — a szabadalmi tevékenység fellendítése érdekében — helyes volt az a rendszabály, mely a vállalatok dolgozói körében anyagi ösztönzéssel kívánta új termékek, technológiák kialakítását szorgalmazni. Ekkor ugyanis még jelentősen hatott az az irányelv, hogy a licencszerződések lehetőleg csak 5–6 évre szóljanak. Időközben azonban a műszaki dolgozók anyagi megbecsülése olyan mértékig csökkent, hogy új momentumként merült fel: aki ipari dolgozóként megvalósított szabadalommal rendelkezik, az ezen keresztül kapja meg azt a juttatást, amit napi munkával nem érhet el.

A vállalati pénzügyi szabályozások újra-átgondolása mellett az innováció csak akkor gyorsítható fel hazánkban, ha az előbbiekben vázolt ellentmondásos helyzetet feloldjuk, s a műszaki dolgozók megbecsülésének helyreállításával egy időben a vállalati licenctörvényt hozzáidomítjuk a kor támasztotta követelményekhez.

e) Marketing

Az innováció két alapvető ponton kerül kapcsolatba a kereskedelemmel. Először: mint a piacok új termékek iránti igényeinek feltárása, illetve az ilyen igények előrejelzése jelentkezik. Ez az információgyűjtés fontos alapot biztosít a célkutatás indításához. A másik csomópont pedig az innovációs folyamat véget adja a piacok „megdolgozása", a termékek bevezetése és a piaci lehetőségek bővítése — tehát valójában új piacok teremtése — alakjában.

E téren hazánk kereskedelme alapjaiban átalakítandó. Ha a fenti igényeket pillanatnyilag nem is támasztjuk a belkereskedelemmel szemben (bár joggal lehetne), s csak a külkereskedelemre koncentrálunk, a jelenlegi tevékenység mellett két új típusú embert kívánó feladatot kell ki-, illetve továbbfejleszteni.

Ki kell képezni és alkalmazni kell reklámszakembereket, akik alapvető műszaki ismeretekkel is rendelkeznek. Meg kell teremteni a reklámozás hagyományos módszereinek pénzügyi feltételeit s ezeket be kell építeni új termékeink árába).

Emellett azonban a vállalatok külkereskedelmi részlegei termékeik színvonalának megfelelő műszaki szakemberekkel kell hogy piacra vitessék termékeiket. Amennyiben magas a termék műszaki színvonala, az eladást is olyan szakemberekkel kell végeztetni, akik a vevőkkel tudományos alapossággal tudnak tárgyalni. Erre pedig már a felsőoktatásban gondolni kell.

HELLER KRISZTINA

A távközlésfejlesztési politikák nemzetközi alakulásának vizsgálata

A távközlési és informatikai szolgáltatások hazai helyzete szinte állandóan foglalkoztatja a közvéleményt. A szaksajtóban megjelenő, ezekkel a témakörökkel foglalkozó tanulmányok kivétel nélkül a távközlési hálózatok műszaki fejlesztésében látják a megoldás kulcsát. Elkápráztatják az olvasót a fejlett tőkésországokban meglévő vagy csak most kialakuló új távközlési és informatikai szolgáltatásokkal és eszközökkel: az otthoni televízió képernyőjén olvasható újsághirdetésekkel és számítógépből jövő információkkal, az elektronikus levéllel, a postahivatali terminálon keresztül történő hivatalos ügyintézéssel — hogy csak néhány példát említsek.

Soha nem esik szó azonban arról, hogy az informatikai és távközlési szolgáltatások ilyen rohamos fejlődésének nemcsak egyszerűen műszaki okai voltak. A műszaki fejlesztés valóban alapfeltétele a sokrétű szolgáltatások nagy tömegű lebonyolításának. Nem szabad azonban elfeledkezni a műszaki fejlődés által adott lehetőségek kibontakoztatásának gazdasági és intézményi feltételeiről, amelyek a fejlett tőkésországokban a technikai fejlődéssel párhuzamosan változtak és igazodtak az élet által diktált követelményekhez.

E munkában azt a gondolatot szeretném felvetni, illetve bizonyítani, hogy a távközlés fejlesztésének jelenlegi, népgazdasági szintű gazdasági és intézményi rendszere nem alkalmas arra, hogy a távközlést a népgazdasági szükségleteket és lehetőségeket is figyelembe véve optimális mértékben fejlessze, ami komoly veszteséget fog okozni az egész népgazdaságnak.

Állításom bizonyítására a világ távközlésfejlesztési politikájából szeretnék néhány általánosítható következtetést leszűrni, majd ezeknek a fényében szeretném értékelni a magyarországi helyzetet.

A távközlési monopólium kialakulása

A távközlésfejlesztési politikára kezdettől fogva erős központi irányítás volt jellemző minden országban. Talán az összes távközlési eszközre igaz az az állítás, hogy a sikeres kísérleteket követően elsőként a hadseregben, államigazgatásban vagy egyéb stratégiailag fontos szervezetekben (például a vasútnál, kikötőknél) nyertek alkalmazást. Példaként lehet említeni az első távjelzőt, amely a napóleoni háborúban mutatkozott be, vagy akár a legmodernebb távközlési eszközöket.

Miután a távközlési szolgáltatások felhasználói elsősorban az állami vagy államigazgatási szektorból kerültek ki, értheto volt az is, hogy a távközlési társaságok is elsősorban állami szervek vagy vállalatok voltak.

Bizonyos központi irányítás még az Amerikai Egyesült Államokban is megtalálható, ahol a piaci viszonyok sokkal erősebbek, mint Nyugat-Európában. Igaz ugyan az, hogy itt 1000—1500 távközlési társaság van (amit az ország nagy mérete már önmagában nemleg magyaráz), azonban itt is a legnagyobb telefontársaságnak, az ATT-nek bizonyos hatósági jogai voltak a többiek felett: volt idő, amikor még azt is előírta, hogy a vidéki társaságok telefonkönyveinek borítója milyen legyen. Ezen felül a szövetséges államok kormányzatának hatáskörébe tartozik például mind a mai napig a távbeszélő-tarifák jóváhagyása.

A központi irányítás hosszú ideig kiterjedt a távközlési eszközök gyártására is. Amerikában és Kanadában például a gyártók szervezetileg is a távközlés keretébe tartoztak. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kiindulóhelyzetben a távközlés felhasználói, lebonyolítói és az eszközök gyártói is erősen kötődtek a központi irányításhoz, ami szilárd alapot adott a távközlési monopólium létének.

A távközlési monopólium fellazulása

A központi irányítás alatt álló távközlési társaságok működésében kezdetben csak ritkán, majd egyre gyakrabban „hibajelek" mutatkoztak. A hálózat egységességét, ami a teoretikusok szerint a monopóliumok létének szükséges és elégséges feltétele volt, újabb és újabb „veszély" fenyegette. Anglában 1900-ban elsőként engedélyezték az alközpontoknak a magánvállalatok által történő gyártását. Ezt követték az egyre változatosabb igényeket kielégítő és technikai megoldású végberendezések: kezdve az üzenetkozvetítőtől egészen a tv-készüléket felhasználó videotext-berendezésekig és a számítógépekig, amelyeknek az előfizetői tulajdonba adása megtörte az addigi hagyományokat.

Az igénybe vevők és a gyártók beengedése a távközlesbe a hálózatok, pontosabban az átviteli utak területén folytatódott: az Amerikai Egyesült Államokban például 1959-ben engedélyezték egyes cégeknek mikrohullámú összeköttetések létesítését abban az esetben, ha távközlési társaság nem tudta az igényeit kielégíteni. Szinte állandóan érezhető volt valamely szolgáltatás hiánya a gazdasági életben, amelynek lebonyolítására nemegyszer zártkörű magánhálózatok alakultak (például Svájcban az adatátvitelre).

Számunkra igen aktuális példát ad a távbeszélő-szolgáltatás, amelynek a nyugateurópai fejlett tőkésországokban az első felhasználói szintén az állami vagy államigazgatási szférából kerültek ki. Egy bizonyos idő után (az NSZK-ban a hatvanas évek végén, Franciaországban a hetvenes években) azonban a felhasználók körében változás történt: tömegesen jelentkeztek távbeszélőigényeikkel az egyéb vállalatok, vállalkozások és háztartások is, aminek az eredménye ugyanaz volt, mint amit Magyarországon jelenleg tapasztalni lehet: a telefonra várakozók száma és a várakozás ideje rohamosan nőtt, a szolgáltatások minősége romlott. A helyzetet úgy jellemezték, hogy az ország lakosságának egyik része telefonra vár, a másik pedig társahangra.

A távközlési társaságokat a társadalom részéről igen sok vád illette: az igénybe vevők kifogásolták, hogy ki vannak szolgáltatva a monopolhelyzetű postáknak nem kapják meg a megfelelő szolgáltatást, és ha meg is kapják, akkor sem elég olcsón; mivel az elkényelmesedett társaságok gazdaságilag nem érdekeltek sem az új szolgáltatásokat lebonyolító eszközök alkalmazásában, sem pedig a gazdaságos üzemeltetésben. A hetvenes évektől kezdve kialakultak a távközlési szolgáltatásokat felhasználók érdekvédelmi csoportjai, amelyek egyesületi formában működtek, ettől remelve a nagyobb hatású társadalmi fellépést a távközlési társaságokkal szemben.

Mi lehetett a távközlési monopólium fellazulásának alapvető oka? Erre a kérdésre akkor tudunk tudományosan megalapozott választ adni, ha az informatika elméleti eredményeit hívjuk segítségül.

A távközlés hasznosságának információelméleti megközelítése

Jelenleg az információs folyamatok általában a vállalatoknál (vagy más társadalmi vagy gazdasági szervnél) kezdődnek és fejeződnek be, ezért ma már a Postánál nem csupán egy-egy végberendezés (telefon vagy számítógép) kihelyezéséről van szó, hanem adott gazdasági egységekhez történő kapcsolódásról is. Ez a kapcsolódás egyrészt fizikai jellegű (a vezetékeken keresztül), másrészt pedig — és erről általában nem esik szó — gazdasági jellegű.

Az információ ugyanis éppen olyan termék, mint mondjuk az alma vagy az esztergagép. Az információt is előállítják, szállítják (továbbítják), felhasználják. Az előállításnál és szállításnál felhasznált élő és holt munka határozza meg az információ értékét, illetve árát. Amennyiben egy előállított információ nem kerül továbbításra, úgy nem tud előállítója számára értékesülni, és a belefektetett erőforrások megsemmisülnek.

A Posta viszont ha egy információt nem továbbít, akkor csak a bevételtől esik el — ami csak egy kis részét képezi az információ teljes értékének. Minél több befektetett élő és holt munka fekszik tehát egy információban (márpedig napjainkban az információ-előállítás egyre bonyolultabb, eszközigényesebb és drágább — annál inkább nő a szakadék a Posta és az információ előállítóinak az információ továbbításában való érdekeltsége között.

Az érdekeltségi szakadék fennáll az információ felhasználója és a Posta viszonylatában is. Az információ a felhasználója számára ugyanis erőforrásként funkcionál, aminek segítségével az képessé válik egyéb erőforrások felhasználását megtakarítani vagy termelését fokozni. Gondoljunk itt például arra, hogy a taxik felszerelése CB-rádióval az üres futások és a benzinfelhasználás csökkenését eredményezte. Léteznek azonban ennél bonyolultabb és kifinomultabb információs rendszerek, a számítógépes készletgazdálkodás vagy termelésirányítás lehetőségeit szinten az erőforrásokkal való takarékoskodás adja meg. Az információ árát (amibe, mint láttuk, beletartozik előállításának és továbbításának költsége is) a felhasználója fizeti meg, akinek ez a termelési költségeibe fog beleszámítani. Természetes az, hogy minden gazdálkodó szerv akkor hajlandó az információért pénzt adni, ha az neki megéri, vagyis ha az információs költségei alatta maradnak az így megtakarított egyéb erőforrások potenciális költségének. Itt tehát jellegzetes erőforrás-helyettesítési szituációról van szó, amit a neoklasszikus közgazdaságtan kimerítően tárgyal.

Mivel az információs technikák (itt nemcsak a műszaki lehetőségekre, hanem pl. például a matematikai statisztika eredményeire is gondoljunk) egyre kifinomultabbak, ezért az egyéb erőforrás-megtakarító képességük is rohamosan nő. Ma már Magyarországon is odáig jutottunk, hogy egy információ elvesztéséből a felhasználójának nagyobb kára származik, mint amekkora kárt a Postának az adott információ elvesztéséből adódó bevételkiesés jelent.

Az a helyzet állt tehát elő, hogy az információ előállítójának és felhasználójának jelentős mértékben nagyobb az érdekeltsége az információs folyamat lebonyolításában, mint a Postának. Ilyen körülmények között véleményem szerint törvényszerűen hiány fog fennállni a távközlési szolgáltatások terén. Ez a helyzet csak akkor szűnhet meg, ha az információ előállítójának, továbbítójának és felhasználójának az érdekeltségi rendszerét kiegyenlítjük.

A távközlésfejlesztés társadalmasításának szükségessége

Az eddigiekből azt a következtetést kell levonni, hogy kezdetben a távközlési szolgáltatások felhasználói, lebonyolítói és az eszközök gyártói a társadalmi-gazdasági életnek csak egy szűk területén voltak megtalálhatók. Jelenleg azonban más a helyzet, ugyanis a távközlési szolgáltatásokat már a társadalmi és gazdasági életnek szinte minden résztvevője igényli, tehát a (tényleges vagy potenciális) felhasználók száma jelentősen megnőtt; a felhasználóknak a távközlési szolgáltatások iránti igényei is erősen differenciálódtak, új és igen gyakran speciális, „testre szabott" szolgáltatások formájában; a rendelkezésre álló távközlési eszközök egyre változatosabbak, és a gyártók között éles verseny alakult ki.

A távközlés fejlesztésére vonatkozó döntések tehát már az egész társadalmat közvetlenül érintik, ami megköveteli ezeknek a döntéseknek a társadalmasítását. Szeretném hangsúlyozni, hogy ezt nemcsak a demokratizmus követeli meg, hanem a népgazdasági szintű gazdasági racionalitás is. Ennek a feladatnak a megoldásához az egyes országok különböző módon láttak hozzá.

Franciaországban a parlament kormányprogramot fogadott el a távközlés fokozott fejlesztéséről. Az akció 1975-ben kezdődött. A távközlési hálózatok magas technikai színvonalon történő újjáépítésével egyidejűleg 7 év alatt a 24-es távbeszélősűrűséget 55-re emelték, javították a szolgáltatások minőségét, s újakat vezettek be. A nagyszabású beruházási programokkal egy időben komoly gazdasági és szervezeti változtatásokra is sor került. A finanszírozásba — állami garancia mellett — be-

vonták a pénzpiacokat is: 1979-ben például a beruházások 47%-a nem postai forrásból valósult meg. A fejlesztésekkel párhuzamosan a világon egyedülálló intenzitású igényelemzés és kereletkutatás folyt. A távközlési szolgáltatásokat lebonyolító szervezet fokozatosan egyre erősebb kereskedelmi jellegű öltött, és a távközlési kutatóintézetek egyre nagyobb hatáskörrel és felelősséggel voltak a fejlesztésekben.

Angliában 1981-ben került a törvényhozói testület elé az addig állami tulajdonban lévő távközlési társaság magántulajdonba adásának kérdése, és 1984 novemberében elkezdték kibocsátani a társaságok részvényeinek 51%-át. Azóta már több konkurrens távközlési társaság is alakult.

Az USA-ban mentek el legmesszebb a piaci viszonyoknak a távközlés területére történő bevezetésében. Itt már lehetőség van párhuzamos hálózatok kialakítására és üzemeltetésére is. Ezenkívül az AT&T területi „igazgatóságait" önállósították. Több más fejlett tőkeország is foglalkozik a hasonló változtatások gondolatával (például Japán, Kanada).

A lezajlott változtatások fobb motívumai a következők: a fejlesztési döntések decentralizálása a területek felé, illetve megosztása az egyéb (felhasználó és gyártó) szervezetekkel, a piaci viszonyok és a versenyhelyzet megerősítése, a nem központi források bevonása a finanszírozásba.

Nem szabad elhallgatni azonban, hogy a távközlésfejlesztés gazdasági és intézményi rendszerének alakulását állandó jellegű bizonytalanságok kísérik, természetesen elsősorban a posták részéről. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a szolgáltatások igénybe vevői számára ezek a változások igen előnyösek: javult a szolgáltatások minősége, választéka és elérhetősége, gyorsabbak a fejlesztések.

Úgy tűnik, hogy a távközlési döntések decentralizálásának folyamata már megállíthatatlan, és a távközlési és informatikai szolgáltatások szintézisének nemcsak műszaki, hanem gazdasági és intézményi tekintetben is fokozatosan megteremtődik a lehetősége.

A magyarországi helyzet

Véleményem szerint a hazai távközlésfejlesztésben is megfigyelhetők olyan jelenségek, amelyek a távközlés társadalmasítására utalnak, illetve amelyek felhívják a figyelmet annak szükségességére. A távbeszélő-központok finanszírozásába már bevontak a felhasználókat, lehetővé vált a telefonkészülékek saját beszerzése. Időszerűvé vált már a felhasználók bevonása bizonyos hálózatrészek finanszírozásába — erre példa a szerelői kezelésű telefonbővítő akció, amely tulajdonképpen a pénzpiacok igénybevételét jelentette.

Sürgetővé vált a felhasználók bevonása a távközlésfejlesztési döntésekbe is. Jelenleg ezt a feladatot még nehéz megoldani. A népgazdasági tervezési rendszer ugyanis jellegzetesen ágazati szemléletű: általában csak a kifejezetten lakossági életkörülményeket érintő kérdésekben (például lakásépítés stb.) folyik területi szemponttal tervezés is. Nagyon nehézkesen működnek még azok a tervezési-döntési mechanizmusok, amelyek egy-egy terület komplex fejlesztését teszik lehetővé — köztük a távközlését is.

A távközlési szolgáltatások iránti igények és kielégítésük közötti működési hibás mechanizmusokról tanúskodik a nagy tömegű, zárt célú (például vízügyi, vasúti, szőlőgazdasági) távközlési hálózatok funkcionálása, amelyeknek jó része azért alakult ki — vagyunk hozzá: sokkal kevesebb gazdaságosan, mint a postai hálózatok — azért, a Posta nem rendelkezett kellő mennyiségű fejlesztési lehetőséggel. Ez a hibás gazdaságszervezési mechanizmus népgazdasági szempontból sok kárt okozott már.

Az egyes távközlési fejlesztések postai és népgazdasági hatékonyságának nagysagrendje nem csak mindig egybe. Léteznek vagy létezhetnek olyan telefon- vagy adatátviteli vonalak vagy hálózatrészek, amelyek felhasználása népgazdasági szempontból különösen hasznos. A felmérések szerint például a banktevékenység terén egy darab adatátvitelre használt telefonvonalnak az évben hozzon több millió forint

lehetne! Ugyanakkor természetesen léteznek olyan telefonvonalak, amelyeknek felhasználói haszna ennek csak töredéke.

Hol van az a mechanizmus, amely képes a fejlesztési döntéseket a népgazdasági haszon alapján rangsorolni? Ilyen mechanizmus nincs. A Posta nyilvánvalóan nem vállalhatja magára ezeket a döntéseket.

Véleményem szerint tehát a magyarországi népgazdasági tervezési és szabályozási rendszer nem biztosítja azt, hogy a távközlési szolgáltatások fejlesztése a népgazdasági racionalitás kritériumai szerint történjék. A megoldás módja nem lehet független a hazai társadalmi-gazdasági viszonyoktól.

Jelenleg az a helyzet, hogy a magyar népgazdaság egyidejűleg mutat bizonyos központi irányításra, illetve a piaci viszonyok felhasználására utaló jegyeket, ami önmagában véve még se nem jó, se nem rossz. A távközlésfejlesztési politikát illetően azonban azt kell mondani, hogy a jelenlegi, központi ágazati szemléletű tervezési rendszer a hazai lehetőségekhez képest nem kedvező, ugyanis nem teszi lehetővé a különböző népgazdasági ágazatok, illetve területek bevonását ezekbe a döntésekbe. Ez a tény lerontja a távközlésfejlesztés népgazdasági hatékonyságát.

Akármelyik irányba mozdulna el a tervezés — a központi vagy a területi irányba —, a teljes népgazdaságon távközlési szükségletek és lehetőségek figyelembevételének kedvezőbbek lennének a feltételei.

Jelenleg két megoldási út képzelhető el. Az egyik a francia típus lehet, amely kormányprogrammal, és ezzel párhuzamosan az igények állandó figyelésével és elemzésével oldotta, illetve oldja meg a távközlés fejlesztésének társadalmasítását. Egy kormányprogram segítségével közvetlenebbül tudná a Postán kívüli ágazatok érvényre juttatni a távközlés fejlesztésében érdekeltségüket, együttműködésüket.

A másik az a piaci viszonyokra legmesszebbmenőkig építő amerikai megoldás lehet, amely a piacra bízza a társadalom értékítéletét. Ez ezetben számolni kell a Postán kívüli vállalkozások létrejöttével. A postán és a Postán kívüli szervek együttműködésére így is szükség lenne, amint a postai fejlesztési döntések decentralizálásával együtt lehetne legcélszerűbben lebonyolítani. A kétféle alaptípus közötti választás, illetve a hazai viszonyoknak megfelelő adaptálásukat természetesen az államigazgatásnak kell kialakítania az összes népgazdasági tényező gondos mérlegelése alapján.

Bármelyik irányban mozdulna el a hazai távközlésfejlesztési politika, feltétlenül az lenne a végső cél, hogy az információs folyamat minden szereplőjének (az információ előállítójának, továbbítójának és felhasználójának) az információs folyamat megvalósításában való érdekeltsége megközelítőleg azonos legyen. Ez az állapot tükröződna az optimálisan működő gazdaságról.

Figyelembe véve egyik részről a hazai távközlő hálózatok leromlott állapotát és nagy mennyiségi elmaradottságát, a másik részről pedig a nyereséges üzemeltetést a Posta érdekeltségének növelése nem tarifaemeléssel, hanem csak a külső — központi vagy felhasználói — erőforrások bevonásával lehetséges.

A megbízható tervezés érdekében feltétlenül szükség van állandó igénykutatásra is, amelynek ki kell terjednie nemcsak a különböző információtovábbítási igények volumenére és területi elhelyezkedésére, hanem arra is, hogy a továbbítandó információk a felhasználók gazdasági eredményeit hogyan befolyásolják. Csak ennek ismeretében lehet ugyanis elérni — ismételten, akár központilag, akár a piac által vezérelve — azt az állapotot, hogy a Posta és a távközlés felhasználóinak az érdekeltsége azonos legyen, és a távközlés a népgazdasági igényeknek és lehetőségeknek megfelelően fejlődjék.

IRODALOM

1 Jerome R. Corsi: Wanted — wise policy not restrictive regulation. Telecommunications Policy, 1981. 2. sz. 151—153. l.

2 Desmond H. Pitcher: The market and the financial and [illegible] industry. World Telecommunication Forum, Genf, 1983. október. 25—28. l.

3 Bartke István: A területi tervezés időszerű feladatai. Közgazdasági Szemle, 1983. január.

LEVENDEL LÁSZLÓ

Elmozdulás a holtpontról

A népegészségügyi reformról, a reform szükségességéről és esélyéről, a jobbítás lehetőségében reménykedve, írtam a *Valóság* 1982. májusi számában. Az elmúlt három évben — bár a politikai vezetés a nehéz gazdasági helyzetben is kiemelt jelentőségűnek nyilvánította az egészségügyet — nem következett be kedvező változás. Inkább fokozódtak a nehézségek, és mint a múlt ősszel lefolytatott sajtó-, illetve televíziós vita is tükrözte, az elégedetlenség sem csökkent az egészségügy teljesítményével szemben. Azok az orvosok és egészségügyi szakdolgozók, akik — makacsságuk, önérzetük miatt — mindeddig „nem adtak fel", lehangoltan állapíthatják meg: a népegészség „ügye" előbb defenzívába szorult, majd a sokirányú erőfeszítések ellenére holtpontra jutott. El tudunk-e mozdulni innen? Megint csak reménykedve írom le: ha határozottan változtatunk a reformok irányában, akkor van — az eddigieket folytatva nincs esélyünk. Az előrehaladáshoz szembesülnünk kell a bajok eredendően nem egészségügyi, szervezési, hanem politikai természetével. Látnunk kell, mi tartozik a reformfolyamatban a politikai döntéshozókra, és mit tehetnek maguk az egészségügyiek. Egyáltalában: vannak-e az egészségügyön belül a reformfolyamatban érdekeltek? S többségben vagy kisebbségben vannak-e? Ettől is függ, támaszkodhat-e a reformfolyamat az egészségügyön belüli, demokratikus irányú változásra, vagy megint csak felülről irányított változtatásokra van lehetőség.

Az eredendő politikai hiba

Ismerjük a bajok gyökereit. A fordulat évét követően a nagypolitika hibáit megszenvedte az ország iparosításának, a mezőgazdaság szocializálásának programja, és természetesen a szociálpolitika, azon belül az egészségügy is. Csakhogy az iparban és főleg a mezőgazdaságban sok vonatkozásban megtörtént ennek a politikának a revíziója. A szociálpolitikában azonban a helyzet felmérésén alapuló reálpolitikai fordulat máig várat magára. Pedig az egészségügyben még nagyobb volt az előreszaladás. Egy torz, felemás kapitalista fejlődés és egy háború után, amikor a szocialista fejlődés feltételeit is csak rendkívül nagy erőfeszítéssel lehetett volna biztosítani, kinyilváníttatott a társadalombiztosítás és az egészségügy kommunisztikus programja: mindenkinek a szükséglete szerint. Ilyen célkitűzést a gazdag „jóléti államok", a szociáldemokrata ihletettségű egészségügyi programok sem engedhettek meg magaiknak. Pedig ezek az államok nemzeti jövedelmük többszörös hányadát tudták és tudják szociálpolitikai célokra biztosítani, mint mi. S akkor tűztünk ki ilyen fellegjáró célokat, amikor a tömegessé váló betegellátásnak sem személyi, sem intézményi, sem tárgyi feltételei nem voltak biztosítva. Ezt a hiányt az intézmények „belső szervezéssel", az ismert „átszervezéssel", magyarán túlzsúfolással, az egészségügyi dolgozók túlterhelésével próbálták megoldani. A fokozott munkateljesítményt pedig nem a megérdemelt bérezéssel, hanem a hivatástudat sűrű emlegetésével „ellensúlyozták". Az ingyenesség propagandájával megalapozatlan igényeket ébresztettek a lakosságban. Ugyanakkor az egészségügy részesedése a nemzeti jövedelemből még a többi szocialista országhoz viszonyítva is alacsony maradt.

A szocialista egészségügy nagyszerű, humanista eszménye szinte jóváthetetlenül kötődött már az emberek tudatában a kommunisztikus ideához. Feltételeit viszont nemhogy ekkor, de még több mint 30 év után sem tudjuk biztosítani, és bátorságunk sincs rámutatni a tévedésünkre, pedig ugyanazt a lépést kellene megtennünk most, amelyet például az agrárpolitikában annak idején megtett a politikai vezetés. Lehet, hogy akkor ez visszalépésnek tűnt, de végül is az előrehaladás alapja

lett. Az ingyenes egészségügy szólama félrevezető; fékezi a társadalom részvételét, csökkenti az egyén felelősségét, és elhalványítja a társadalmi szolidaritás jelentőségét. A szocialista egészségügy *lényege* az állami garancia: az, hogy a beteg, a bajba jutott ember a lehető leghatékonyabb segítségre számíthat a társadalomtól, annak pillanatnyi anyagi, erkölcsi, szervezeti szintjén. Nagyon hosszú fejlődés, a javak utópisztikus bősége, feleslege kell ahhoz, hogy ezt ingyenesnek lehessen nyilvánítani. A munkásmozgalom mindig is a közösségre, ezen belül az egyének szolidaritására épített, és nem a jótékonyságra. Elég, ha az önsegélyező bányászpénztárak önkormányzati egyesületeiből kifejlődő társadalombiztosítás múltjára utalunk. Miért kellene a szocialista egészségügy gyakorlati megvalósítása során ezt a nagyszerű hagyományt feladni, és visszatérni a karitászhoz? A jótékonyságot már különben sem a gazdagok vagy az egyházak, hanem az állam gyakorolja. Az ingyenesség elve az egészségügyben ezt a vitatható állami karitászt sugallja és az amúgy is erős etatista törekvéseket erősíti. Visszalépés-e, ha a szocialista társadalombiztosítás és egészségügy számít az egyén felelősségére és épít a család, a munkahely, a közösség részvételére, a legtágabb értelemben a nemzeti szolidaritásra, úgy, ahogy ezt például a francia egészségügy értelmezi? Az egészségügyi és szociálpolitikai feladatok összességükben természetesen a szervezettség olyan magas fokát kívánják meg, amelyet csak állami organizáció tud biztosítani. De az államosítás történelmi szükségszerűsége nem homályosíthatja el azt az elszemélytelenedési, elidegenedési folyamatot, amely, úgy tűnik, éppen az államosítás velejárója. Ez az elszemélytelenedés sokkal érzékenyebben érinti az embereket az egészségügyi ellátásban, mint például az iparban vagy a szolgáltatások más területein – bár ott sem közömbös. S az értékvesztés érzése mindenekelőtt ezzel a szubjektív jelenséggel kapcsolatos: hiszen objektíven nézve az egészségügyi ellátás szakmai színvonala, hozzáférhetősége, szervezettsége össze sem hasonlítható a háború előttivel. Ezt az értékcsökkenést az ellátás tömegességéből adódó túlterheltség önmagában még nem magyarázza. Az ellátottak hiányérzetét csak több törődéssel, tágabb, betegközpontú, több dimenziós, a pszichoszociális vonatkozásokat is felölelő orvoslással, szakszerű orvos – beteg-kapcsolattal, e kapcsolat nyitottabbá, demokratikusabbá tételével lehetne csökkenteni. Az államosított szocialista egészségügyi ellátásnak, ha nem akarja elveszteni humán arculatát, el kell fogadnia ezt az igényt még akkor is, ha ez a szemlélet változást, esetleg további erőfeszítéseket kíván az egészségügyi dolgozóktól.

Az „emberi tényező"

A múlt politikai örökségéhez tartozott az élet emberi oldalának elhanyagolása. Az életszínvonal-politika, a lakásépítési program lendületében még reménykedhettünk, hogy az emberek hétköznapi kultúrájában mutatkozó elmaradás, a sűrűsödő bajok, a szocialista fejlődéssel ellentétes jelenségek az anyagi helyzet javulásával jelentősen csökkennek majd. A nyugati, ún. jóléti, fogyasztói társadalmak vonzása erősödött, bár azt is tapasztalhattuk, hogy az „élet minőségének" ezek a problémái még a Magyarországnál gazdaságilag sokkal erősebb országokban sem oldódtak meg. A humánum elhanyagolása a voluntarista nagypolitika másik tévedéséből, a spontaneitás elméletéből következett. Ez az elmélet a társadalompolitikai problémákat, a szegénységet, az alkoholizmust, a neurózist, a prostitúciót, a bűnözést, a különböző devianciákat mind a kapitalista társadalom csökevényének tekintette, s abban bízott, hogy a szocialista átalakulás és építés során maguktól megszűnnek. Ma már a szocialista országok tapasztalatai bizonyítják ennek az ideológiának a téves voltát. Nálunk a spontaneitáselméletnek lett áldozata az egységes szociálpolitika és egészségügy, mely az egykori Népjóléti Minisztériumban még szervezeti formát is kapott. A szociálpolitika egészéből kiemelt Egészségügyi Minisztérium hamarosan betegségügyi minisztériumként működött. Munkája, feladata azonban ezzel a beszűkítéssel nem vált könnyebbé, hiszen a gazdátlanul maradt szociálpolitika gondjai, elintézetlen problémái – most már „medicinizált" formában – továbbra is az egészségügyre

zudultak. A feltételek hiányában olyan feladattömeggé váltak, amely a tömeges egészségügyi ellátás túlterheltségével küszködő egészségügy hatékonyságát bemutatta. Az egészségügyi dolgozókban tartós elégtelenségi érzést, az ellátottakban elégedetlenséget és mindenkiben fokozódó rossz közérzetet keltettek. S a kényszerűen „megheinzált" szocialpolitika költségkihatásáról, az ezzel járó hallatlan pazarlásról még nem is szóltunk.

A jelenlegi helyzet csak magas szintű politikai döntéssel változtatható meg, csak akkor, ha a szociálpolitika és az egészségügy a legfelső politikai vezetésben olyan szintű képviseletet kap, mint a gazdaság, az államigazgatás, a kultúra stb.

A egészségügyről folyó viták során ismételten felmerült a *külön* szociálpolitikai felhatalmazás szükségessége. Ezzel nem értek egyet. Egy új minisztérium létesítésének jelentős költségkihatásai vannak, és ismét csak az eróltetett szétválasztás, és a feloldhatatlan párhuzamosság hátrányával találkoznánk. Sokkal könnyebben megvalósítható a mostani Egészségügyi Minisztérium Népjóléti és Egészségügyi Minisztériumnak átalakítása, amennyiben az új minisztérium belső szervezése biztosítja, hogy a szocialpolitika nem válik másodrendű részfeladattá, főleg pedig ha az átfogó szociálpolitika anyagi, személyi és dotációs feltételeit is biztosítják.

Értékeink, vívmányaink megőrzése

Hangsúlyoztam ugyan a szocialista egészségügy voluntarista torzulását és az ingyenesség propagandisztikus felhasználását, de hibásnak tartanék mindenfajta visszalépést az igazi eredményektől az állampolgári jogként biztosított egészségügyi szolgáltatás vívmányától. A kórházak, a rendelőintézetek és más „nagyüzemi" egészségügyi intézmények létesítése, fenntartása, fejlesztése továbbra is állami feladat, mint ahogy a gyógyszereket, gyógyászati eszközöket is lényegében az állam költségvetése biztosítja. Változtatni elsősorban a lakosságnak kevés terhet jelentő térítési díj kiterjesztésével kellene. Létezik ez most is a gyógyszerek, gyógyászati eszközök szolgáltatásában. Az egészségügyi ellátás voltaképpen jelenleg sem teljesen „ingyenes", pontosabban nem teljesen ingyenes. A hitelpénz-rendszer kialakulása pedig — súlyosan romboló formában — annyira megkérdőjelezte az ingyenesség elvét. Ekörben felvilágosítással kellene megértetni, hogy a szocialista egészségügy alapelve nem az állam által ingyenesen nyújtott szolgáltatás, hanem az állampolgári jogon kapott társadalmi biztosítottság. Ennek terhet minimális (a mostaninál nem nagyobbra mértékben vállalja az egyén, a nagy hányadot annúgy is a dolgozók (mégpedig a fizetésből élő dolgozók) befizetésa fedezi. A betegek ápolásában, gondozásában, különösen pedig az öregek gondozásában nem mondhatunk le a családi, a rokoni szolidaritásról. Ennek tudatosítása azért is fontos, mert az egészségügyi szolgáltatásokban az orvostudomány indokolt szükségleteket a lehető legnagyobb mértékben ki kell elégíteni, de a szükségleteket nem szabad összetéveszteni az igényekkel. A dolgozók szolidaritására támaszkodó, teljes népbiztosítás nem vonatkozhat az átlagosnál jóval magasabb keretűek plusz igényeinek kielégítésére, aminek mostanában igen gyakran tanúi lehetünk. A különleges igényeket vagy meg kell fizetni, vagy lehetőséget kell teremteni a saját költségű különbiztosítására. A „különszobás beteg"-rendszer visszatérését azonban semmiképpen sem tartom jónak, mert kórházainkban általában nincsenek meg a feltételei (a kevés különszobát súlyos vagy éppen haldokló betegeknek kell fenntartanunk), s mert egy egyenlőségelvű társadalomban nehéz ellenőrzést kelt. Ugyancsak ellene vagyok bizonyos piaci tendenciák, a kereslet—kínálat szemléletű szabályozás érvényesítésének az egészségügyi ellátásban. A népegészségügyi reformtörekvéseknek nem kell gépiesen másolniuk a gazdasági reform módszereit. Elég volna, ha a gazdaságosság, az ésszerű felhasználás elvét tudnánk érvényesíteni.

Megítélésem szerint viszont éppen az egyéni felelősségnek, aktív részvételének és együttműködésének javítása miatt is érdemes lenne kiterjesztenem a kismértékű térítési díj alkalmazását. Ugyancsak indokolt volna felülvizsgálni táppénzrendszerünk

rünket, amely sokszor ellenérdekeltséget terem a gyógyítással szemben, legalábbis nem ösztönzi a beteget az együttműködésre, a lakosságot az egészség védelmére.

A demokratikus struktúraváltás szükségessége

Ma már eleg történelmi távlatunk van ahhoz, hogy elfogulatlanul megítélhessük: a felszabadulás után a magyar egészségügyben forradalmi változás történt. Sajnos, a forradalmi változások a népi erők politikai-hatalmi gyengesége miatt nem alulról szerveződtek, hanem elsősorban a fasizmus második világháborúban elszenvedett világméretű vereségére, a szövetségesek győzelmére támaszkodtak. Mint sok más területen, az egészségügyben sem ment végbe a nagy politikai változásokkal arányos *demokratikus, strukturális változás.* A felülről irányított forradalom nem tudta biztosítani a demokratikus átalakulást, pedig erre égető szükség lett volna az erősen hierarchizált, sok feudális maradványt, kasztszellemet is hordozó egészségügyi rendszerben. A világháború utáni nagy politikai és társadalmi változás ideológiailag felkészületlenül érte az orvosok többségét. Az elkötelezett, de viszonylag kisszámú kommunista orvos pedig inkább az egyetlen szocialista egészségügyi modell átplántálására törekedett, és a frissen megszerzett hatalom birtokában nem érzékelte a valódi demokratikus átalakulás szükségességét. A szocialista egészségügy egyik meghatározó elve, hogy az egészségvédelmet és a tömeges, mindennapi betegellátást közvetlen, a beteget legkönnyebben megközelíthető módon, saját környezetében, tehát a lakókörzetekben és az üzemekben kell megvalósítani. De ez a melyen demokratikus, nagy lehetőségeket és előnyöket kínáló koncepció is csak elégtelenül, felemás módon, sok tekintetben formálisan valósult meg. Ellátási rendszerünk nem a demokratikus struktúrának megfelelően — alulról felfelé — épült, hanem fordítva, felülről lefelé, erősen kórházcentrikus módon. Bár az utólagos korrekció, az alapellátás fejlesztése, megerősítése az egészségügyi kormányzat évek óta hangoztatott célkitűzése, a valóságban alig realizálódik. A „progresszív betegellátás" ugyancsak ésszerű elve, miszerint minden beteget a szakmai szükségleteknek megfelelő szinten kell ellátni, ugyanezért nehezkesen valósul meg. Az alapellátás fejlesztését célzó törekvések kudarcát az orvosok számának, eloszlásának az alakulása is mutatja.

	1970	1980	1983
Az orvosok száma	23 524	30 842	33 035
[illegible]	[illegible]	[illegible]	4 226
[illegible]	[illegible]	10 644	11 172 (1982-es adat)

A kórházi orvosok száma láthatóan még mindig nagyobb mértékben nő, mint a körzeti orvosoké. Ez a „kórházcentrikus", ugyanakkor a kórházi ellátás szinvonalát rontó szemlélet és gyakorlat nemcsak gátolja a demokratikus struktúra kialakulását, de rendkívül költséges is. Jól érzékelhetjük a vezetői törekvésekben ezt a tévesszemléletet. Ha tudomásul is veszik a kórházépítésben és az extenzív fejlesztésben bekövetkezett zsákutcát, inkább a nehéz gazdasági helyzetnek tulajdonítják, és nem a struktúra megreformálását, a gazdaságosabb és hatékonyabb, intenzív fejlesztést sürgető indítéknak tekintik.

Persze a strukturaváltást, az alapellátás tényleges fejlesztését nem az üres körzeti orvosi állások betöltése vagy a körzeti orvosok számának gépies növelése jelenti. Az új struktúrában az alapellátás az átfogó egészségügyi és szociálpolitikai szolgálat bázisa lenne. Olyan kiemelt fontosságú kommunális intézmény, melyben közvetlenül jelentkezhetnek az érintett lakosság egészségügyi, esetleg szociális szükségletei, és tükröződhetnek az adott település, körzet közegészségügyi érdekviszonyai is. Az alapellátás ilyen fejlesztése a települési viszonyoktól függően különböző mértékben és természetesen csak fokozatosan valósítható meg. A fejlesztés a kórházzal, rendelőintézettel nem rendelkező községekben volna legsürgetőbb. A nemcsak deklarált, de tényleges alapellátás feladata lenne a megelőzés, az egészségvédelem, az egészségnevelés, a betegellátás. Ez utóbbiban — a progresszív betegellátás elvének megfelelően — a helyi ellátás mellett benne foglaltatik a szakorvosi, a kórházi, [illegible]

speciális intézeti ellátásra irányítás lehetősége is. Mindemellett az alapellátás feladata lenne az idült betegek gondozása, a pszichoszociálisan orientált betegvezetés, az öreggondozás, a családvédelem, a környezetvédelem stb. Ilyen komplex társadalomorvoslási tevékenység a mostani, többnyire egyorvosos körzeti rendelőkben elképzelhetetlen. Ekkora feladatnak megfelelő anyagi, személyi és tárgyi feltételeket kell biztosítani. De ha összevetjük a kórházfejlesztés költségeivel — egyetlen kórházi ágy létesítése manapság egy-másfél millió forint! —, akkor beláthatjuk, hogy népgazdasági szempontból is ez a sokkal előnyösebb és sokkal hamarabb megtérülő befektetés. Az érintett lakosság közvetlen érdekeltsége egy ilyen községi „egészségház" színvonalas és hatékony működésében serkenti a lakosság társadalmi aktivitását, hozzájárulását a fejlesztéshez. Az ilyen átfogó egészségügyi, népjóléti tevékenységet folytató intézményhez két vagy több orvosra van szükség, asszisztensnőre, pszichológiailag képzett védőnőre, illetve szociális gondozónőre, házi ápolónőre, gondnoki, szervezői feladatokat is ellátni tudó adminisztrativ munkaerőre, sőt szakképzetlen, főleg fiatal nyugdíjasok foglalkoztatásával biztosítható házi gondozókra. Egy ilyen munkaközösség valóban bázisa lehetne az egységes egészségügyi-szociálpolitikai ellátásnak. A magas szakmai színvonalat leginkább azzal lehetne biztosítani, ha az egészségügyi integráció eszméjének az alapellátásban is érvényt szereznénk. Ez azt jelentené, hogy a körzeti orvosok a területi kórház-rendelőintézet állományába tartoznának, abban a lehetőségektől függően maguk is rendszeresen dolgoznának (például 3+2 vagy 4+1 napos megosztásban), és elsősorban saját betegeik kórházi ellátásában vennének részt. Az integráció ilyen értelmezése biztosítaná a körzetben dolgozó orvosok — és ez a fiatal orvosok fejlődése szempontjából különösen fontos — töretlen szakmai továbbképzését, rendkívül megemelné a körzeti orvosi munka társadalmi és szakmai tekintélyét, megszüntetné a társadalmi és szakmai lejtőt, mely a körzetbe kikerülő kollégákra most vár. A kórházi orvosok szemléletére viszont jótékonyan hatna, ha szoros munkakapcsolatot alakíthatnának ki körzetben dolgozó kollégáikkal. A változás jelentős fejlődést hozhatna a több dimenziós, betegközpontú orvoslás kialakításában.

Az alapellátás fejlesztésének különböző módjai lehetségesek, hiszen ez a helyi, a települési adottságoktól is függ. Ezek részletezése külön tanulmányt igényelne. A többféleség lehetőségének a mérlegelésénél is fontosabb volna azonban az elvi törekvés az érintettek öntevékenységének, társadalmi cselekvésigényének serkentésére, ami csak az érdekeltek tanácskozása és közreműködése révén képzelhető el. Ehhez viszont a közösségek önkormányzati igényének és lehetőségeinek, egyáltalán, a közéleti demokráciának és a politikai kultúrának a fejlődése szükséges. A szociálpolitika és egészségügy nagyon is alkalmas az emberek közéleti érdeklődésének felkeltésére, mivel igen érzékenyen és személyesen érinti őket. Úgy is mondhatjuk, nagyon jó gyakorlóterepe lehetne a közéletiség tanulásának. És van mit behoznunk ezen a téren. Az utóbbi 15—20 évben például igen megnőtt a falvak anyagi ereje. Jól érzékelhető ez az egyéni fogyasztásban, a házépítésben, a tartós fogyasztási cikkek vásárlásában stb. Az egyéni fogyasztás torzulását mutatják a szomszédával versengő díszes kapuk, kerítések, homlokzatok, az előre megvásárolt sírkövek, s egyben jelzik azt is, hogy az egyéni fogyasztás növekedését nem kísérte a kommunális fogyasztás színvonalának emelkedése; ennek a lehetőségét és csatornáit kellene biztosítani. Az egészségügyi ellátás fejlesztése nagyon jól érzékelhető érdeke a helyi lakosságnak; s ez a személyes érdekeltség a mostaninál nagyobb hajtóerő lehetne a további fejlesztésben is. A közösség anyagi hozzájárulásának szinte előfeltétele, hogy a fejlesztés közvetlenül és helyben érzékelhető legyen a számára. Még inkább meggyorsítaná a kommunális fejlesztést, ha a megalapozott és indokolt fejlesztési törekvések a lakossági hozzájárulás arányában központi alapból is hozzájárulást, hitelt kaphatnának. A színvonal dolgában sokat segítene a kórházakkal való szoros együttműködés. Az alapellátás és a területi kórházak kapcsolata némileg emlékeztetne a háztáji és a mezőgazdasági nagyüzem kölcsönösen előnyös kapcsolatára. A kórházaknak is jól felfogott érdeke lenne az alapellátás színvonalának, vállalási készségének emelése. Ha az alapellátás képes a mindennapi kivizsgálási és gyógyítási munkát, a

szociálpolitikai és gondozási tevékenység oda tartozó részét felvállalni — márpedig éppen ezek terhelik sokszor a kórházakat (például az öreggondozás megoldatlansága) —, az nagyot lendítene a kórházi munka színvonalán. Az alapellátásban is megoldható feladatok kórházi szintű megoldása — ami most van — nemcsak pazarlás, de a kórház hatékonyabb működésének is gátja.

Egy ilyen fejlődéshez azonban szükséges annyi bátorság, hogy kimondjuk: 100 000 kórházi ágy elegendő, különösen, ha azok funkcionálisan, műszerezettség, kórházkultúra szempontjából megfelelnek a korszerű és az ország gazdasági fejlettségétől elvárható szintnek. Egyértelművé kell tenni, hogy az extenzív fejlesztést az egészségügyben is a hatékonyabb, intenzív fejlesztésnek kell felváltania. Annál inkább, mert ha sikerül megoldani az öreggondozást, az alkoholbetegek gondozását és a neurózis-gondozást, ez egymaga is 30%-os ágyfejlesztéssel felérő kapacitásbővülést eredményezhetne.

A reformban érdekeltek

A strukturaváltás, az egészségügy demokratizálása az alapellátásban dolgozók nyilvánvaló érdeke. A körzeti munkát nemcsak anyagilag, hanem szakmailag is vonzóvá kell tenni. Annál is inkább, mert a körzeti orvos munkája, különösen a falusi körzetekben, az elmaradott infrastrukturális viszonyok és a fizikai megterheles miatt — még a motorizáció adta lehetőségeket is számba véve — többnyire férfiorvosokat igényel. A mostani és a leendő körzeti orvosokra úgy kell tekinteniünk, mint az egészségügyi reformfolyamat legfőbb megvalósítóira. Ugyanez elmondható a *fiatal orvosokról* is. Az orvosok 47%-a 40 éven aluli. A jelenlegi, még mindig erősen hierarchikus egészségügyi struktúrában szakmai fejlődésük, előrehaladásuk, önkifejtésük problematikus. A klinikákon, kórházakban maradt „szerencsésekre" is az, de minthogy sokkal több a tehetséges fiatal orvos, mint a főorvosi vagy egyetemi tanári státus, szükség van a „határidős" rendeletre. Az ebbe beépített feszültség azonban nem a tehetségesek kibontakozását segíti, sokkal inkább az alkalmazkodást, a külső pótmechanizmusok igénybevételét, a karrierizmust. Ezeknek a vonásoknak a tenyésztése az orvosi pályán még a legjobb tehetségeket is tönkreteszi, hiszen az orvosnak nemcsak szakértő értelmiséginek, hanem etikus, hiteles személyiségnek kell lennie — ennek hiányát a legiskolázatlanabb beteg is megérzi.

De nemcsak szakmai fejlődésük problematikus, hanem anyagi helyzetük is. A fiatal orvosok fizetése — kihasználva a pálya nagy vonzását — igen alacsony. A tisztességes többletmunkának alig van lehetősége. Fiatal orvos — ha például lakást, családot, gyereket akar — nem mehet a második és harmadik gazdaságba dolgozni, amire sok más pályán működő fiatal rászorul. Magánrendelőt nem nyithat, mert még nincs pénze és hírneve hozzá. De taxisofőrnek sem mehet vagy pecsenyesütőnek, mert folyamatosan tanulnia kell, nem is szólva az orvos-szereppel járó megkötöttségekről. A paraszolvencia mostani rendszere pedig inkább kizsákmányolja, mint segíti a fiatal orvosokat. Hiszen a kórházakban az orvosi munka nagyrészt rájuk hárul, de minthogy nem ők hozzák a betegeket hálára késztető döntéseket, a fiatalok tényleg csak a hálára vagy a személyes többletszolgálat honorálására számíthatnak, és ez többnyire borravaló szintű. A kezdeti morális gátlások lassan oldódnak; a leginkább hatásos „oldószer" a cinizmus.

A lakossági hozzájárulás mostani rendszere nem szünteti meg az orvostársadalom anyagi problémáját. Az orvosok esetében ez nem az anyagi javak, a fogyasztás magas szintjét, a kiemelt életszínvonalat jelenti. Az orvosok szakmai fejlődéséhez nem gazdagság, hanem viszonylagos gondtalanság kell. A paraszolvencia rendszere viszont a már „befutott", pozicionált orvosoknak kedvez inkább, és hamarabb segíti a luxusfogyasztást, a javak felhalmozását, mint a pályakezdő orvos egzisztenciális megalapozását, annyi anyagi biztonságot, hogy ne kelljen idejét a szakmai felkészüléstől elvonnia. A csak fizetésből élők és a fiatal orvosok anyagi gondjait nem oldja meg a mostani kettős egzisztencia, de még a sokkal kisebb számú „kedvezményezett"-

nél sem a gondtalanság irányában hat. A nagy keresetű orvosok munkatempója, életmódja nem kedvez a luxusfogyasztásnak, a nagystílű életvitelnek. Nálunk a felhalmozott javak, a látható gazdagság nem a társadalmi elismerés jele. A nagy orvosi jövedelem értékálló, de ugyanakkor nem kihívó formájú tezaurálása — paradox módon — ugyancsak nem mentesít az anyagiakkal való foglalkozástól.

Ezért is tettem javaslatot az orvosi kettős egzisztencia nálunk kialakult rendszerében a lakossági hozzájárulás igazságosabb és áttekinthetőbb elosztási módjára, bár tudom, hogy ez — és minden ilyen „rendezés" — csak tüneti jellegű. Az orvosok anyagi helyzetének, szakmai fejlődésük, képességeik kibontakoztatásának megnyugtató alakulása csak egy strukturálisan is demokratikus egészségügyi rendszerben képzelhető el. Egy demokratikus egészségügy a társadalomorvoslás intenciói szerint feladatcentrikus. Értékeit nem az elért pozíció, a címek, a szakmai rang, hanem a teljesítmény jelenti. Ez pedig egy magas szervezettségű egészségügyi organizációban összefogást, sok irányú kooperációt, csapatmunkát tételez fel. Az erősen hierarchizált organizáció véd a lazaságtól, az anarchiától, de sokkal kevesebb embernek biztosítja az önkifejtést, a képességek kibontakoztatását, a gondolkodás- és cselekvésbeli önállóságot — ez mostani szervezettségünkben csak a vezető orvosoknak adatik meg, meg akkor is, ha ők gyakran nem is élnek vele. A feladat- és teljesítménycentrikus munkaszervezésben sokkal több orvos érvényesítheti képességeit, mint amennyi vezetői hely van. Külön előnye, hogy a csapatmunkában nemcsak az orvosok, hanem az egészségügyi szakdolgozók is előbb szóhoz jutnak, jobban megmutatkozhat munkájuk jelentősége, szakmai ismereteik értéke. Megbecsülésük pedig már ma is szinte nagyobb motiváló tényező az anyagiaknál. A demokratikus változások érdekeltjei közt az alapellátásban dolgozók és a fiatal orvosok mellett számítani lehet a 125 ezer egészségügyi szakdolgozóra.

Az egészségügyi szakdolgozókról, az ápolónőkről

Az egészségügy demokratikus átalakulásának hiányáról beszédesen árulkodik az egészségügyi „középkáderek" a szakdolgozók, elsősorban a 12 ezer ápolónő anyagi, társadalmi helyzete, munkakörülményei, munkaterhelése — fizikai és pszichikai zsonatkozásban egyaránt. A sajtó, a rádió, a televízió, ha foglalkozik is velük, nem róluk, hanem a hiányukról beszél. Ha aztán ennek a krónikus hiánynak az oka is felmerül, általában nem jutnak tovább a munkához mérve aránytalanul kicsi fizetésnél. Pedig ennél lényegesen többről van szó; elsősorban a ápolónői pálya társadalmi megbecsüléséről. Az állampolgári jogon biztosított és így tömegessé vált betegellátásban mind több feladat hárul az egészségügyi szakdolgozókra, különösen az ápolónőkre. A szorosabb értelemben vett ápolási munka mellett a kórházakban az ápolónők egyre több munkát vesznek át az orvosoktól. A beteg vizsgálati protokolljának végrehajtása, a vizsgálati anyagok levétele, a gyógyszerelés, az injekciózás, az infúziók, transzfúziók elkészítése, a műszeres vizsgálatok és kezelések asszisztálása vagy elvégzése is gyakran rájuk hárul. Egyre több szakismeretet szereznek, és minél többet tudnak, annál többet bíznak rájuk. Ők pedig, minél többet bíznak rájuk, annál többet nyújtanak. A munka motivációjának ez kitűnő módja volna. De ott van az ápolói feladat teljes egészére a megállás nélküli ellátás három műszakban, szombaton és vasárnap is: maga a betegápolás. Egy-egy kórteremre nővérre több olyan beteg jut, akit naponta többször tisztába kell tennie, etetnie, mosdatnia, ágytálazna kell. És szeretetet adni, gyengédséget. Hol az a munkahely, ahol ilyen, a dolgozó egész személyiségét igénybe vevő követelményekkel lehet fellépni? Ma a hivatalokban, de meg az üzletekben is elégedettek vagyunk a korrekt, udvarias hangnemmel. Ugyanez az ápolónőtől rideg hangnak számít. Nem vágyok elfogult az ápolónőkkel. Gyakorló orvoskent jól látom más nehéz sorsú nők életét is. Egy budapesti textilüzemben dolgozó szövőnő helyzete sem irigylésre méltó, fokozódó visszértágulatával, horghurutjával, s azzal, hogy egyre több gépet kell kiszolgálnia. S a több és változó műszak, otthon a háztartás, a három, négy gyerek. És ha története-

sen — ez is gyakori, sajnos — részegen jön haza a férje, az alvása sem biztosított. Mindez jelentkezik a fizikailag és szellemileg igénybe vett ápolónőknél is, de még súlyosabban. A szövőnőnek ugyanis, ha fáradt, kialvatlan, rosszkedvű, nem kell másnap a gépekre mosolyognia... Az ápolási munka többszörösen igénybe vevő terheit az egyházak is felismerték. Nem véletlen, hogy a gyógyító-ápoló apácarendekbe kiválasztott fiatal nőket egzisztenciális, vallási, etikai, érzelmi stb. motiváló tényezők igénybevételével kondicionálták erre a munkára. De gondoljuk csak meg, hogy az apácává lett parasztlány — az élet más örömeiről lemondva — társadalmilag mekkorát emelkedett! Ugyanakkor mi, szekularizált egészségügyünkben, mikor szakismeretekben többet követelünk ápolónőinktől, mint valaha az apácanővérektől megkívántak, mit nyújtunk cserébe? Aki ismeri az ápolónők életét és helyzetét, tudja a választ. Még a rendezett családi életet élő gyermekes anyának is komoly megterhelés a több műszakos, szombatot, vasárnapot, karácsonyt és szilvesztert sem kímélő szolgálat. Hát még ha a csonka családban maradt, a gyerekeit egyedül nevelő ápolónő helyzetét tekintjük! Látszólag kényelmesebbnek tűnik a vidékről felkerült, nővérszállókban lakó fiatal ápolónők helyzete. De a kényelmesebb életre ráterhelődik a gyesen lévők és a többgyermekesek helyett végzett szolgálat, a gyakori hosszúnapozás és túlórázás. Az egyik fiatal nővér, elismerve a gyermekeseknek járó könnyítés jogosságát, azt kérdezte, ha ő folyton szolgálatban van, hogyan lesz gyermekes? És nézzük csak meg a nővérszállón lakó fiatal ápolónő kilátásait a családi életre. Ha minden pénzét megspórolja és csak kenyéren meg vízen él, akkor sem tud összehozni semmilyen lakásra valót. Márpedig ha férjhez megy és gyereket vár, a nővérszállót el kell hagynia. Milyen hát a társadalmi presztízse azoknak a nőknek, akikre gyermekeink, szeretteink ápolását bízzuk? Jellemző, hogy a fiatal nővérek, ha megismerkednek egy fiúval, sokszor elhallgatják foglalkozásukat. A gyenge fizetésnél is nagyobb bajnak érzem, hogy az ápolónőknek sem az egészségügy, sem a társadalom nem nyújtja a sokrétű igénybevétel és teljesítmény után kijáró tiszteletet és megbecsülést. Az is jellemző, hogy bár egyre több szó esik az egészségügyről, nem ismerek olyan orvosszociológiai tanulmányt, mely az egészségügyi szakdolgozók helyzetét, munka- és családi viszonyait tudományos (nem publicisztikai) igénnyel feltárta, elemezte volna, és így megteremtette volna a demokratikus változás, a jobbítási törekvések tényismereti alapjait. Először elfogulatlan és tárgyilagos elemzésre lenne szükség, hogy aztán beszélhessünk az egészségügyi munka és az ápolónői tevékenység hibáiról és hiányosságairól is. Még a betegekhez való érzelmi odafordulás képességén is van javítani való. De nem szabad elfelejtenünk az érzelmi háztartás vastörvényét: a bevétel—kiadás egyensúlyát. Szeretetet nem lehet tartósan a semmiből adni. A tartalékok is kimerülnek. Szeretetet az tud adni, aki kap is.

Nők az egészségügyben. Az orvosi pálya „elnőiesedéséről"

Az egészségügy demokratikus fejlődésének egyik alapkövetelménye az egészségügyben dolgozó nők helyzetének tisztességes feltárása és számbavétele. A 200 ezer egészségügyi dolgozóból mintegy 170 000 nő. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy az egészségügyi dolgozók kérdése nagymértékben nőkérdés. A haladás híveinek hazánkban is egyik ihlető és szervező programja volt a nők egyenjogúsítása. Úgy tűnt, hogy a felszabadulás ezen a téren is meghozza a rég óhajtott változást. De itt is az történt, hogy a hibák, illetve a hibák következményei szinte fegyverré váltak az eszme ellenében. A magyar nők jogi és egzisztenciális felszabadítása, az emancipáció egybecsett az erőltetett ütemű iparosítással. A politikai propaganda és főleg az iparosításhoz szükséges munkaerő-tartalék biztosítása fontosabb lett, mint az emberi szempontok. A nők valóban megkaptak minden állampolgári jogot — a férfielképzelés szerint —, csak éppen a család, az anyaság társadalmi presztízséhez szükséges női jogok nem valósultak meg. Az egészségügy területén különösen érződik az elmaradás. Az ápolónők helyzetéről már szóltam. De vizsgálhatnánk a 30 ezer asszisztensnő, a 16 ezer gyermekgondozónő, az 5 ezer védőnő, a 2,5 ezer szülésznő vagy a gyógy-

szerésznők helyzetét, problémáit. Most csak egy dolgot emelnék ki: az orvosi pálya „elnőiesedésének" jelenségét. A folyamatot és a trendet az orvostársadalom demográfiai adatai világossá teszik. A felszabadulás előtt 10%-ban működtek nők az orvosi pályán, a felszabadulás után megindult és azóta egyre fokozódik a nők beáramlása az orvosi pályára.

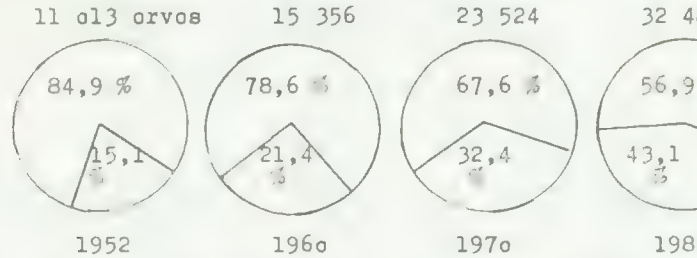

A lakosság orvosellátottságában bekövetkező fejlődést — s ez nemzetközi összehasonlításban is nagyra értékelt mutatónk — lényegében a nők jelenléte biztosította. A folyamatot jól mutatja az orvosok életkorát és nemét együttesen feltüntető statisztika is (%).

Életkor	1970 Férfiak	1970 Nők	1970 Együtt	1982 Férfiak	1982 Nők	1982 Együtt
30 év alatt	11,1	10,3	21,4	6,8	9,1	15,9
30—39	17,6	12,4	30,0	14,5	16,4	30,9
40—49	15,7	5,8	21,5	13,9	10,6	24,5
50—59	7,5	1,5	9,0	10,8	4,5	15,3
60 felett	15,7	2,4	18,1	10,9	2,5	13,4
Összesen	67,6	32,4	100,0	56,9	43,1	100,0

	Együtt	Férfi	Nő
Egyetemi végzettségű főigazgató	69	63	6 (8,7%)
Kórházigazgató	210	166	44 (20,9%)
Oszt. vez. főorvos	1506	1198	308 (20,4%)
Kandidátus	1313	984	329 (25,1%)
Orv. tud. doktor	249	219	30 (12,5%)
Akadémikus	14	13	1
C. egyetemi tanár, címet kapott	148	142	6 (4,4%)
C. egyetemi docens címet kapott	279	252	27 (10,7%)
Egyetemi tanár	290	273	17 (5,8%)

Végül is 1983-ban a dolgozó orvosok 45%-a nő volt.

Ugyanakkor érdemes megnézni a vezető orvosok, a tudományos fokozattal, egyetemi grádusokkal rendelkező orvosok nem szerinti megoszlását.

Az utóbbi kimutatás világossá teszi, hogy a nők térhódítását az orvoslásban nem kíséri az orvosi pálya „csúcsai"-nak meghódítása. Ezt a jelenséget sokféleképpen lehet értelmezni. A század elején még vitatták a nők alkalmasságát az orvosi pályára. A vita eldőlt, már csak a nők vezetőképessége vitatott, de az sem elvileg, inkább a gyakorlatban. A minősítések arányát tekintve talán a nők tudományos munkára való alkalmassága vitatható? Vagy az orvosnok ambíciói másfelé irányulnak? Remélhetjük, hogy őket kevésbé fertőzte meg az orvosi pályán mindinkább elburjánzó címkórság? Mindenesetre az egészségügyi vezetésnek ezt az antidemokratikus jelleget nem intézhetjük el felszínesen. Az orvosi pálya jellege, maga az orvosszerep meghatározottsága, kötöttsége külön identifikációs nehézségeket okoz a fiatal orvosnőknél. Igen erős hatással van ugyanis a fiatal orvosok fejlődésére a vezető főorvos magatartása, viselkedése, problémamegoldó, illetve -elhárító módszere — túl a kognitív szinten történő befolyásoláson. A férfi vezető—női beosztott szereppár kényelmes és jól harmonizáló látszata mögött az identitászavar, az azonosulás nehézségeiből származó feszültségek húzódnak. Nem valami romantikus, feminista beállítottság, hanem nagyon is pragmatikus szempontok késztetnek ennek a végiggondolására. Lehet, hogy ha a magyar egészségügy soron következő feladata az elmaradott orvosi technikai bázis felfejlesztése volna, az orvosi munka komputerizálása, például a mikroelektronika nyújtotta lehetőségek fokozott alkalmazása, talán célszerűnek tartanám a vezetés mostani férfi - nő-arányát. De a hazai orvoslás előrehaladásának ma nagyobb szüksége és nagyobb lehetősége van a társadalomorvoslásra, a több dimenziós (pszichoszociális aspektusokat is felölelő), a pszichoszomatikus orvoslást és a gondozást preferáló orvosi gyakorlatra. Tapasztalatból

tudom, hogy ehhez a női orvosi kvalitások a legmegfelelőbbek. Ez a differenciálódás máris megmutatkozik a csecsemő- és gyermekgyógyászoknál, ahol a férfi–nő-arány 1:3; a szülészeknél viszont 9:1; az urológusoknál 20:1. A szemészetben, bőrgyógyászatban, az ideg-elmén, a laboratóriumi szakorvosok, a közegészségtan, a járványtan szakorvosai közt jelentős többségben vannak a nők. Ez a spontán, nemek szerinti belső strukturálódás helyeselhető és támogatásra méltó. Nem hiszem, hogy helyes volt, amikor mindenáron vasöntőket, esztergályosokat, traktorosokat akartunk csinálni a nőkből. Az egyenjogúság inkább úgy képzelhető el, ahogyan József Attila fogalmazta:

...hogy mi férfiak férfiak maradjunk és nők a nők,
szabadok, kedvesek,
s mind ember, mert ez egyre kevesebb.

A 11 ezer magyar orvosnő a hazai női emancipáció nehéz, ellentmondásos körülményei közt választott pályát. El tudom képzelni, milyen nagyra értékelnék ezt a progresszió francia- vagy olaszországi hívei. Talán nem vagyok túlzottan elfogult az orvosi pálya megítélésében — hiszen tudom, hogy más területeken is vannak nagyszerűen dolgozó nők —, de gondoljuk meg, hogy az orvosi pálya intellektuális követelménye, a sokoldalú szerepkészlet-igény, a sokféle fizikai és pszichikai elvárás még különösen értékessé teszi a helytállást. Egyesek kifogásolják, hogy a nők kisebb számban identifikálnak főnökeik „tudományos" ambíciójával, de ez sokszor a kandidatúrához szükséges cikkgyártás elmaradását jelenti. Figyelemre méltóbbnak érzem azt a biztató jelenséget, amely a maszkulin célok és pályaív helyett a nő identitást erősíti. Egyre gyakoribb az orvosnőknél, hogy legalább két gyereket akarnak. Hogy ez mekkora áldozatot követel tőlük, csak az értheti meg, aki látja, mint szervezik meg napról napra életüket a fiatal kolléganők. Hogy mekkora erőfeszítésükbe kerül egyeztetni a teljes anyaságot az orvosi pálya sokféle terhelésével, a heti 1—2 éjszakai ügyeletet például, amikor másnap tovább dolgoznak. Egy orvosnőtől két gyermek nevelése — megítélésem szerint — nagyobb teljesítmény, mint a kandidatúra, a különböző címek, pozíciók megszerzése.

A magyar egészségügy remélhető és kihasználásra érdemes demokratizálódási reformfolyamatában az orvosnők — érzésem szerint — nagy értékeket, lehetőségeket jelentenek. Betegeinknek és főként a súlyos betegeknek az egészségügy jelen állapotában különösen nagy szükségük van a nőiségre, arra az emberi kvalitásra, melyben a szépség gyengédséggel, elfogadó, megértő szeretettel, türelemmel, érzékenységgel és életigenléssel elegyedik. Illyés Gyula szavaival:

Nem a kövek és nem a fémek.
Nem amik állják az időt.
...
nem a vezényszó. Rohamra! Imához!
Hanem a megfordított vánkos.

Írásomban menthetetlenül elismételtem sok, régebben megfogalmazott véleményemet. De ez a makacsság lehet a kinn és benn folyó vitában kikovácsolódott meggyőződés is, melyet elárulni vagy elhallgatni nem szabad. A makacs kitartást erősíti egy mostaninál derűsebb kép a magyar szociálpolitika és egészségügy lehetséges állapotáról. A magyar orvoslás figyelemre méltó hagyományai, a magyar orvosok nemzetközileg is elismert színvonala, a demokratikus változásokban különösen érdekelt körzeti orvosok, fiatalok, egészségügyi szakdolgozók, az egészségügyben dolgozó 170 ezer nő önkifejtési igénye reális erőt adhat az annyira kívánatos reformfolyamatnak.

A demokratikus, szocialista egészségügy kiteljesedését célzó törekvések — éppen az egészségügy indult működési zavarai miatt — hosszú évek óta defenzívába szorultak. Az okok mélyebb feltárása — a demokratikus változás érdekében — önmagában is előbbre visz. A reformfolyamatban érdekelt egészségügyiek aktivizálódása,

párosulva a társadalom fokozódó igényével egy hatékonyabb szociálpolitikára és egészségügyre, reális erőt jelenthetnek. Az életszínvonal-politika megtorpanása, a nehéz gazdasági helyzet fokozottan indokolja az élet minőségének javítását, a népegészségügyi reformtörekvések felkarolását.

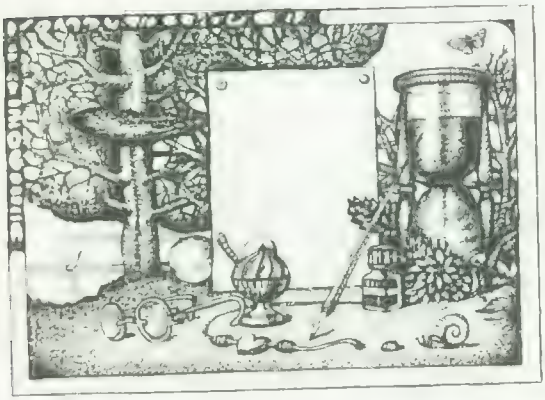

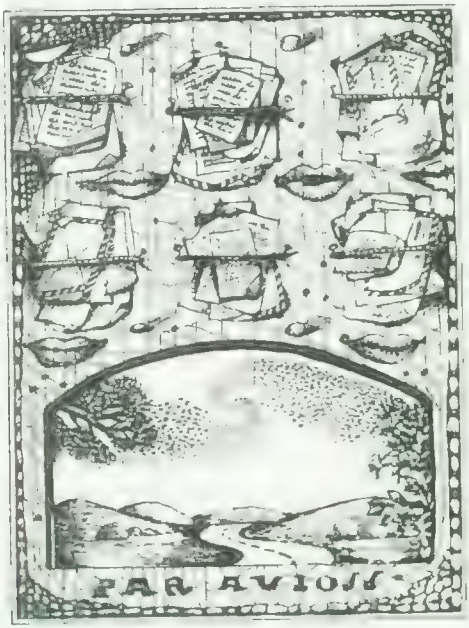

Csurgó Erzsébet rajzai

ANGELI ISTVÁN

A gyógyszerszedés járványa

Az a nagyon bölcs régi hindu mondás, hogy „az születésekor mindenkinek kiadatik egy meghatározott sómennyiség, és aki azt előbb fogyasztja el, előbb is hal meg", a gyógyszerfogyasztásra is vonatkoztatható. Egyesek ugyan betegségük miatt sokszor egész életükön keresztül kénytelenek gyógyszert fogyasztani, mert enélkül nem tudnának létezni, mint ahogy só nélkül sem lehet meglenni. Nagyon sokan viszont ezt ma már minden ok nélkül és látszatindokok alapján, szinte járványszerűen teszik.

Az analógiánál maradva, így „sózzák el" életüket és betegszenek meg attól, amit éppen a betegségek ellen hoztak létre. Régen a gyógyszerszedőt tartották betegnek, ma pedig azt tartják nem e világra valónak és különcnek, aki nem szed gyógyszert.

A drogfogyasztás kérdése

Drog alatt eredetileg és általában a gyógyászatban használt szárított növényi és állati anyagokat értettük. A mai nómenklatúra szerint drognak tekintünk minden olyan anyagot, amelynek fogyasztása révén annak függőségébe kerülhetünk, illetve már nem tudunk meglenni nélküle. E függőség alapján beszélünk illegális drogokról (kábítószerek), legális drogokról (gyógyszerek) és élvezeti-szenvedélyszer drogokról (alkohol, kávé, cigaretta).

A gyógyszerekhez való, még nem szenvedélyszerű hozzászokást *habituációnak* nevezzük: az ember szükségesnek érzi fogyasztását, hatására közérzete javul, de szedése iránt tényleges kényszert nem érez. Elvonásunk még nem jár tünetekkel. Ide sorolhatjuk a rendszeres hashajtó- vagy a rendszeres, de mérsékelt altató- és nyugtatószedés, valamint a rendszeres feketekávé- és kismértékű szeszesital-fogyasztás szokását. *Gyógyszerdependencia* (gyógyszerfüggőség) alatt már azt értjük, hogy az illető a gyógyszer szedésének a rabjává válik. Ennek egyik része a pszichés dependencia, amikor már ragaszkodik a gyógyszerekhez vagy a szenvedélyhez (például a dohányzás), a másik a fizikai dependencia; ez már elvonásos, addikciós tünetekhez vezet. *Addikcióról* akkor beszélünk, ha a gyógyszer iránt szenvedély alakul ki, ettől az illető már pszichésen és fizikailag is függ, mindent elkövet, hogy hozzájusson, hirtelen megvonása súlyos elvonási tüneteket (vérnyomásesés, zavartság, sokk, kóma) válthat ki nála; hatására a beteg állapota romlik, egyénisége kórosan megváltozik, társadalmi beilleszkedése torzul. Ebbe a csoportba sorolható a morfinista, kokainista, heroinista és az alkoholista is.[1]

Az alkohol, az illegális drog (kábítószer) és a szükségtelen legális drog (gyógyszer) fogyasztása korunk egyik legaktuálisabb szociális és egészségügyi problémájává vált.

Magyarországon ma 20 ezer fiatal fogyaszt olyan mértékben kábítószert vagy kábítószert helyettesítő gyógyszert, illetve inhalálással használható szert, hogy sürgős, azonnali orvosi kezelésre szorulna.[2] A kábító hatású gyógyszerekkel fokozzák a szeszes italok hatását. Az okok — a kíváncsiságon és az esetleges rossz példákon kívül — sokszor a beilleszkedési zavar, a szorongás és depresszió. Az utóbbiak miatt vált az öngyilkosság mind az alkoholisták, mind a fiatalok leggyakoribb halálokává. És egy szomorú 1980-as adat: Magyarországon van a világon a legtöbb öngyilkos: közel négyszerese az egyesült Államokbeliek. 100 ezer ember közül egy év alatt Angliában 9, az Egyesült Államokban 12, az NSZK-ban 20, Ausztriában 22, Magyarországon pedig 46 (!) halt meg öngyilkosság következtében.[3]

A tömeges gyógyszerfogyasztás epidemiológiája

A tömeges gyógyszerfogyasztás *leíró epidemiológiája* ennek nagyságát, gyakoriságát és növekedését tárgyalja, történelmi, területi, életkori, nemek és foglalkozás szerinti bontásban; *elemző epidemiológiája* a járványosan szedett gyógyszerek milyenségét, összetételét, szedésük módját, valamint a szenvedélyes gyógyszerszedés okát boncolgatja. *Klinikai epidemiológiája* pedig a tömeges és kritikátlan gyógyszerszedés következményeit, veszélyeit, mellék- és mérgező hatását, valamint a beteg és nem beteg ember, illetve az orvos felelősségét vizsgálja.

1. *A gyógyszerszedés leíró epidemiológiája*

Történelmileg vizsgálva az egyre emelkedő gyógyszerfogyasztás is civilizációs ártalom, melyben az ipari fejlettség (az orvostudomány és gyógyszeripar fejlődése) mellett a megváltozott életmód és életritmus, valamint a környezeti ártalmak is szerepet játszanak. Az utóbbiakból adódó kedvezőtlen testi és lelki megnyilvánulásokat az emberek gyógyszerszedéssel akarják és tudják — persze csak átmenetileg — megváltoztatni. A fejfájás járványa a fájdalomcsillapítók, a mozgásszegény életmód és az ezzel járó székrekedés a hashajtók, ideges és stressz-szituációkban bővelkedő korunk pedig a nyugtatók és altatók járványos szedését hozta magával; az utóbbiak fogyasztása sajnos — az alkohol részegítő hatásának fokozására — az ifjúság körében hódít egyre inkább. De itt kapcsolódik az alkoholizmus és gyógyszerszedés epidémiájához az öngyilkosságok járványa is; egyre több öngyilkosságot követnek el nagy mennyiségű alkohol és gyógyszer (főleg altatók) egyidejű fogyasztásával. (Vagy ki ne emlékezne a közelmúlt egyik gyógyszer-divatcikke, a Karil tömeges fogyasztására; sokan még koffein-függőségüket is sokszor ezzel igyekeztek gyorsan kielégíteni. Ez azonban már a múlté.)

A gyógyszerfogyasztás jelenlegi alakulását jól példázzák Somogy megye 1979 és 1983 közötti adatai. (Ezekért Árva-Lőki Istvánnak, a Somogy megyei Gyógyszertári Központ gyógyszergazdálkodási osztályvezetőjének mondok köszönetet.) A fájdalomcsillapítók közül csökkent az Antineuralgica, a Salvador, a Karil fogyasztása, emelkedett viszont az Algopyrin (vény nélkül is kapható) és közel duplájára nőtt a Quarelin forgalma. A nyugtatók közül az eltelt 4 év alatt évi 2 millió tablettáról 3,22 millióra nőtt az Andaxin, 3,4 millióról 4 millió fölé az Elenium, 3,1 millióról 4,38 millióra a Seduxen fogyasztása — csak Somogy megyében. A Dalgol-cseppek fogyasztása (ennek metilpentinol-tartalma lényegileg alkohol) ugyanitt ezalatt évi 7800 üvegről 12 800-ra emelkedett; országosan pedig 2 év alatt 26%-kal nőtt a forgalma — és itt kapcsolódott az alkoholizmus járványához a „dalgoholizmus" járványa.

Az altatók közül az Eunoctin és Noxyron szedése emelkedett, a Tardyl fogyasztása csökkent. A hashajtók közül megnőtt a Videx és a Phenolphtalein forgalma, és közel megháromszorozódott a Tisasen A+B fogyasztása. Az étvágycsökkentő Teronacból 1981-es megjelenése évében 40 ezer darabot, 1983-ban már 594 ezret „ettek meg" Somogy megyében. A fogamzásgátló tabletták közül a Bisecurin fogyasztása jelentősen, a Continuiné kevésbé csökkent, a Postinor és az Ovidon forgalma megnőtt, a Rigevidon fogyasztása pedig az 1980-as 5220 dobozról 1983-ra 38 200 dobozra nőtt.

Területileg az iparilag fejlett országokban szedik a legtöbb gyógyszert nemcsak az orvostudomány és gyógyszeripar fejlettsége, hanem a gyógyszerek fokozott reklámozása és propagálása miatt is. A világ óriási gyógyszertermelésének háromnegyedét az iparilag fejlett, a civilizált országokban fogyasztják — ezek lakossága a világnépesség egyötödét teszi ki; míg a sokkal inkább rászoruló és a világ lakosságának négyötödét kitevő, kevésbé fejlett és fejletlen országoknak csak a negyede jut. Az Egyesült Államok Aszpirin-fogyasztása már 1963-ban egy év alatt 10 ezer tonna volt, s ez csak fokozódott, mert lázcsillapító és antireumatikus hatása mellett véralvadás-

gátlóként és trombózis-megelőzőként is szedetni kezdtek. Az USA-ban egyébként mind az illegális (kábítószerek), mind a legális (gyógyszerek) drogok fogyasztása magas, csak a kettő szenvedélyszerű fogyasztásának arányában van különbség, amennyiben a fiatalok több kábítószert és kevesebb gyógyszert, az öregek pedig nagyon kevés kábítószert és nagyon sok gyógyszert szednek. Egy felmérés szerint a kórházi felvételek 4,1%-a gyógyszer-mellékhatások miatt történt, ezeknek az embereknek 80%-át már életveszélyes állapotban vették fel, s 5%-uk meghalt.[4] Az NSZK-ban a nyugatnémet gyógyszerbizottság Kölnben a gyógyszerfogyasztók 11,7%-ánál gyógyszerfüggőséget mutatott ki.[5] Svájcban a mérgezésből eredő halálesetek kereken 40%-át a gyógyszermérgezések képezték, és ezek többségét két vagy több gyógyszer, illetve gyógyszer és alkohol együtt adták.[6] Magyarország gyógyszerfogyasztása — az 1982-es KSH-adatok alapján — 1976-ban 1723,4 millió, 1982-ben pedig már közel 3 milliárd (pontosan 2887,3 millió) forint volt.

Életkori bontásban a fiatalok ritkább gyógyszerfüggősége inkább a szenvedélyszerű kábítószerfogyasztással, a legális drogok közül pedig a nyugtatókkal kapcsolatos; ezeket többnyire alkohollal együtt fogyasztják. Az idősebbek viszont már elsősorban többféle betegségük miatt igényelnek több gyógyszert, de nagyobb öngyógyító hajlamuk és a gyógyszerecserék és gyógyszerrendelés félreértésük miatt is többet szednek. Egy WHO-tól származó adat erre vonatkozóan[7]: az USA-ban a 18—21 évesek 56%-a, az 50 éven felülieknek viszont csak 1—2%-a használ marihuánát. Ugyanakkor a 65 éven felüliek, akik a lakosságnak csak 10%-át teszik ki, a vényköteles gyógyszerek 25%-át szedik. És egy személyes tapasztalat: egy más betegségekben is szenvedő idősebb cukorbetegem — bár tőlem csak Adebitet kapott —, mint utóbb kiderült, hetvenféle gyógyszerből szedett rendszeresen napi 36 tablettát.

Nemek szerint bontásban: a nők általában több gyógyszert szednek, de specifikus női okok miatt is (például fogamzásgátlás) gyakrabban élnek velük.

A foglalkozást tekintve: nemcsak azok szednek több gyógyszert, akik több és gyakoribb megbetegedésnek, nagyobb stressz-hatásnak vannak kitéve, hanem azok is, akik könnyebben tudnak hozzájutni, így az orvosok és az egészségügyi dolgozók. Kimutatták, hogy az anesztéziológiában foglalkoztatott orvosok és nővérek között kétszer gyakoribb a gyógyszerfüggőség és gyógyszerszedés szenvedélye, mint általában.[8]

A legális és illegális drogelvonók statisztikájában főleg a kábítószermérgezések emelkednek ki (svéd vizsgálatok mutatták ki, hogy ezek halálozása 15—20-szor gyakoribb, mint az átlagnépességé). USA-adatok szerint ott 3 millió ember szed szenvedélyszerűen illegális drogot vagy toxikus gyógyszert. Csak a heroinisták száma 200 ezer, az alkoholistákat 6 millióra becsülik; évente 20 ezer ember hal meg az alkoholizmus következtében.[9] Nálunk a halálos mérgezésekben inkább a nagyszerek inhalációja, valamint az együttes gyógyszer- és alkoholhatás jelentősebb.

2. *A gyógyszerszedés elemző epidemiológiája*

A tapasztalatok szerint gyógyszerabuzus, járványos gyógyszerszedés a vényköteles és vény nélkül kapható gyógyszerekből egyaránt adódhat. A vényköteles gyógyszerek közül a fájdalomcsillapítók, altatók, nyugtatószerek és stimulálók dominálnak, a vény nélkülieknél elsősorban a fájdalomcsillapítók és a hashajtók veszik a vezető szerepet. Körünkben járványszerű a fejfájás és a neurózis, de népbetegség a szekrekedés is; az élénkítő, stimuláló szereket pedig sokan étvágycsökkentés, fogyókúra céljából szedik.

Fájdalomcsillapító-abuzusról akkor beszélünk, ha ezeket nem orvosi javaslat alapján, nagy dózisban és hosszú ideig szedik. Függőségről pedig akkor, ha ismételten, rendszeresen, a kielégítő közérzet, testi, szellemi és társadalmi beilleszkedés céljából veszik be. A fejfájás járványa ma már nemcsak egyéni és orvosi, hanem társadalmi probléma is. A felmérések szerint a civilizált országok lakosságának 40%-a panaszkodik fejfájásról, az összlakosság 7—9%-a, az iskoláskorú gyermekeknek pedig

4%-a migrénben szenved. Ezek a fájdalmak azonban csak az esetek 5%-ában valamely alapbetegség kísérő tünetei, 90—95%-uk mögött nincs szervi elváltozás.[10] A funkcionális fejfájások pedig nemegyszer épp a gyógyszerek elhagyására szánnek meg. Kevesen gondolnak arra, hogy a fejfájás gyógyszerszedés következménye is lehet. Ennek jellemző példája az ún. „dinamit-fejfájás", mely a nitroglicerintól kapta a nevét. (A belgyógyászati gyakorlatban 20—50%-os gyakorisággal fordul elő nitrokészítmények adásakor.) De az értónus csökkentésével fejfájást okozhatnak egyéb értágítók is, vagy szinten az erekre kifejtett hatás folytán a ritmusszabályozó és bétareceptor-blokkoló gyógyszerek stb.[11]

A gyógyszerek idegrendszeri ártalmak központi és perifériás idegbántalmakban, valamint pszichés zavarokban nyilvánulhatnak meg. A központi idegrendszer részéről agyi pszichés és öntudatzavarokat, zavart gondolkodást, ataxiás járást, reflexgyengeséget (durva hullámú trémorokkal és elhúzódott beszéddel) idult altatómérgezésekben észlelhetünk. Egyes analeptikumok, központi idegrendszert izgató és élénkítő szerek pedig, izomgörcsöt okozva, epilepsziás rohamot provokálhatnak. Ugyanakkor számos gyógyszer fokozza az alkohol neurotoxikus hatását. A perifériás idegrendszerben ideg- és sokideggyulladást okozhat (allergiás alapon) a penicillin, toxikus hatásként a streptomycin és szulfonamidok. Lelki, pszichés zavarokat nagyon sok gyógyszer válthat ki, így az altatók széles skálája, illetve éppen a központi idegrendszer megnyugtatására rendelt gyógyszerek, a depresszió és Parkinson-kór ellen alkalmazott készítmények, élénkítőszerek, antireumatikumok, antibiotikumok és szulfonamidok.

Az alvászavarok — annak ellenére, hogy az emberiség egész történelmét végigkísérték — napjainkban válnak egyre gyakoribbá. Nagyon sok ember életét és munkáját keserítik meg, és legtöbbször nem az életmód megváltoztatásával, inkább nemkívánatos gyógyszerek folyamatos, tartós szedésével igyekeznek megszüntetni. Ez az akár orvosi, akár öngyógyító „kezelés" pedig csak a tünetet és nem az okot szüntetti meg, s az altatószerfüggőség, illetve a hozzászokás veszélyével jár. Az elalvás- és alvászavarat — a pszichés tényezők mellett — az alkoholizmus és gyógyszerek is okozhatják. Az ivás kezdetén az alkohol fokozza az alvás mélységét, de idultté válva nemcsak az alvás mennyisége csökken, hanem a ritmusa is szétesik. A gyógyszerek illetően a központi idegrendszeri depresszánsok megszokása vagy elvonása okozhat alvászavart, másnapos tompasággal vagy nyugtalansággal (így a barbiturátok, valamint a barbiturátmentes Noxyron). Ezért ezek megvonása csak fokozatosan és ellenőrzetten történjek. Természetesen alvászavart okozhat a központi idegrendszert izgató gyógyszerek tartós használata is.[12]

A tranquillens-abúzus és függőség a magatartás alapján viszonylag könnyen felismerhető. Kiderült, hogy az ideg- és elmeklinikákra felvett betegek 5—10%-a mértéktelen gyógyszerfogyasztó, és kétharmaduk benzodiazepin-készítményeket (nálunk Seduxen, Eunoctin) szedett. Érdekes ebből a szempontból a gottingeni idegklinika megfigyelése[13]: itt a klinikára 1980—81-ben felvett betegek panaszainak 30%-a volt szenvedélyszer eredetű. Az izolált alkoholfogyasztás a férfiak között dominált 52,9%-kal a nők 35,7%-ával szemben, míg az izolált gyógyszerfogyasztás 65,2%-kal már a nők között áll az első helyen a férfiak 18,9%-ával összehasonlítva. A felvett nők 43,9%-kal vezettek az alkohol + gyógyszer, 36,6%-kal az alkohol + illegális drog, 10,5%-kal az alkohol + gyógyszer + illegális drog dependenciában, a férfiak 17,6, 1,5, 3,1%-ával szemben. Más szóval: a nők az alkoholt és gyógyszert együtt 2,5-szer, az alkoholt és illegális drogot több mint 20-szor, az alkoholt, gyógyszert, illegális drogot együttesen több mint 3-szor gyakrabban kombinálták, mint a férfiak.

Az altatószerek kutatása és kifejlesztése különösen az utóbbi évtizedben újult meg. Az USA-ban megejtett legutóbbi vizsgálatok szerint az emberek egyharmada álmatlanságban szenved, 17%-uk pedig súlyos álmatlanságról panaszkodik. Az álmodni nem tudók 10%-a számolt be arról, hogy álmatlansága az altatoszerek fogyasztására vált kifejezetté, 5%-uknál pedig ezek többletfogyasztásától következett be. Mivel az álmatlanság heterogén, különböző állapotok tüneti megnyilvánulása, már maga ez a tünet az okok gondos és szisztematikus tisztázását teszi szükségessé.[14]

A pszichofarmakonok gyermekkorban veszélyesek különösen, mivel ezeket a lelki tényezőkre ható gyógyszereket sokkal gyakrabban adják gyermekeknek, mint amennyire indokolt lenne. Fejlődési zavarban, neurotikus, pszichoszomatikus panaszok esetén ugyanis teljesen ellenjavallatok. Nagyfokú vonatkozás van velük, amennyiben hipermotorikus, gyermekkori viselkedési zavarok, iskolai problémák és konfliktusok esetén is adják őket, de a felelőtlenség reklámozásukban is megnyilvánul. Gyermekkori mellékhatásaik: betegségtudatot okoznak és rögzítenek, zavart okoznak a gyermek fejlődésében, a külvilággal való kapcsolatban, elnyomják és elfojtják a fejlődést segítő és ösztönző, nevelő környezeti hatásokat.[15]

A hashajtó-abuzus elsősorban korunk magas szegény életmódjának és túlzottan tisztított, rostszegény táplálkozásának a következménye. Folyamatos fogyasztásának azonban idült hasmenés is következménye lehet. Az állandó hashajtószedés különben morfológiai elváltozásokat is okoz a vastagbél-nyálkahártya fekete elszínződésével, ezt röntgenvizsgálattal meg a fekélyes vastagbélgyulladás képét is adhatja. A hashajtók elhagyása után azonban ezek az elváltozások 4—12 hónap alatt visszafejlődnek.[16]

Hazánkban (mint ez 5 kórház 64 belgyógyászának a meginterjúvolásából kiderült) a nyugtatók közül igen nagy a Seduxen, az Elenium és az Andaxin szedésének aránya, a fájdalomcsillapítók közül az Algopyrin vezet, amit kórházban a Probon követ. A magas vérnyomásban megbetegedetteknek pedig már enyhe esetben is erős hatású készítményeket (Visken, Béta-blokkolók, Dopegyt, Depressan) adnak[17], megfeledkezve arról, hogy pusztán szegénynyétrenddel a hipertóniások egyharmada, a szeszes italok megvonásával együtt pedig (az 1984-es düsseldorfi kardiológus világkongresszus álláspontja alapján) azok fele minden gyógyszer nélkül is meggyógyítható. Az antibiotikumok közül leggyakrabban a Tetrant alkalmazták, amit a különböző penicillin-készítmények követtek (Somogy megyében például a Semicillin-fogyasztás 3 év alatt két és félszeresére nőtt).

A hazai Gyógyszerfigyelő Szolgálathoz 1980. szeptember 1. és 1982. december 31. közötti küldött bejelentésekből kiderült, hogy a gyógyszertári forgalomban a gyógyszer-mellékhatásokat tekintve a Teronal vezet: ezt az Isonicid, a Prodectin, a Dopegyt, a Depressan, a Catergen, a Streptomycin, az Ampicillin és az Ovidon követi. 13 halálesetet jelentettek ezalatt, és csontvelőkárosodást tapasztaltak Amidazophen, Germicid és Tetran együttes adásától illetve szedésétől: fenacetin tartalmú magnyugtáló por adásától pedig vesekárosodást jelentettek.[18] De vesekárosodást gyógyszer okozta vesegyulladást írtak le a penicillintől, a tetracillintől is, ami arra int, hogy a penicillinszármazékok sem teljesen ártalmatlanok. (Vesebiopszával ezt 6%-os gyakorisággal tapasztalták.)[19] A vázolt adatok azt bizonyítják, hogy nemcsak a felesleges és túlzott gyógyszerszedést kell elkerülni, a gyógyszerek felesleges kombinálása is nagyon veszélyes.

A mai járványos gyógyszerszedés okai: 1. Demográfiai tényezők, mivel az átlagos életkor kitolódásával egyre több ember szorul gyógyszeres kezelésre. 2. Diagnosztikai tényezők, amelyek által egyre több, már korán gyógykezelésre szoruló megbetegedés kerül felismerésre. 3. Terápiás tényezők, melyek az idült betegek életkilátásait és azok gyógykezelésének szükségességét nyújtják meg. 4. Szociális, társadalmi tényezők: a gyógyító munka és gyógyszerhez jutás megkönnyítése, a gyógyszerpropaganda és -reklámozás, valamint az öngyógyítás elterjedése. 5. A helytelen életvitelből, szenvedélyekből, táplálkozásból eredő panaszok és betegségek nagyobb gyógyszerigénye. 6. Maga a gyógyszer- vagy élénkítő-abuzus okozza vagy fokozza egyik vagy mindkettő fogyasztását, dependenciáját. 7. Iatrogén (az orvosi kezelésből származó tényezőkként az orvosok polipragmáziája: túl sok és túl sokféle gyógyszer adása, számos gyógyszer szabadká tétele, illetve a vény nélküli hozzájutás biztosítása.

Néhány példa a fentiekre: idős korban problémát okozhat, hogy a gyógyszerrendelest félreértik, több hasonló hatású készítményt együtt szednek, sokszor felcserélnek ellentétes hatású gyógyszereket, régi készítményeket vesznek be, akkor is gyógyszert szednek, amikor nincs vagy már nincs rá szükség, és megnyúlik e gyógy-

szerek lebontódása, felezódési ideje. (Az altatók felezódési ideje például idős korban megnégyszerezódhet, ami a reggeli fáradtságot is megmagyarázhatja.) Számos felreértésre adhat alkalmat a gyógyszerek kísérőirata; itt a szakmai és laikus információt melóbb szét kellene választani. Az orvosi javallatok felesleges kiterjesztésére utal, hogy az NSZK-t — mint az egyik legnagyobb orvosi hetilapjuk írja — ma már a „cephalosporin és széles spektrumú penicillin országának" tartják. Új-Zélandban felmérték a gyermekkórházak és a gyermekpraxis antibiotikum-rendelését, kiderült, hogy csak 64%-ban volt megalapozott és helyes, az adagot és a kezelés tartamát is számításba véve. A mindennapos gyakorlatban pedig 89%-ban volt indokolatlan.[20] A helytelen életvitelből fakad az alkohol és gyógyszerek kombinációja, de ide tartozik a kávéfogyasztás és altatószedés ördögi köre is, amikor a nappali kávéfogyasztás miatti esti álmatlanságot altatóval, a reggeli álmosságot pedig mindjárt kávéivással kompenzálják. A gyógyszerszigorítás helyességét bizonyítja az a somogyi tapasztalat, hogy az egyébként teljesen ártalmatlan és az utazást megkönnyítő Daedalon-tabletta évi fogyasztása a vénykötelezettség újbóli elrendelésére (mivel az alkohol hatásának fokozására is alkalmazták) 630 ezer tablettáról rögtön 460 ezerre esett.

3. *A gyógyszerszedés klinikai epidemiológiája*

Szinte nincs olyan hatásos gyógyszer, amelyiknek ne lenne valamilyen mellékhatása. Még egy közömbös gyógyszer is lehet egyszer orvosság, máskor méreg, ahogy már Paracelsus jelezte: „minden anyag egyben méreg és mérgező hatású lehet, hogy pedig ne legyen méreg, az az adagoláson múlik". Azt azonban sohasem tudhatjuk előre biztosan, hogy egy gyógyszer gyógyító vagy — mellékhatásai miatt — inkább ártó hatású lesz-e, mivel ez nemcsak az adag függvénye, hanem számos más tényezőn is múlik. Kiderült ugyanis, hogy a gyógyszerek még szakszerű alkalmazás, a szigorú orvosi javallatok betartása mellett is okozhatnak előre nem látható kellemetlenségeket, károsodásokat. Vezérelvnek a gyógyszeres kezelésben is változatlanul megmaradt a „sohasem ártani" hippokratészi alaptörvény.

Egy gyógyszer hatékonyságát és ártalmait általában állatkísérletekkel és klinikai betegvizsgálatokkal mérik fel. A kérdés és probléma azonban változatlanul az, meddig és milyen mértékben vihetők át az állatkísérletek eredményei emberre? Ugyanakkor a klinikai vizsgálatok nem jelzik és nem jelezhetik a tartós alkalmazás és szedés veszélyeit. A *gyógyszerhatásban* nagy egyéni különbségek vannak, befolyásolja a *gyógyszerfogyasztó* kora, neme, genetikus tényezői, érzékenysége, a *bevett gyógyszer* anyaga és kísérőanyagai, adagja, felszívódása, elosztódása, biotranszformációja és kiválasztódása (felezódési ideje), valamint kölcsönhatásai. *Nem kívánt gyógyszerhatások lehetnek* a mellékhatások, a mérgezések (intoxikációk), a kóros elváltozások (betegségek) fellépte, a magzati károsodás, a gyógyszerkölcsönhatások. A gyógyszermérgezések oka lehet akart, szándékos (gyilkosság, öngyilkosság kísérlete), lehet a helytelen alkalmazás vagy gyógyszerszere és lehet akaratlan kiváltódik (kumuláció, kiválasztási zavarok, máj- és vesebetegség, dózisproblémák, gyermek- és időskor). *A gyógyszer-kölcsönhatások* lehetnek: 1. In vitro interakciók (fizikai, kémiai okok), összeférhetetlenség (inkompatibilitás) és közömbösítés révén. 2. Az in vivo interakciók lehetnek farmakokinetikusak (belső gyógyszer-mozgás, -forgalom: a felszívódás, eloszlás, gyógyszeranyagcsere, vesekiválasztás megváltoztatása által, farmakodinamikusak (gyógyszerhatástaniak) a receptorok mások előli lefoglalása, a receptor-érzékenység megváltoztatása, potenciálása és enzimblokkolás révén.

Mivel a gyógyszerek hatásában és mellékhatásában ezek anyagcsereje és kiválasztódása főszerepet játszik, máj- és vesekárosító hatásuk külön szakmai tárgyalást igényel. A kevesebb gonddal, veszéllyel járó és mindig csak a szükségest biztosító, eddiginél jobb gyógyszerelést az orvosok és a gyógyszerészek hatékonyabb felvilágosító munkája, folyamatos képzése és továbbképzése képes biztosítani.

A gyógyszerek és életfolyamatok kölcsönhatása

Gyógyszerek és terhesség, gyógyszerek és magzat

A terhesség alatti gyógyszerfogyasztás 1968—71 között az 1961—63-as adatokkal összehasonlítva a négyszeresére emelkedett felsősorban nyugtatók, fájdalomcsillapítók és altatók fogyasztásában nyilvánult meg. Jellemző, hogy az 1961-es év 100 terhességre eső 110-féle gyógyszerbevétele — átmeneti és a thalidomid-ügy miatt érthető 1962. évi 49-es csökkenése után — 1963-ra 217-re, 1968-ra 460-ra, 1971-re 566-ra nőtt.[21]

A statisztikai adatok szerint a terhesek mintegy felszázd terhessége első 3 hónapjában (tehát a magzat későbbi egészségét meghatározó legfontosabb időszakban) egy- vagy többféle gyógyszert. A terhességi szövődményeket vizsgálva kiderült, hogy ezeknek mérhető beltri és perinatalis halálozás kétszer-háromszorosa volt az ezen időszakban gyógyszert nem szedett terhesnőkénél. Mindeddig nem tudták egyértelműen tisztázni, melyek azok a gyógyszerek, amelyek kifejezetten ilyen veszéllyel járnak, de ez a gyógyszerek rendellenességeket okozó szerepét egyáltalán nem zárja ki. Japánban például a terhesség első 3 hónapjában fogyasztott gyógyszerek hatására a terhességi rendellenességek szignifikánsan gyakrabban fordultak elő, de az ilyen hatású gyógyszereket meg mindig nem tudták elkülöníteni. Bizonyosodott azonban, hogy egyes speciális antimetabolitoknak ilyen irányú hatásuk van. Azt pedig már a thalidomid-hatás is bizonyította, hogy ebben nemcsak a dózis, hanem a gyógyszer transzportja, placentáris diffúziója, magzathoz jutása is számít a hajlamosító tényezők mellett. A terhesség második felében bevett gyógyszerek viszont már a magzatban az anyához hasonló — de sokkal nagyobb veszéllyel járó — ártalmakat okozhatnak. Így a Streptomycin a magzat belső fülét és hallását károsíthatja, de árthat a magzatnak a reserpin (Rauseda), a kéreghormon (Prednisolon) és a pajzsmirigykészítmények szedése is, a véralvadásgátló antikoagulánsok pedig egyenesen ellenjavallatok.[22]

Gyógyszerek és szexualitás

A szexuális zavarok (ezen belül az impotencia és frigiditás) gyógyszeres kezelése már régi igény, ám a próbálkozások e téren mindeddig csupán minimális eredménnyel jártak. A kettő közötti kölcsönhatás pedig szép nagy: a férfi impotenciája a nőt frigiddé, a nő frigiditása a férfit impotenssé teheti.

A legújabb megfigyelések és vizsgálatok szerint a férfiak impotenciájának és a nők frigiditásának nagyon sokszor éppen gyógyszeres oka van. Egy 10 orvosból álló amerikai orvoscsoport a belgyógyászati szakrendelésekre egyéb panaszokkal felkeresett 1180 beteget vizsgalt meg ilyen szempontból: 401-nek, vagyis 34%-uknak voltak erekciós zavarai. Feltűnő volt, hogy ezen — átlagosan 59,4 éves — férfiak 80%-ában az erekciós zavar nem az eddig leggyakoribbnak tartott gátlásos-pszichés okokra, hanem éppen szervi és külső okokra volt visszavezethető. Az esetek 25%-ában pedig éppen a gyógyszermellékhatások (vízelethajtók, göresoldók) okozták a potenciazavarokat; a pszichés tényezők csak 14%-nál szerepeltek.[23]

A ginszenggyökérről évszázadokban terjesztették, hogy kivonatában gyógyító, erősítő, férfiasító ereje van, sőt Kelet-Ázsiában gyógy- és varázsnövénynek hitték. Dél-Koreában viszont két szovjet tudományos kutató ginszenggyökérből előállított kivonattal — megtartott potencia mellett — az ondósejtek aktivitásának csökkenését és életképtelenségét tudta kimutatni. A libidót mindkét nemben a nyugtatók, tranquillánsok, neuroleptikumok, digitálisz-készítmények, egyes vérnyomáscsökkentők, epilepszia elleni gyógyszerek csökkenthetik. Az élvezeti szerek (alkohol, kávé, cigaretta) kismértékben ugyan fokozhatják a libidót, potenciát, de nagyobb és rendszeres fogyasztásban mindkettőt csökkentik. A férfihormon-tesztosz-

teron-készítmények (például az Androral) nem az erekciós képességet, hanem a libidót fokozzák, és így inkább rontanak egyes potenciazavarokban, a még nagyobb és még fokozottabb nemi vágyat téve teljesíthetetlenné.

Gyógyszerek és foglalkozás, gyógyszerek és gépjárművezetés

A gyógyszerek a munkaképességet is befolyásolhatják, rontva a munkavégzés lehetőségét és minőségét, veszélyhelyzetet teremtve mind a gyógyszerszedő, mind annak környezete számára.

Legelső helyen az öntudatzavarokat kell kiemelni. Erre a legjellemzőbb az epilepsziás roham vagy a túlinzulinozott cukorbeteg eszméletvesztése. Ezért még utóbbi sem dolgozhat olyan helyen, ahol emiatt önmagában (magasban, veszélyes munkaeszköz mellett) vagy másokban (tömegközlekedési eszköz vezetése) kárt tehet. Öntudatzavarokkal járó mellékhatásokat és ezek következményeit azonban más gyógyszereknél is számításba kell venni.

A pszichés és testi terhelhetőség beszűkülése és zavarai jöhetnek létre nyugtatós és altatós kezelésre; ezt főleg a komoly koncentrálóképességet igénylő munkaköröknél kell figyelembe venni. A gyógyszerszedés maga is számos foglalkozásban lehet kizáró ok. Egyéni és társadalmi jelentősége miatt külön kell szólnunk *a gyógyszerek és a gépjárművezetés kérdéséről*. Abszolút vezetési alkalmatlanságot a gyógyszerek ritkán okoznak, de az alkalmasságot nagymértékben korlátozhatják; főleg az alkoholhatást fokozó gyógyszerekre kell nagy figyelmet fordítani. A szenvedélyszerű gyógyszerfogyasztás pedig mindenképpen kizáró ok a gépjárművezetésben. Az orvosnak ezért minden gyógyszerrendelésnél meg kell kérdeznie, vezet-e kocsit a páciens. *Veszélyhelyzetet teremthetnek a gépjárművezetésben* azok a gyógyszerek, melyek: 1. Az érzékfunkciókat (alkalmazkodást, egyensúlyt, látást, hallást) korlátozzák. 2. Öntudatzavart okoznak. 3. Csökkentik a felfogó-, koncentráló-, kombinatív és kritikai képességet, frisseséget, gyengítik a szellemi és motorikus funkciókat. 4. Karakterváltozással, gátlással, érzelmi zavarokkal, bizonytalansággal járnak.[24] A gyógyszer-abuzust a közlekedésben legalább annyira komolyan kell venni, mint az alkoholizmust; ebben elsősorban az orvos felelőssége nagy. Ne adjon gyógyszert megfelelő javallat nélkül, a gépjárművezető pedig ne szedjen túl gyakran és túl sokáig orvosságot, és kerülje a szakszerűtlen öngyógyítást.

A gépjárművezetésben két, sokszor állandó gyógyszerfogyasztást igénylő népbetegség emelendő ki. A *magas vérnyomás (hipertonia)* nemcsak mint megbetegedés, hanem a gyógyszerei miatt is problémát okozhat. Az NSZK-ban három 24 főből álló csoportot vizsgáltak gépjármű-stimulátoros megterheléssel. Az egyik hipertóniás csoport guanetidin-készítményt (nálunk Sanotensin), a másik reserpin-készítményt (nálunk Rausedyl, Erpozid) kapott, a harmadik egészséges kontrollcsoport volt. A szignál detekciót, válaszreakciót (sebesség, előzés), döntési időt, reakciós készséget, a szívritmus és -frekvencia alakulását vizsgálva kiderült, hogy még a kezelt hipertóniások paraméterei is rosszabbak az egészségesekénél, de a guanetidinnel kezeltektől mégis jobb eredményeket kaptak, mint a reserpin-készítményt szedőktől.[25] Ez pedig a gépjárművezetők Rausedyl-kezelésében érdemel figyelmet. Egy időben idegenkedtek a *cukorbetegek*, főleg az inzulinra beállított cukorbetegek gépjárművezetésének engedélyezésétől, pedig a statisztikai adatok szerint a közlekedési baleseteknek csak 0,005—0,02%-a volt cukorbetegségre, illetve inzulinkezelésből eredő hipoglikémiára visszavezethető. Ugyanakkor az NSZK-ban már 1968-ban 72 ezer volt cukorbeteg a jogosítvánnyal rendelkező 12 millió közül, és 30 ezer kapott inzulint. Hollandiában 73 410 közlekedési baleset közül csak 4 volt inzulin okozta vércukorcsökkenésre visszavezethető; Nyugat-Berlinben az autóbalesetek 0,02%-ának volt ez az oka az egészségesek 0,32%-ával szemben. Tehát kisebb a baleseti arányuk, mert óvatosabban, a szabályok fokozottabb betartásával vezetnek. Tömegközlekedési eszközök vezetésétől viszont mindenütt eltiltottak.[26]

Gyógyszerek és alkoholfogyasztás

Az alkohol számos gyógyszerrel lép kölcsönhatásba, a kettő együttes fogyasztásának veszélyeire számos orvosság kísérőiratában figyelmeztetnek. A gyógyszerek az alkohol hatását potenciálhatják, növelhetik. Így a nyugtatók, altatók fokozzák a szeszes italok kábító, részegítő hatását. Más gyógyszerek (amphetamin-, atropin-készítmények) a gyomorürülést és az alkohol felszívódását nyújtják meg. Az alkohol a gyógyszerek hatását módosíthatja. Fokozza, erősíti a barbiturátok, altatók hatását; ezzel legtöbbször az öngyilkosságoknál találkozunk. A gyógyszerek biotranszformációját befolyásolva, azok feleződési idejét és ezáltal hatását is megnyújthatja vagy megrövidítheti. Erre jellemző példa, hogy a heveny alkoholfogyasztás cukorbetegeken a szulfonilureák feleződési idejének a megnyújtásával hipoglikémiás roszszullétet, az idült alkoholfogyasztás pedig a feleződési idő megrövidítésével a vércukor emelkedését és az anyagcsere felborulását okozza.[27] Ugyanesak cukorbetegeken, egyidejű Adebit-kezelés mellett, szerencsére ritka, de legtöbbször végzetes tejsavacidózist hozhat létre. Az alkohol a gyógyszerek hatását paradox gyógyszerreakciót okozva is módosíthatja.

Gyógyszerek és dohányzás

A cigarettázás az értágító és érelmeszesedést gátló gyógyszerek hatását teheti semmissé. Legártalmasabb gyógyszermellékhatást növelő effektusa a fogamzásgátló-kezelésben nyert bizonyítást, amennyiben ezek viszonylag ritka szívinfarktust és agyburokvérzést okozó kockázata egyidejű dohányzás mellett 20—40-szeresére emelkedik.

Gyógyszerek és kávé (koffein)

A kettő kapcsolatára az altatószedés és kávéfogyasztás láncreakciójában már utaltam. A kávé és a gyógyszerek koffeintartalma szívtáji kellemetlenségeket és ritmuszavarokat csak koffein-érzékenyeken szokott okozni.

Gyógyszerek és táplálkozás

A helyes táplálkozás és gyógyító étrend egymagában is gyógyszer, sőt gyakran az egyetlen helyes gyógyszer. A hipertóniások egyharmada csupán sószegény étrenddel, a cukorbetegek 60%-a pedig csupán diétával és testsúlycsökkentéssel minden gyógyszer nélkül élete végéig egészséges maradhat. Kiküszöböli a vitamin- és ásványianyaghiányt, valamint a velük kapcsolatos betegségeket és panaszokat, feleslegessé téve ezek gyógyszeres pótlását vagy esetleges túladagolását.

Kölcsönhatásként az élelmiszerek fokozhatják vagy akadályozhatják a gyógyszerek felszívódását, a gyomor-, illetve bélmozgások lassításával vagy gyorsításával, a savbázis-viszonyok megváltoztatásával, a gyógyszerrel kémiai kötésbe lépve. Összetevői révén a táplálék befolyásolja a gyógyszer szervezeten belüli anyagcseréjét, sorsát, hatását és kiürülését. Az utóbbit a vizelet vegyhatásának megváltoztatásával teszi. A kölcsönhatások összefüggéseit jól hasznosíthatóan az OTKI I. sz. Belgyógyászati Klinikájának közleménye részletezi.[28]

A megelőzés lehetőségei és a gyógyszerelés jövője

Mint minden epidemiológiai felmérésnek, a járványos gyógyszerszedés vizsgálatának is magában kell foglalnia a megelőzés lehetőségeit. Erre egyébként az okok elemzése

kapesán folyamatosan utaltam. *Összefoglalva* — a gyógyszert elrendelők és gyógyszert forgalmazók felelősségét is hangsúlyozva — a következő megelőző lehetőségek lennének célravezetőek:

Helyes életmóddal és táplálkozással megelőzni a gyógyszeres kezelést igénylő megbetegedéseket.

A helytelen életvitelből eredő panaszokat és tüneteket (fejfájás, álmatlanság, székrekedés, elhízás és társbetegségei) ne gyógyszerekkel, hanem az ártalmas környezeti tényezők, szenvedélyszerek kikapcsolásával igyekezzünk megszüntetni.

A gyógyszeres öngyógyítás hosszú távon állandósítja, sőt fokozhatja a panaszokat, ezért a gyógyszerek kiválasztásában, adagolásában az orvos tanácsa legyen az irányadó.

Az orvosnak kerülnie kell a polipragmáziát, és nem kell szükségtelenül a már több orvost megjárt betegnek egy másik, többnyire azonos hatású gyógyszert felírnia.

Korlátozni kellene a gyógyszerforgalom liberalizmusát (a vény nélkül is kapható gyógyszerek, az ismétlési lehetőségek újbóli átgondolásával, valamint a több orvostól származó, egyidejű receptfelírás és -beváltás megszüntetésével vagy korlátozásával). Ebben sokat segíthet a gyógyszerész, ha — tudásának és rangjának megfelelően — a beteg gyógyszeres szaktanácsadójaként bevonjuk a gyógyító munkába. Erre már vannak jó példák külföldön: esetenként az orvos már nem gyógyszert, hanem hatóanyagot ír fel, a gyógyszerészre bízva — a lehetőségek, az ár és a beteg adottságai figyelembevételével — a megfelelő készítmény kiválasztását.

A gyógyszerek kísérőiratában el kellene különíteni az orvosi információt a beteg felvilágosításától, és feltetlenül gyógyszerinformációs szolgáltatást kellene biztosítani a gyógyszertárakban, terhesgondozókban, geriátriai, anyagesere- és alkoholrendeléseken.

A *jövő lehetőségei* közül a *gyógyszerkutatásban* meg kell keresni a legkisebb, de még hatásos dózist, az *alkalmazásban* a gyógyszerszint — ma már pikogrammnyi pontossággal lehetséges — meghatározását, mely a nemkívánatos mellékhatások kiküszöbölését teszi lehetővé. *Kívánatos* a farmakopszichológiai vizsgálatok bevezetése (például a gépjárművezetői alkalmasságban), a gyógyszerszedők epidemiológiai vizsgálatával a nem kívánt mellékhatások jobb megismerése, valamint a klinikai farmakológia egyetemi oktatása.

Az egészség, a táplálkozás és a környezetvédelem, valamint a gyógyszergyártás területén számos probléma megoldását segítheti a biotechnológia fejlődése. A géntechnológiai módszerek megismerése az ipari biotechnológiában is döntő áttörést hozott, bár ettől sokan félnek is. A tapasztalatok szerint azonban a genetikailag manipulált baktériumok mint „mesterséges produktumok" a laboratóriumon kívül elvesztik életképességüket. Az etikai-erkölcsi kérdéseket pedig csak az egészségügyi haszon és kockázat mérlegelésével, valamint a szabadságjogok és demokratizmus megőrzésével szabad megválaszolni.

JEGYZETEK

1 Jávor T.: A gyógyszertolerancia. Gyógyszereink. 1982. 32. évf. 145. l.
2 Ambrus S.: Pusztító mámor. Népszabadság, 1984. jún. 16.
3 H. Pohlmeier: Selbstmord. Münch. med. Wschr., 1980. 122. évf. 665. l.
4 M. Levy és mtsai: Hospital admission due to adverse drug reaction. Amer. J. med. Sci. 1979. 272. évf. 49. l.
5 B. Müller-Oerlinghausen: Medikamentmisbrauch und -abhängigkeit. Münch. med. Wschr., 1981. 123. évf. 121. l.
6 J. Valvart: Epidemiologie der akuten medikamentösen Vergiftungen in der Schweiz. Schweiz. med. Wschr., 1982. 112. évf. 1101. l.
7 M. M. Basen: The elderly and drugs-problems overview and program strategy. Pbl. Hlth. Rep., 1977 92,43.
8 C. F. Ward—G. C. Ward—L. J. Saidman: Drug abuse in anaesthesia training programs. JAMA, 1983. 250. évf. 922. l.
9 E. Trube-Becker: Drogenabusus mit Todesfolge. Med. Klin., 1975. 70. évf. 133. l.
10 Angeli I.: A leggyakoribb panasz. Magyarország, 1983. 42. sz. 23. l.
11 F. V. Kohl: Der Medikamenten-induzierte Kopfschmerzen. Med. Welt, 1983. 34. évf. 1294. l.
12 Halász P.: Az elalvás és az átalvás zavarai. Orvosi Hetilap, 1984. 125. évf. 2107. l.

13 W. Poser: Tranquilizer-Missbrauch und -Abhängigkeit. Münch. med. Wschr. 1984. 126. évf. 1205. l.
14 Office of Medical Application of Research and National Institutes of Health: Drugs and insomnia. JAMA, 1984. 251. évf. 2410. l.
15 R. Lempp: Psychopharmaka im Kindesalter? Dtsch. med.Wschr., 1983. 108. évf. 1423. l.
16 N. Breuer—K. Balzer: Laxantienabusus als Ursache therapierefraktärer Diarrhoen. Dtsch. med. Wschr., 1984. 109. évf. 1607. l.
17 Matejka Zs.—Simon Kis G.—Káldor A.: A gyógyszerinformáció hatékonyságának és a gyógyszerrendelés sajátosságainak vizsgálata egy megyei kórház belgyógyász orvosai körében. Népegészségügy, 1983. 64. évf. 6. l.
18 Télessy I.: Az újabb gyógyszermellékhatás-bejelentések áttekintése. Gyógyszereink, 1983. 33. évf. 337. l.
19 W. Pommer és mtsai: Akute interstitiale Nephritis durch Medikamente. Dtsch. med. Wschr., 1983. 108. évf. 783. l.
20 A. R. Habermann: Fehler der Arzneitherapie. Münch. med. Wschr., 1984. 126. évf. 34. sz. 15. l.
21 H. J. Mauss: Neuere Untersuchungen zum Arzneimittelkonsum während der Schwangerschaft. Dtsch. med. Wschr., 1972. 97. évf. 1637. l.
22 R. Heintz: Erkrankungen durch Arzneimittel. G. Thieme Verlag, Stuttgart, 1966.
23 M. F. Slag és mtsai: Impotence in medical clinic outpatients. JAMA, 1983. 249. évf. 1736. l.
24 H. John: Arzneimittel und Verkehrstauglichkeit. Z. ärztl. Fortbild., 1977. 71. évf. 328. l.
25 K.-W. Herbert: Wirkung zentralwirksamer Antihypertensiva auf die Fahrtüchtigkeit. Münch. med. Wschr., 1984. 126. évf. 1163. l.
26 Angeli I.: Munka, munkaalkalmasság és rehabilitáció a cukorbetegek kezelésében, Balneológia, rehabilitáció, fürdőügy, 1982. 3. évf. 115. l.
27 Angeli I.: Alkohol és anyagcserezavarok. Orvosképzés, 1980. 55. évf. 307. l.
28 Vas Á.—Gachályi B.—Káldor A.: A gyógyszerek és az élelmiszer között kialakuló kölcsönhatások klinikai jelentősége. Gyógyszereink, 1983. 33. évf. 347. l.

Mócsy Zoltán: Arcok

SÜKOSD MIKLÓS

A magyar anarchista hagyományból

I. A magyar anarchista hagyomány 1919 előtt

A magyar politikaelméleti pluralizmus jelképe közelebbi példák mellett a Társadalomtudományi Társaságnak a társadalmi fejlődés irányáról rendezett vitasorozata. A sorozaton — pontosan nyolcvan évvel ezelőtt, 1904 tavaszán — a nagy politikaelméleti hagyományok képviselői vitaindító jogot kaptak. A liberalizmust Gratz Gusztáv, az anarchizmust Batthyány Ervin, a szocializmust Szabó Ervin, a konzervativizmust — a keresztény szocializmus programjával kiegészített feudális értékek utilitarista védelme értelmében — Geőcze Sarolta képviselte. A programelőadásokat közel két hónapon át vitaülések követték, a felszólalásokban új színekkel oldva a négy meghatározó elméletet. A sorozatot a négy vitaindító zárbeszédekkel fejezte be.

A századelő időszerű kérdésfeltevései közül[1] az anarchistáké különböző összefüggésekben köszön vissza. Egyfelől a közép-kelet-európai országok politikai élete veti fel élesen időről időre azokat a kérdéseket, melyek az anarchista elmélet középpontjában állnak. Ezek: a politika és az erkölcs viszonya, a gyakorlati politika (de)moralizálása; a közvetlen demokrácia életképessége-életképtelensége, az önigazgatásos és a közvetett demokrácia különböző formáinak egymáshoz és a kommunista párthoz, a proletárdiktatúrához való kapcsolata. Másfelől olyan, egymástól látszólag távol eső kulturális-politikai irányzatok, mint például a hatvanas évek baloldali diákmozgalmai és az új baloldal egy része, a punk szubkultúra a hetvenes évek második felében, a tudományfilozófiában az anarchista ismeretelmélet — más-más értelmezéssel, de nyíltan kapcsolódnak az anarchista hagyományhoz.

A magyar anarchizmus története a legutóbbi időkig[2] kívül esett a történetírás fő irányain, lényegében fehér folt maradt. Kik a magyar anarchisták? — tehetjük fel joggal a kérdést. 1919 előtt három hullám követte egymást a mozgalom és az elmélet történetében. Mindhárom időszakban jelentős volt a hazai teoretikusok hatása.

Az 1890-es évek második felétől Schmitt Jenő (1851—1916) újgnosztikus filozófus „idealisztikus anarchizmusa" (idealista anarchizmusa) terjedt el, elsősorban az alföldi szegényparasztság körében és a szervezett agrárszocialista mozgalomban.[3] Hatása volt többek között az 1897-ben megalakult Független Szocialista Párt programjára. Schmitt lapokat adott ki, Budapesten anarchista csoportot szervezett. Legismertebb lapja az *Állam nélkül*, mely (később *Erőszaknélküliség* címmel) 1897 és 1899 között jelent meg. Ebben rendszeresen közölte Tolsztoj hozzá írt leveleit, akivel — valószínűleg kölcsönösen — erősen hatottak egymásra.[4] 1908-tól Németországban élt, német nyelvű filozófiai munkássága feldolgozatlan.

A második hullám meghatározó teoretikusa, gróf Batthyány Ervin (1877—1934?), fiatal korában Angliában élt, 1902-től — már Magyarországon — személyes kapcsolatba került Szabó Ervinnel, 1904-es vitaindítójával a Társadalomtudományi Társaság közönsége előtt mutatkozott be. Ekkor Kropotkin és feltehetőleg Reclus elmélete, később Malatesta és Grave hatott rá, majd az anarcho-szindikalizmus vonzáskörébe került.[5] 1905-ben Szabó Ervin szellemi támogatásával bögötei birtokán reformiskolát létesített, lapjaival — *Testvériség* (1906), *Társadalmi Forradalom* (1907—1911) — jelentős hatása volt a szombathelyi munkásmozgalomra. Más lapokat anyagilag támogatott *(Világszabadság, A Jövő, Szocialista Diákkönyvtár)*. Az évtized végén tevékenysége gyengült, majd 1910-től Angliában élt, részt vett a londoni anarchista szervezkedésben. Budapesten Batthyány fellépését követően az évtized második felében egymás után alakultak anarchista asztaltársaságok, majd ismét

létrehozták az anarchisták budapesti csoportját. (Ettől vált külön Szabó Ervin szellemi vezetésével 1909 után a szindikalista csoport.)

Az 1913—14-ig folyó anarchista és szindikalista szervezkedési kísérletek készítették elő a Tanácsköztársaság kikiáltása után rögvest aktivizálódó Budapesti Anarchista Csoport munkásságát.[6] 1919-ben tetőzött harmadszor Magyarországon az anarchista mozgalom. A Csoport Krausz Károly szerkesztésében újraindította a *Társadalmi Forradalmat*, mely a Tanácsköztársaság bukásáig megjelent.

A lap bevezető száma 1919-ben egységben látja az előző két hullám történetét, magát Schmitt és Batthyány tevékenysége örökösének tünteti fel. „Azt a munkát, melyet az *Állam nélkül* lappal megkezdtünk és a *Társadalmi Forradalom*mal folytattunk, ez új számmal továbbvisszük!"[7] A hagyomány folytonosságának tudata mellett a három hullám között személyes állandóság és kapcsolatok — ellentétek is — kimutathatóak. Ez azonban (a mozgalom nyilvánosságának, erejének, egész társadalomtörténetének feldolgozásával együtt) újabb írások feladata lesz.[8]

Itt az anarchista politikai elméleteket foglaljuk össze, az államelmélet (az állam meghatározása és megítélése), a forradalomelmélet (a forradalom fogalmai és a hozzájuk való viszony), a mozgalmi lehetőségek (milyen eszközöket használnak a célként kitűzött társadalmi rendszer eléréséhez) szempontjai alapján, és arra keressük a választ, hogy milyen a viszonyuk a szociáldemokrata, később a kommunista párthoz, a Tanácsköztársasághoz, s hogyan írják le az anarchia társadalmát (a tulajdonformákat és a szervezetek felépítésének elveit). Azokat az írásokat elemezzük, ahol Schmitt, Batthyány, Krausz és társaik a témákkal a legmélyebben foglalkoznak.

(Anarchizmus vagy politikai rosszalkodás?) Először egy előítéletet kell megvizsgálni: azt, mely szerint az anarchisták terroristák. Az biztos: *vannak* (voltak) terrorista anarchisták. Egyoldalú viszont az a képzettársítás, mely az anarchistához csak Ulrike Meinhofot és Andreas Baadert, történelmi elődeiket és utódaikat kapcsolja. Az előítélet forrásához közelítve szembetűnő, hogy az *anarchia* szó[9] a magyar nyilvánosságban szinte kivétel nélkül a káros káosz rokonaként, származéka, az anarchista és az anarchizmus az erre törekvő felelotlen (politikai) rosszalkodás képviselőjének és mozgalmának jelentésében fordul elő. Másodszor, szűkebb, politikusabb értelemben a jónak elfogadott államisággal, a fennálló törvényes renddel szemben áskálódás értelmében használják. Harmadik, legszűkebb jelentésében kapcsolódott össze az anarchizmus az erőszak, az erőszakos bujtogatás, lázadás, összeesküvés, merénylet, terrorizmus: a politikai *rossz* fogalomkörével. *Van* terrorista anarchizmus, de ez nem magyarázza a szűkítő módszerrel elítélő fogalomhasználat működését. A magyar anarchista hagyomány túlnyomó része például kifejezetten elítéli a fegyveres tevékenységet, vagy éppen nem számol vele mint közvetlenul szükséges harci eszközzel.

A választ keresve irányt mutathat, hogy az anarchista alapvetés az államot alapvetően rossznak, különféle érvekkel az emberi természettel ellenkezőnek ítéli. A gondolatrendszer egésze az állami fennhatóság, a törvény hatókörén kívul helyezi magát, csakis saját ítéletére, erkölcsi meggyőződésére hagyatkozva: lehetségesen legelszántabb ellenzékeként minden államnak. Ez a lehetőség (s a lehetőséggel fegyveresen élő terrorizmus) vezeti az állami és az államilag befolyásolt mindennapi gondolkodást arra, hogy mindenfajta anarchizmus megsemmisítése felé igyekezzék a fogalomkör egészének elítélő értelmezésével. Az állam rossz, semmisítsük meg — köszön az anarchista. Az anarchista rossz, semmisítsük meg — fogadja az állam.[10]

Az anarchisták az elítélő szóhasználat kialakulását szándékosan ellenük irányuló tevékenységként fogják fel, és védelmi eljárásokat dolgoznak ki ellene. Schmitt Jenő rosszakaratú félremagyarázásokra hivatkozva cseréli lapjának címét *Állam nélkülről Erőszaknélküliségre*, abban reménykedve, hogy az új cím „le fogja rántani a bennünket rágalmazó hatalmas gonosztevők álarcát" az anarchia elvének félre nem magyarázható, pontosabb kifejezésével.[11] *Védelemre kelünk egy szóért!* — hirdeti Krausz Károly 1919-es vezércikke, a forradalom utáni helyzetben látva

az anarchia szó helyes használatának, fejtegetésének lehetőségét.[12] „Sokan vannak, akik még mindig királygyilkossággal és bombamerényletekkel azonosítják azt, vagy legalábbis általános káoszt és felfordulást képzelnek alatta" — panaszkodik 1904-es vitaindítója bevezetésében Batthyány Ervin, majd leszögezi: „ha egyes anarchisták kétségbeesésükben csakugyan bombához és törhöz nyúlnak, ennek anarchizmusukhoz semmi köze sincsen".[13] Schmitt Jenő szigorú határvonalat húz a terrorizmus és az általa képviselt anarchizmus közé. Irányzata minden közösséget tagad a terroristákkal, „mert ezek az erőszak és a bosszú tekinteteben az állami hatalmaskodók elvtársai" — írja.[14] Az elhatárolás fontosságát a terrorizmus és a magyar anarchizmus hagyománya között a módszerek, az eszközrendszer teljes különbözősége adja.

Miért fontos mindez? Csakis azért, mert „az anarchizmus eszméi azonban áttételeken keresztul minduntalan fölbukkannak, többnyire mint az állam nélküli önigazgatás képzetei",[15] s a fölbukkanások azonosításához tudni kell: képviselőik baloldali, a terrorista eszközrendszertől eltérően békés, emberbarát hagyomány örökösei.

2. *„...miheztartás céljából" — Schmitt Jenő idealista anarchizmusa*

Schmitt — Szent Ágoston nyomán[16] — csak nagyságrendi különbséget lát az állam bármely formája és egy bűnöző banda között. Minden államot a fegyveres erőn alapuló államterrorként határoz meg. Az állam lényege a kizsákmányolás, a torvényesen szervezett rablás és annak elpalástolása. Az állam a társadalmi igazságtalanság forrása, a hatalmasok szövetsége, mely a tömeget szükségszerűen leigázza és kizsákmányolja. Alapja, a jog nyilvánosan demoralizál, szentesíti az állami erőszakot, gyilkosságot, tömeggyilkosságot. Az állam és a jogrendszer végső okon bűntett, mert erőszakon alapul, és „minden erőszak, amelyet az ember embertársával szemben elkövet bűntett".[17] Az állam, e tömegbűntett az embertársi erkölcs megítélése alá esik. A megítélés minden hatalmi szervezetre érvényes. Ezek működésük igazolására csak ürügyeket — akár a közjó és a közrend ürügyét — hozhatnak fel.

Az anarchista kötelessége e hatalmas bűntettet leleplezni és erkölcsileg eltiporni. Mivel minden hatalom alapja szervezett erőszak, az anarchistának minden hatalom és az azt lehetővé tevő gondolkodásmód ellen harcolnia kell: „Csak a bűntettet elutasító közvélemény... szülheti az emberhez méltó társadalmi rendet." A hozzá vezető út s maga az anarchia nem más, mint a vak tekintély megsemmisítése, az erőszak nélküli, szabad szervezkedés.

Az idealista anarchizmus harcot indít — nem kormányok, nem rendszerek, hanem az egész korszak, a törvényes erőszakot alapeszmeként elfogadó világnézet korszaka ellen. A harcban két világ ütközik össze: az erőszakra, uralomra és szolgaságra, hazugságra és bűntettre épített régi világ, az *állat-ember* világa, és az új világ, mely az erőszak nélküli *isten-ember* világa.

Az anarchisták új kulturát akarnak teremteni, mely a barbár állami-állati korszak lezárásával az ember lényeget, erkölcsi öntudatát fejezi ki. Mivel a világnézet alakítja ki világát, a gondolkodás forradalma, új eszmék bevezetése ad lehetőséget a társadalmi életben, új világ alkotásához. Új társadalmi rend kialakítása nem sikerülhet enélkül, a világnézet változása a történelmi fejlődés hajtóereje.

Mi a teendő, hogy az anarchia eszméje az iskolából a történelembe lépjen? Miben áll az anarchia világalkotó világnézete? Az előfeltétel: a gazdasági élet forradalma lehetetlen anélkül, hogy a világnézet forradalma meg ne előzné. A világnézeti forradalmat materialista alapon nem lehet megszervezni, mert a materializmus a világnézet hordozóját, az egyes embert a természeti és társadalmi viszonyok bábjának, a lét harc állatának tételezi, aki az ő számításában „esetleg a majomcsorda többi tagjaival szövetkezik".[18] A modern materializmus emberképe, így valósága sem más, mint a gyávaság, az önzés, a képmutatás és a hazugság. A „finomított állatiasság" e materialista technikái a szolgaság házába vezetnek. A világnézet forradalmat ezért vallási alapon: a teológiától megtisztított krisztusi eszme alapján kell végrehajtani. „Csak szabad vallás teremthet szabad társadalmat."[19] A szabad vallás, a szellem

vallásának szervezetei a felekezet nélküli testvérközösségek, az anarchista társadalom csirái, melyek munkanélküli-segélyt szerveznek, közös földbérletet és fogyasztási szövetkezetet hoznak létre. Gazdasági egyesüléseik alapja a vallásos szellemű, testvéri közösség, mely „a testvérben saját életéből való életet lát".[20]

A felekezet nélküli testvérközösségek a szolgaság és szabadság viszonyát gyökeresen megváltoztató forradalom első sejtjei. „Az eddigi forradalmak bizonyos demokrata demagóg jelleget viseltek"[21] — állapítja meg Schmitt, mert jogot követeltek, s mivel a jog mindig erőszakot fedez, csak az elnyomás mértéke csökkenhetett: „Az enyhébb lánc, a tűrhetőbb kancsuka, ez volt az eszmény, mely a leigázottak előtt lebegett mindenféle demokrata zendülésnél, és ezt nevezték »Szabadságnak«." A megelőző forradalmakat szolgai módon gondolkodó emberek vezették, „akik elvileg a tekintélyt, az államot, az uralmat valami formában mint a szükséges »felsőbb hatalmat« maguk felett elismerték, és így nem ébredtek emberi méltóságukra és magukat mint *alattvalókat*... tudták azokkal szemben. Az ilyen forradalmakat mindig alulról indították — írja *A mi forradalmunk* című programadó tanulmányában —, de a tömegek, melyek azokban részt vettek, mindég alul, mindég alávetve is maradtak, még a forradalom győzelmének esetében is. Legfeljebb uraikat és láncaikat cserélték." E helyett az idealista anarchizmus a végső harcra készül: ahogyan az alapeszme, mindenki szuverenitása példátlan a történelemben, úgy az anarchista forradalomnak is példátlannak kell lennie. „...nem lehet ezt a forradalmat híres minták után készíteni, még a legfényesebbek után sem."

Mik e forradalom eszközei? Az idealista anarchisták szerint fegyverzetük „hasonlíthatatlanul félelmetesebb fegyver... az állam-bestiával" szemben, mint a barikád fegyverei; e fegyver a fegyvertelenség, az erkölcsi fensőbbség, az erkölcsi ítélet ostora királyok, papok, katonák, hivatalnokok akaratával szemben. A tömeges erkölcsi önfelszabadítással szemben a hatalom hosszú távon tehetetlen.

„...céljainak semmi formában nem szolgálunk többé" — jelenti ki Schmitt. Az erkölcsi szabotázs fontos eszköze a katonai eskü és szolgálat megtagadása. Az anarchizmus hadsereg- és háborúellenes.

A barikád-forradalom lehetetlenségének idején két forradalmi út kínálkozik — fejtegeti Schmitt.[22] Az aktív csoport „titkos nyomdát szervez, bombát gyárt, összeesküvéseket, titkos gyülekezeteket szervez, fegyvereket, aknát gyűjt" — a hatalommal birkózva erősíti, tovább élteti, tovább működteti az államot, ezért nem jó taktika; az erkölcsi megvetés, a passzív ellenállás fegyvere azonban „az Állam-Állat agyába talál".

Az idézett jogfelfogásból — mely szerint minden hatalmi szervezet és jogrend a kizsákmányolás eszköze — egyenesen következik az új jogrendet kívánó szociáldemokrácia elítélése. „A népjog nagy szájhősei... új erőszakrendet akarnak, hogy a népet felszabadítsák... a közjólét szempontjából új kizsákmányolókat akarnak... és a szabadság és a szabad választás az ő nyomásuk alatt szükségképp hazugsággá válik." A szabadságszerető emberek hoppon maradnak, ha új jogot, népjogot kívánnak: ennek valóságaként ugyanis nem kaphatnak mást, mint „új urakat, új láncokat a szabadság nevében, új államot, új ketreceket, melyben őket az új urak fogva tartják".[23]

Schmitt történelemszemléletében a szociáldemokrácia forradalma nem valódi forradalmi lehetőség, mert a szabadságot külső tárggyá teszi, vagyis új törvények, új jogrend bevezetésétől várja. Az új jog és az új államiság használata teszi lehetetlenné, hogy a szociáldemokrácia beteljesítse szabadságelve frázisait; „ők védelmet kérnek az államtól, és az állam ad nekik törvényt és engedelmességet kényszerít ki — *fel nem foghatják*, hogy a *szabadságot külső berendezéssel soha sem lehet elérni, annak minden ember szívében már élnie kell*".[24]

A külsővé tett forradalom gyakorlata lehetőséget ad viszont a szociáldemokrata agitátoroknak, hogy személyes politikai karrierjük és anyagi hasznuk érdekében használják fel a forradalmi tömeget — írja Schmitt Szabó Ervinnek, levelezésükben Szabót nemesebb gondolkodású, ám tévedő embernek nevezve. A jelenség gyakoriságának, tömeges voltának okát azonban mélyebben, a szociáldemokrata világnézet

alapjában, ismét csak a materializmusban, annak „*erkölcsileg egyenesen siralmas*" voltában találja.[25]

Mert áll szemben az ideálisra szervezett szociáldemokrata gyakorlattal? Kumulálva az, hogy a szociáldemokrácia világnézetének alapjai erkölcsileg romlottak és romlottak. A világnézet emberteljesítő pótlatként megteremti a maga világát: elhagyva az ősi szent hagyományt, a materializmus szellemi az egyéneket demoralizáló materialista csordaerkölcsöt teremtik el, a társadalom valóban önző egyének csordájává válik, és „ezt a csordát csordaként is *használják fel*" Eszközük a forradalom külsővé tétele, az új állam.

Az idealista anarchizmus előre retteg a szocialista állam létrejöttétől: „aggodalom tölt el bennünket az emberiség jelenlegi illetőleg, a sekély középszerűség, vigasztalanság, a kicsinyes és a mindenkori kicsinyeket ölelő az, ami a demokrácia revén uralomra jutni akar". A szellemi elzülés mellett veszélyesnek tartja a történelemben példa nélküli állami központosítást.

Az elkövetkezendő állam mindenhatóságát vesszőt Schmitték a szociáldemokrácia ellenzéki módszereiből és pártjának belső tekintelyelvűségéből olvasták ki. Ehhelik a törvénytisztelő parlamenti harcot, hanyolják a forradalmi cselekvést „Már az szokszok s az út, melyet harcukban a jelenlegi rendszer ellen választanak, tagadhatatlanul az említett mindenhatóságra utalnak, sőt már most is beléverik a munkásba azt, hogy csupa tisztelettel a törvény elott hasukra lapuljanak Minden egyéni kezdeményezésre a pártben az ernyőt ütik, és a revolucionárus tűz, mely a szabadságra nézve egykoron olyan szép jövőt ígért, elaludt egészen a törvénybódulat ébredtére A mai rend és az azzal alapuló pártok elleni harc helyére lép a szerelmes haladás szerint eszmei, a reform, az egyezkedési huzavona."[26]

Bár ez a tanulmány az anarchizmus hatásával, társadalomtörténetével nem foglalkozik, meg kell említeni, hogy 1897 ben Várkonyi István vezetése alatt *Független Szocialista Párt* névvel párt alakult melynek szervezetére erősen hatott Schmitt anarchizmusa. Az *Állam nélkül*ben ennek jelentőségét elemző cikk[27] ugyanis a szociáldemokratától eltérő szocialista párt szervezeti elvét igyekszik megfogalmazni. A pártszerűség azonos program alapján álló, de a felekezet nélküli testvérközösségeknél magasabb szintű szervezettség lehetőséget rejtett. Az elnevezés *független* szava a szervezkedés szabadságát jelenti, nyitva az alapszervezetek számára nem tűr kényszerítő programot. „Nem tűrjük el kapcsolt lehetőséget, melynek parancsszavára a vidék csoportjai vakon kénytelenek volnának meghajolni. Ne érvényesülhessen más dolog, mint olyan, amelyhez a csoportok szabad belátásuk alapján, szabad elhatározással, közösen hozzájárultak. Ne legyen a pártszervezet a pártfegyelem cím alatt újabb szolgaságnak eldorádója." A független szocialista párt Schmitt értelmezésében önálló pártszervezet szövetsége. A szocialista szó jelentése a magántulajdon tagadását jelenti, a szociáldemokratákkal ellentétben erőszakkal. A független szocialisták Schmitt szerint közvetlenül az erőszakrendszert támadják, mely — a földmagántulajdon és a nemzetgazdaság bármunkás szemében — lehetővé teszi, hogy a személyesen művelhetőnél nagyobb földterületek legyen egy birtokos tulajdonában. Rendszerünkben az első az erőszak elutasítása, ennek következménye a magántulajdonellenesség, a szocializmus az marchálod következik. A fő különbség a szociáldemokráciától az, hogy ott első helyen, mindenekelőtt az erőszakban megvalósítandó szocializmus áll. „Ezek az emberek akarhatnak hangoztatják a szabadság szálamat, mindenekelőtt a szocializmust akarják, minden áron, akár a legnagyobb szolgaság árán, akár az uralom árán." Az erős központosítás lehetetlenné teszi a közszabadságot és a szabad választásokat — javasolja a *Független Szocializmus* című tanulmány is.

Az egykorú állam központosítottsága tovább nőne a marxista — Schmitték szerinti — jövőben. A hatalom monopolizálása, a karhatalmi terror, a gazdasági diktatúra tűrhetetlen volna a társadalomnak. „Már a jelenben, ahol láttuk, hogyan Magyarországon a szabadság nagy eszméjétől eltelt magyar nép túrhatatlanul találta bizonyos központi klikk kényére uralmát. De mi lenne ebből, ha ezek a központi urak az ő Marx-féle programjuk szerint majd a termelést és fogyasztást a

összpontosítanák kezeikben, *ha minden karhatalom, minden fegyelmi hatalommal* rendelkeznének *egyesek és csoportok felett*, ha a más államhatalmi tényezők mellett még a *kenyér* is volna *ezeknek* a kezében?" A választ elgondolva a független szocializmus elutasítja az „egyiptomi rabszolgaságot" hozó államszocializmus lehetőségét.

Milyen szerveződési elvek alapján valósítaná meg társadalmát? „Az egyenek és csoportok függetlensége lesz... az alapelv."[28] A közügyek intézését, a csoportokat egybefűző szervezkedést a szeretet átfogó világnézete alapján tárgyaló küldöttek, delegátusok tanácskozásain létrejövő egyezkedés útján tartja megvalósíthatónak. A döntések az itt születő megállapodások szerint alakulnának, „nem pedig bizonyos központi klikknek megfelelően, mint a népámító demokrácia"[29] gyakorlatában.

„Mi tehát *szocialisták* vagyunk, mert a szabadság csak a *nyílt csoporttal* fér meg." A nyílt csoport független szocialista értelmezése a testvéri elfogadás, az együttműködés, a közös munka lehetőségét jelenti. Az összetartás, a testvériség, a nemes erkölcsiség adják az égi és földi hatalmi bálványokat elutasító szabadságot, mely „belsőleg összeforrasztván az embereket, valósítani fogja a *szocializmus független társadalmát*". A hangsúly a szabadságon, a függetlenségen van, annak eredménye lehet a szocializmus. Az előfeltétel és következménye az elvek szintjén fogalmazódik meg, a logikai sor gyakorlati kifejtése utalásokra szűkül.

Milyen közvetlen gyakorlati cselekvésmódok valósítják meg az állam- és erőszaknélküliség elvét? Milyen személyes példákat tart szem előtt, milyen hagyományhoz kötődik az idealista anarchizmus? A cél az uralom nélküli intézményeket szervező, szabad egyezkedés társadalma. Schmitt: „ez lesz majd nehéz harcunk dísző jutalma. Ez az a mennyeknek országa, mely a lelkeknek mélyén ébredezik és amely a földet újjá fogja alakítani, paradiesom kertjévé, a szeretet és a szabadság honává változtatja át, ez az a mennyei Jeruzsálem, melyről a János kinyilatkoztatása regél."[30] A biblikus hangvétel nem egyetlen helye ez. Schmitt és társai gyakran hivatkoznak Márkra, Jánosra, idéznek az Újszövetségből, az idealista anarchizmus elvét Jézus tanításából vezetve le. Az államellenesség forrása végül is az Újszövetség, az anarchisták szándékuk szerint Jézus elvet váltják valóra. Az erkölcsi ítélet az állam fölött keretbe foglalja eszmerendszerüket, egyedül lelkiismeretükre hagyatkozva helyezik törvényen kívül magukat. Személyes üldözöttségüket Jézus meghurcolásában élik át, azzal közvetlen kapcsolatba kerülnek, tagadják a hatalmi szervek fölöttük való ítéletének érvényességét. Erkölcsileg vádolják az államot annak jogi vádjával szemben.

Vádlottból vádlóvá válni — az átváltozás legkiélezettebb helyzete a per, ahol a vádlott az ügyész, a bíróság, a tanúk és a külvilág erkölcsi vádlója lesz, s elítélése pillanata a többiek elítélésének pillanatává teljesedik. A törvény kötelezőségének megtámadásáért és államellenes izgatásáért Schmitt ellen sajtópert indítottak.[31] A vádlott védőbeszéde során a szerepek felcserélődtek. „*Vádolni jöttem és ítéletet mondani a fennálló világ felett, és ezen megsemmisítő ítéletet a történelem be fogja váltani... mert ez az eleven eszme maga, mely minden emberben rejtőzik...*"

Schmitt erkölcsi vádja és érvei nyomán 1897 májusában az elnök, a bírák és az előkelő hallgatóság („amely csak nagy pártfogás útján nyert engedélyt a belépésre") ellenségessége megcsappant, majd a hallgatóság egy része éljenezni kezdett, végül Schmittet mindkét vád alól felmentették. Az ellenség példátlan erkölcsi vereségének, a védőbeszéd hatásosságának oka az, hogy „az eszme mindenütt elrejtve csírázik, még oly körökben is, melyek ma meg távol állnak tőlünk, és hogy a régi világ velejében rohadt". Egyetlen ember beszéde a sarkaiból forgatja ki a rendszer törvényességét, a hazugság rendjét,[32] melyet a tekintélyuralmú ügyész és bíró tárgyaláson alapozna meg.

Az idealista anarchisták személyesen is hasonlíthatók Jézushoz és az apostolokhoz, a felekezet nélküli testvérközösségek pedig az őskeresztény csoportokhoz. Ilyen összehasonlítást végez el például az *Állam nélkül* egy külpolitikai szemléje, mely szolidaritást hirdet a galíciai szabad szocialisták vezetőjével.[33]

A hasonlóságot nemcsak Schmitt lapja veti fel, de maga Schmitt és iskolája is párhuzamba állítható Jézus és a tanítványok kapcsolatával. A tanítvány szó világi

értelmében tűnik fel Schmitt egy levelében, Kepes Ferenc Schmittről írt könyve (evangéliuma) azonban a kapcsolat vallásiértelmét domborítja ki.[34] Schmitt, aki a materializmus sötét dogmái, a forradalom sötétsége, a férg-öntudat helyére isten-öntudatot fedez fel, a „forradalmat belülről indítja meg, s a tisztán látó, magas méltóságu ember... fogja a maga képére alakítani a társadalom szervezetét. (...) És ez az alak bennünk él, bennünk szunnyad, mindnyájunkban dereng. Schmitt Jenő Henrik azért jött, hogy ezt megmondja és megmutassa nekünk." Másutt Kepes Schmittet közvetlenül Jézussal veti egybe. „A tömeg mindig félreismerte igazi tanításait, és Jézusnak is csak tizenkettő volt a tanítványa. És a tizenkettő sem volt mind hivatott. De a kevés hivatottak mégis elegen voltak, és Jézus szavait ma inkább és többen ismerjük, mint Augustus hadjáratát. És Schmitt szavai is ismertebbek lesznek valaha a tannenbergi vagy a görzi csatánál."[35]

Az idealista anarchizmus szorosan kapcsolódik a keresztény messianizmus hagyományához. Politikai elmélet ez? Szándéka szerint nem. „*Mi nem vagyunk, mi nem lehetünk politikai párt*" — írja Schmitt az *Állam nélkül* beköszöntőjében, mert a politizálás célja az erőszakuralomban való részvétel, s „a politikát a mi magasabb erkölcsi szempontunkból ocsmány, becstelen dolognak tartjuk." Később mégis részt vesz a Független Szocialista Párt megalapításában, programjának kidolgozásában. Eredeti politikumellenességétől azonban itt sem távolodik el. Az idealista anarchizmus elmélete a politikában elsősorban nem szervezeteivel hat, hanem azzal, ahogyan a Jézust szigorúan követő erkölcsi öntudatú magánemberek a környező politikai térbe kerülnek. „Ezt a képmutatóknak, akik a Krisztus híveinek mondják magukat, hirdetjük, hogy az Ő hegyibeszédének életigazságait hangoztatjuk, az Ő világítéletének szózata az, amelyeket ők itt hallanak. (...) Mindezeket azáltal tudomására hozzuk mindazoknak, akiket illet, bármily magasan is álljanak, bármilyen osztályhoz is tartozzanak, emlékezetül és *miheztartás* céljából, hogy úgy magukat ezek szerint tartsák, valamint a mondottakat híveik által is megtartassák." Schmitték üzenete a nagypolitikának: bármit tesztek, bármilyen hangoztatott cél nevében, a keresztény erkölcsi normákat nem hághatjátok át, miheztartás végett e normák mindig veletek kell legyenek.

Az idealista anarchizmusnak nincs gyakorlati taktikája. Képviselői és a politikusok, a hatóságok összeütközése ezért szikrázóan kemény (más lehetséges értelmezésben nevetséges). Az őket letartóztató rendőröknek Schmitt és hívei ékesszólóan fejtik ki a hatóság törvénytelenségét és erkölcsi féregségét. Máskor Schmitt — miután tudomására jutott 380 spanyol anarchista letartóztatása és többük megkínzása — nyílt levéllel fordul a spanyol kormányhoz. A tények nyilvánosságra hozatala után felszólítja a polgári sajtót, hogy követeljen vizsgálatot, különben részese a rémtetteknek és a jövő kínzásainak. Ezután lapjában személyesen a spanyol kormány tagjaihoz fordul, a vizsgálat elmulasztása esetén egyenként, név szerint bűnözőnek, Hasfelmetsző Jacknél alábbvalónak bélyegezve őket.[36]

Szándéka szerint ez az anarchizmus nem politikus, magát a fogalmat utasítja el, a politika egésze ellen harcol. Tevékenysége azonban politikailag értelmezhető: bár nem tör hatalomra, jól megfoghatóan küzd politikai erők ellen. Az *Állam nélkül* például rendszeresen közöl politikus könyvkritikákat, felhívásokat gyűjtésekre, esetleírásokat a „rendőri bestialitásokról",[37] kommentálja a nemzetközi és a magyar politikai élet időszerű eseményeit, megjegyzéseket fűz törvényjavaslatokhoz, értékel egyes politikai irányzatokat, fenyeget — erkölcsi értelemben — közéleti személyeket. Az idealista anarchizmus célja a hatalom, a politika kiküszöbölése, eszközei viszont akarva-akaratlanul politikusak, elmélete politikai erőként működik. A helyzetet az anarchizmus paradoxonának nevezhetjük.[38]

A bibliai hagyományon kívül az elméletben megjelennek a liberalizmus fogalmai is. A független szocialista tüntetésen a *szabadság, egyenlőség, testvériség* feliratú zászlót visznek, a *Marseillaise*-t éneklik. A tüntetés utáni számonkérést megfordítják: a liberalizmus jelszavaival élő államot a jelszavakkal visszaélőnek bélyegzik meg, visszaperelve a szavak forradalmi jelentését. Március 15-ét Schmitt meghalt ideálok ünnepének nevezi, annak ellenére, hogy a hivatalos Magyarország ünnepségsorozatot

rendez. .....gúnyt űznek azok a hatalom élvezetében dőzsölők azokkal a halottakkal, akiket ők megünnepelni látszanak, azokkal a halottakkal, akik a szabadságért, a testvériségért küzdeni véltek... a szabad szó, a szabad sajtó, a szabad gyülekezés jogáért, a jogegyenlőségért.[39]

Mi a magukat szabadelvűnek nevező államok valósága? — teszi fel Schmitt a kérdést. Az egyenlőség nevében felszabadított jobbágyság a szabad gyülekezési jog semmibevétele miatt szerveződésképtelen és ezért kizsákmányolják, a szabad sajtó helyébe olyan cenzúrát állítottak fel, mely gyalázatosabb az 1848 előttinél. Az anarchisták üldözésével a rezsim megszüntette a személyi-vagyoni biztonságot.

„...ez a *legmélyebb Ázsia*" – ítéli Schmitt, a szabadelvű jelszavak közvetlen megvalósítását követelve. A megvalósítás gyakorlati eljárásmódjainak kifejtése híján maguk a fogalmak hangsúlyozódnak, érzelmi, mitikus töltés élteti őket[40] Ez a töltés forradalmi veszélyt hoz már a jelképek említése esetén is. Míg a liberálisok és a szociáldemokraták a „márciusi ünnepeken »legforradalmibb« frázisokkal dobálóznak, a közrend képviselője elmosolyog, tudja, ez csak obligát *színi tűz*" Az anarchistáknál azonban, akikben van „*szellemi robbanóanyag*", elég volt Schiller *Ének a harangról* című versét felolvasni, s a *jótékony tűz hatalma* részletnél a rendőrség a gyűlést betiltotta. A március 15-ét ünneplő anarchista asztaltársaság veszélyes lehet a rendszerre, mert ahogyan „a *Harang* nyárspolgári versei is az emberek ajkán tűzfolyammá válnak, lángra lobbanthatnak egy világot a szabadság és a szeretet lángjaival", úgy a liberalizmus rég lejáratott jelszavai is újra mozgósító erejűek lehetnek. Így „teljesen rendjén volna, ha végtelenül nevetséges nem volna ez a törekvése a hatalom birtokosainak, hogy az igazság fellángoló világosságát, e világot elborító nagy tüzet, melyben egy megrömlott kultúra porrá hull – rendőrök oltsák el". De megtették, az „anarchista elvtársak asztaltársaságának kedélyes esti mulatságát" a rendőrség 1897. március 20-án betiltotta, ugyanazoknak a liberális jelszavaknak a hangoztatásáért, melyeket a rendőrséget megbízó állam alapelveiként hangoztatott. „Így megy ez a »liberális« Magyarországban a *tizenkilencedik* század végén. Valami szívemelő a gyülekezési és szólásszabadság ily »liberális« államban."

3. *Szolidaritás: elv és harc*

Batthyány Ervin két álláspontja

(Az elv: a szolidaritás anarchizmusa) Az állam alapelve a teokratizmus – fejtette ki Batthyány Ervin 1904-ben a Társadalomtudományi Társaság vitaindító előadásán[41] –, teokratizmuson tágabban azt a világnézetet és társadalomelméletet értve, amelyik „egy felsőbb lény, központi erő vagy absztrakt törvényben látja a szabályozó hatalmat". A teokratikus világnézet uralmi alapelve a jelenségeket megelőzi, azokon kívül áll. E szemlélet örök ellenfele az anarchista világnézet, mely a rendszerek összhangjának biztosítékát nem egy, a rendszerhez képest külső elv megvalósításában, hanem az „egyéni erők szabad mozgásában... létrejövő, folyton ingadozó egyensúlyban" látja.

A két szemben álló világnézet tisztázását a tudományok fejlődése tette lehetővé, mely a világegyetemről alkotott egész felfogást megváltoztatta. A világot kormányzó központi erő képzete helyett a természettudományok kimondták, hogy a rend magukból a jelenségekből következik, s a világegyetem összhangja az egy helyen, egy időben érvényesülő erők egyensúlyaként fogható fel. A világnézeti forradalom elérte a pszichológiát, mely a változatlan emberkép helyett az emberben különböző tehetségek, törekvések „libegő egyensúlyát", eredőjét látja, s a társadalomtudományok szemléletét is átalakította: a történelem, miután kezdetben az uralkodók, majd az államok és nemzetek története volt, az egyes emberek felé fordul, „belső meggyőződéseikből, szükségleteikből, mindennapi életükből magyarázza meg a történelmi tényeket", végül a gazdaságtan és a szociológia is az egyéni szükségletekre, törekvésekre figyel.

A teokratikus világnézet utolsó védőjének Batthyány szerint a társadalmi élet uralmi elvei, melyek az isten fogalomban, a gazdasági monopóliumon alapuló osztályuralomban és az állami mindenhatóságban testesülnek meg. A tudományos fejlődése lényegbe vágóan az uralkodó akarat, a központi elv, a kormányzó tervszerűség meghatározó szerepét — ezt a fordulatot kell végrehajtani a társadalmi élet területén is. Az új erkölcsi világnézet alapelve az egyenjogúság: „nem korlátozhat többet senkit, de éppoly lehetetlenné válik számunkra is, hogy mi uralkodjunk mások felett". Gyakorlati következtetésul abból az eszméből, hogy minden intézmény, mely „az emberek önmeghatározási joga és egymáshoz való viszonyuk szabadságát korlátozza, gyökerestől eltörlendő". Az állam léte ellentétben áll az emberi természettel, hiszen a szabad egyéni érvényesülésnek az abból kiindulóan gyerekszobai formákkal mindig „megerősödött uralmi szervezete" állítja szembe. Az állam és a gazdasági kizsákmányolás és az osztálykiváltságok megszüntetésének eszköze: működése az „emberek szükségleteinek kielégítését és életviszonyaik szabályozását központilag, saját hozzájárulásuk nélkül gyakorolja magukban", és így megbontja az emberek közti természetes kapcsolatokat.

Az emberek közti természetes kapcsolat alapvonása, az erkölcsi hozzáadott Batthyány szerint a szolidaritás. A szolidaritás adott lehetőséget az állatvilágból való kiemelkedésre, majd a tulajdon és autoritás nélküli „anarchista kommunista" torzó társadalomban, később a falusi falközösségekben és a középkori szabad városokban mindig autonóm szervezetekben öltött testet. Állami ellenes szabadságharca a modern központosítás ellen ma is folytatódik: a munkásmozgalom, „mely az államot ignorálva kimondta, hogy a proletariátus felszabadítása csak a proletariátus műve lehet", szintén a szolidaritást fejezi ki. A munkásmozgalom az túl számtalan hétköznapi egyesülés kontrollja mára a „központosító és zsolhít uralmi tendenciát". „A szolidaritás és a kölcsönös segítség törvénye áttöri az állam korlátokat", az államnak a tudományos munka, a közszolgálat, a pénzszerzés, a szórakozás alkalmi egyesülését, a „függetlenségre és partikularizmusra vagy erőszakra nem sikerült kurtamű". Az állam és a társadalmi szervezetek szembenállásának oka, hogy az állam — bár azokra hivatkozik — elnyomja az egyének szabadságát és szabad érvényesülését. A vallásait teljesítő kapitalista állam helyett az emberek közös vonásai szerint élnek rendszerét: közös hajlamok, érdekek, foglalkozás szerint vagy területi alapon szerveződő egyesületeket alkotnak, melyek „szabadságuk és törvénye az emberi szolidaritás lesz".

A szabad, szolidáris kapcsolatok [illegible] az anarchia világa, társadalmának pontos megrajzolása, részleteinek kifejtése azonban lehetetlen az erőszakos megvalósítás veszélye nélkül, hiszen „[illegible] nem utópiát írunk — nem láthatjuk előre". Gazdasági alapelve a tulajdon megszüntetése és a teljes kommunizmus. Batthyány erőszak-ellenességének fő eszköze a magántulajdon-ellenesség, mert „az tulajdon és következménye a legerősebb korlátja az emberi szabadságnak, egyenlőségének és testvériségének, és fenntartása a legnagyobb erőszak és mártírsorsot teszi szükségessé". A magántulajdon eltörlése a politikai anarchia feltétele. A kommunizmus szabadon egyesült termelők közvetlen és korlátlan termelőszövetkezetei, a politikai anarchia és a [illegible] az állam eltűnésével együtt jelenti az anarchia teljes megvalósulását.

Ekkor tűnnek le Batthyány szerint a teokratizmus és az anarchizmus világtörténeti harca. A három mindenkori ellenség az egyház, a magántulajdon és az állam. Velük szemben az anarchizmus állandó értékeket kifejező, több mozgalomban megjelenő tendenciája, mely a jézusi tanítás és az őskereszténység után az egyházellenes eretnekmozgalmakkal és a középkori parasztfelkelésekkel folytatódott, az újkori forradalmak következtében vagy igazolva, az ezzel beteljesítve pedig a modern anarchista mozgalom.

A korszerű harci eszköz, a szolidaritásra alapított kisközösségek tömegesen vonják le magukat az állam és a kapitalizmus hatóköréből. A szolidaritás öntudata, az új erkölcsi világnézet szerepe meghatározó, mert az anarchista eszmét a társadalmi külső formának megváltoztatásával nem lehet elérni. Minden mozgalom, amely nem ala-

pul az emberek tudatának változásán, csak a régi társadalom teokratikus viszonyait hozza létre új keretek között. Batthyány ezért a hatalomért folytatott, kiélezett osztályharc elméletével szemben a szolidaritás szerves fejlődésen át való kiteljesítését, világnézeti harcát látja a társadalmi fejlődés kikerülhetetlen irányának. A szolidaritás ethoszának alapjáról utasítja el az „autoritär szocializmus" törekvéseit, ellentmondást látva annak közösségi-társadalmi céljai és az állami eszközei között: „mi szüksége van akkor ennek [a kollektivisztikus társadalomnak — *S. M.*] fenntartására bonyolult gazdasági és kormányzati gépezetre, mely végül az állam hatalmát a mostaninál sokkal szelesebb körűvé és despotikusabbá teszi; nincs bizalma az ember szolidaritás-érzetében és azt képzeli, hogy enélkül egyáltalán lehetséges a szocializmus?"

A valódi szocializmus a szolidaritáson alapul — válaszolja az ellenvetésekre zárszavában Batthyány,[42] az anarchizmussal „eszményük egy, céljuk közös, annyira, hogy végeredményükben egyik a másik nélkül nem is lehetséges". Szerinte a szocialista mozgalomnak is anarchikusnak kell lennie ahhoz, hogy célját beteljesítse: *a szocializmus világnézete nélkül* — emeli ki — a teljesebb kollektivizmust is elérheti a termelés rendszere, „azt a hatalmon levők éppúgy ki fogják használni a kizsákmányolásra", mint ahogy a szabadversenyt és a feudális jogokat kihasználták. Ezért amitől a szocializmusnak leginkább óvakodnia kell, „az a hatalommal való szövetkezés és a törekvés a hatalomra; bárcsak sikerülne, hogy úgy ne járjon, mint a kereszténység Konstantin császár alatt!"

A szocializmus államvallássá tételének veszélyét szerinte az autoritás iránti tiszteletnek és engedelmességnek, az uralkodás alapjának aláásásával, világnézeti átalakulással lehet elkerülni.

(A harcoló szolidaritás: a anarcho-szindikalizmus) Előadásai után másfél évvel, 1905 őszén Batthyánynak sikerült beindítania bőgötei reform-iskoláját,[43] 1906 márciusában a *Testvériség* című lapot, 1907 februárjában utódját, a *Társadalmi Forradalmat*. Közreműködik *A Jövő* című szocialista folyóirat alapításában (1906). Élénk gyakorlati tevékenysége és ekkori írásai elméletének jelentős változásáról tanúskodnak.

Szocializmus és anarchizmus című tanulmányában pontosabbá teszi a két irányzat viszonyáról elkötött felfogását.[44] A szocializmus célja a termelési eszközök társadalmasítása, az egyenlő elosztás, a kizsákmányolás megszüntetése és mindenki boldog élete. Az anarchizmus az uralom megszüntetésének követelése, pontosabban: „hogy mindenki saját tetszése szerint, saját egyéni szükségletének és belátásának megfelelően rendezze be életét; és a szabad egyének szolidaritásából, önkéntes megegyezéséből, társulásából előálló összhang és egyensúly váltsa fel a jog, törvény és erőszak uralmát". Végső céljuk közös: „*minden* ember teljes boldogsága".

A szocializmus célját, a társadalmi termelést és elosztást jogi úton, rendeletekkel, jogszabályokkal képtelen lesz megvalósítani. „Ehhez a munkához minden egyes ember önálló cselekvése, egyéni ereje teljes kifejtése szükséges. Parancszóra mozgó tömegek, felülről jövő utasítások és merev szabályzatok ezt a feladatot nem tudják megoldani... ennek helyét a tényleges viszonyoknak legjobban megfelelő cselekvés és az esetről esetre történő szabad megállapodások fogják elfoglalni." Ezt a célt önkéntesen szerveződő érdektársulások érhetik el, nem pedig a központi hivatalnokuralom. A közvetlen munkásirányításnak meg kell előznie a hivatalnokuralom létrejöttét — egyedul így és egyedül ez vezethet a szocializmus céljához. „Az is teljesen ki van zárva, hogy a munkások, ha egyszer maguk vették kezükbe a termelést és a közigazgatást, a régi urak helyébe új urakat teremtsenek maguknak — hivatalnokok képében. A nép maga legjobban tudja, mire van szüksége, és legjobban is tudja azt megvalósítani; de ha ügyeinek vezetését — bármily demokratikusan megválasztott — állandó megbízottakra ruházza, csakhamar elveszíti minden tényleges érintkezést a valódi élettel és végremegint csak pórázon hagyja magát vezettetni az új, kiváltságos osz-

tály által, melyet maga teremtett." A valódi szocializmus eléréséhez tehát az anarchizmus feltétlenül szükséges — ez viszonyuk egyik oldala.

Az anarchizmus követelése minden uralom megszüntetése. A legveszélyesebb azonban a gazdasági uralom: „ez eredete és fenntartója minden egyéb uralomnak és erőszaknak". A teljes uralomnélküliséghez a kizsákmányolás megszüntetésén át vezet az út. Így „a szocializmus az anarchizmusnak nemcsak előfeltétele, hanem az anarchizmus egyenesen magába foglalja a szocializmust".

A két fogalom az emberiség felszabadulásának két oldala: az egyik gazdasági, a másik politikai szempontból. Milyen veszélyek fenyegetik ezt az egységet? Az egyik oldalról azok a szocialisták jelentenek veszélyt, akik a szocializmus bevezetésének első lépésére, az anarchikus kommunizmus felé vezető átmeneti állapot gyors politikai megteremtésére helyezik a hangsúlyt, a munkásság öntudatának erejét, szolidáris egységét kihasználatlanul hagyva. Ez azért káros, mert a szocializmusnak „minden lépése kell hogy az embereket a teljes felszabadulás, az anarchikus kommunizmus számára előkészítse, egyéniségüket, önállóságukat, az önkéntes együttműködésre való képességüket kifejlesze. Mindaz, ami egy átmeneti berendezés, avagy időleges elonyök céljából ezzel ellenkező irányba tereli az embereket, végeredményben a szocializmus ellen dolgozik."

A másik veszélyt az anarchisták egy része jelenti, akik az ellenkező végletbe esve, szabadságért lelkesültségükben mindenkit „magukhoz hasonlónak, teljesen független, sajátos egyéniségnek képzelnek" és túl gyorsan, közvetlenül törekszenek az anarchia megvalósítására.

A két irányzatnak csak egy útja lehet, mert az anarchizmus nélküli szocializmus „reménytelen rabszolgaságot, itten kegyelmből való hivatalnokuralmat" jelentene, a szocializmus nélküli anarchia pedig el sem gondolható. Az emberiség fejlődésének csak egy lehetősége van — vonja le a következtetést Batthyány: a szocializmust és az anarchizmust egyaránt magába foglaló „szabad kommunizmus" társadalma. Ennek csíráit a munkásság szabad megegyezésen alapuló független érdekszervezeteiben látja. Bár közvetve a végső célt szolgálja a munkásosztály gazdasági megerősödése, művelődése, politikai harca, „de ez mind csak eszköz, előkészítés a *társadalmi forradalomra*".

Ettől kezdve Batthyányt — Szabó Ervin mellett — a magyar anarcho-szindikalizmus legjelentősebb elméleti képviselőjének tekinthetjük.[15] Érdeklődése a munkásmozgalom gyakorlati lehetőségei, harci taktikája felé fordul. Ha ervelése szerint a szocializmus céljának a „*szabad kommunizmus*"[16] gazdasági viszonyait megtestesítő, „szabad megegyezésen és önkéntes egyesülésen alapuló, önmagukat igazgató csoportok" tevékenységét tekintjük, akkor felmáll a kérdés, hogy ennek előfeltételét, a munkásság teljes gazdasági felszabadulását a parlament eszköze szolgálja-e legjobban; a kizárólag parlamenti, politikai harc nem gyengíti-e a munkásság öntudatát, önbizalmát, nem téríti-e el a közvetlen gazdasági harcban megnyilvánuló szolidaritástól. Batthyány veszélyeknek látja a kizárólagos parlamenti képviseletet, mert ha a munkásság dolgai intézését a képviselőkre bízza, elveszti az érdekérvényesítés képességét, s nem tud hozzájárulni a szabad kommunista társadalom megalkotásához. „A munkásság felszabadítása csak maguknak a munkásoknak s művel lehet" — szögezi le.

Ha a szocializmus alapja magukból a munkásokból hiányzik, akkor semmilyen politikai változtatás, politikai forradalom nem segíthet rajtuk, csak az uralom formáját cserélheti meg, a gazdasági kizsákmányolás, az osztálykülönbség, a politikai elnyomás megmarad. Megmarad mindaddig, amíg nem bízik meg „egyszegyedül magában, saját *én*jében és abban a szolidaritásban, mely őt természetszerűleg egybeköti más, hasonló független egyénekkel", amíg aláveti magát mások tekintelyének, a hatalom vagy a többség akaratának.[17]

Milyen lenne egy elképzelt, tisztán politikai szocialista forradalom társadalma? „Ha egy szocialista párt vagy csoport vagy osztály egyszerre csak a politikai hatalom birtokában találná magát, mihez kezdene?"[18] Képtelenség, hogy egy törvényhozó és kormányzó testület rendeletek útján vegye köztulajdonba, vagyis a munkások

tulajdonába a termelési eszközöket, „ha minden egyes üzem munkásai nem képesek azt önállóan, a saját megítélésük és saját rendelkezések szerint működésben tartani, ha nincs meg bennük a kellő áttekintés és szolidaritás, hogy azt felsőbb parancsok és központi vezetés nélkül, más munkásszervezetekkel való szabad megállapodások szerint, az egész társadalom javára használják fel". Politikai téren a helyzet ugyanilyen fonák lenne. „És hogyan alakulnának az állam helyébe független önkormányzati csoportok, ha az emberek szolidaritása nem elég...?"

A szolidaritás kifejlesztésének korszakát nem lehet átugrani, mert a szocialista társadalmat csak önálló gondolkozásra és cselekvésre képes emberek alkothatják meg, „kiknek a szocializmus a vérükbe ment át". A munkásmozgalom feladata ezért a gyakorlás a társadalomalkotó szolidáris cselekvésre, az önállóságra, az, hogy felébresszék „a független gondolkodást, a saját kezdeményezésük és eszméik szerinti cselekvést, a képességet arra, hogy saját dolgaikat maguk végezzék el".

„Mert nem lehet a szocialista társadalmat *mesterséges* — ez Batthyány vége — kövekeztetése: a szocializmusnak a munkásság szolidaritásából kell következnie. Hiszen hogy is festené a jövő szocialista állama, amely más alapon épülne? „A szocialista hatalom is egy erős központi kormányzatra, hatalmas hivatalnoki osztályra, büntetőtörvényekre, fegyveres erőszakra fog támaszkodni, hogy fenntartsa magát. Vagyis meg kell tagadnia a szocializmust, mihelyt hatalom lett: nem lesz egyéb törekvése, mint hogy uralkodjék és a szocialisztikus gazdasági formák csak ennek megerősítésére fognak szolgálni."

4. *„A társadalom a forradalom utáni napon"*
A Budapesti Anarkista Csoport a Magyar Tanácsköztársaság idején

A gladiátorok köszöntésével — „Ave Ceasar! Morituri te salutant!" — fordul a Tanácsköztársaság kormányához a Budapesti Anarkista Csoport 1919 tavaszán, *„tisztelettel, keresztett karddal és mély szimpátiával"* az állam megszüntetésének alkotmányba foglalt programjáért.[39]

A csoportban több anarchista nyilvánul meg.[40] Alaphelyzetük közös: a szocialista állam többé nem elméleti levezetés eredménye, hanem a proletárdiktatúra valósága. A tisztelgő üdvözlés mellett a lehetséges szembenállás öntudatos hangja is megszólal: „de... elszántan, bátran, ...nyílt tekintettel vállaljuk és hangsúlyozzuk, maradunk, amik voltunk — Anarchisták!"[41] A reményteli szimpátia jogcímén a csoportot, hogy elő szikimonizmussal figyelje a kormány tevékenységét, fenntartva a halálos ellenségre vár lehetőséget, ha „a vállalt kötelezettségeket nem fogják becsületesen teljesíteni, és... a hatalmat, mellyel ma ti rendelkeztek, vissza nem tesztek azoknak a kezébe, akiknek azt kaptátok. — *a proletár kezébe*".

A kormányt köszöntő költői sorokat Krausz Károly, a lap szerkesztője, Schmitt egykori tanítványa írta. Egy későbbi előadásán Krausz így beszélt: „a mostani kormány... nem egyéb, mint terrorista-szociáldemokrácia, és csak taktikailag különbözik a szociáldemokráciától".[42] Ismerve a terrorizmus és a szociáldemokrácia anarchista értékelését, a meghatározásból nem olvasható ki egyértelmű kormánypártiság. Nem biztos azonban, hogy a megfogalmazás mögött teljes elutasítás áll. Bár az eltérés nem rajzolódik ki tisztán, a csoportban elméletileg két irányzat különíthető el.

Az anarchisták egy része elismeri: „a forradalmi diktatúrán át vezethet csak az út a jövő felé",[43] s feladatát az új állam kritikájában, az általa nyújtott, régóta várt lehetőség kihasználásában, az anarchista ideál közvetlen megvalósításában látja. A szabad kritika fontosságát az adja, hogy „míg Marx arról álmodozik, hogy a proletárság uralma maga nem lesz az szó szoros értelmében osztályuralom, illetve osztálychivomás",[44] az elmélettel szemben a valóságban az uralom magában hordja az elnyomás mozzanatát. Ezért az anarchisták nincsenek elragadtatva a kommunistáktól sem, amelynek elismerik, hogy „magasztosak a céljai és hivatást tölt be az emberiség történetében, ezért nem is szólunk ellene, hanem csak bíráljuk". Nepek sor-

nak intézésénél a kritika nélkülözhetetlen, a társadalom fejlődése szempontjából szükségszerű. Tévedés, hogy a „szabadság társadalmában már nem lesz szükség kritikára"[55] mert mindig várható további fejlődés, egy berendezés sem lehet tökéletes. „Lehetetlent kíván a forradalmártól az is, aki az — átmeneti idők — intézkedéseit, alkotásait sem engedné bírálat tárgyává tenni, abban a hiszemben, hogy... *minden ilyen irányú törekvés — ellenforradalmi ténykedés!*" A bírálat elnyomása kétszeresen is az ügy gyengeségére vallana. Először: „Még a mai nehéz átmeneti időkben is" el kell viselni az egészséges baloldali forradalmi kritikát, elnyomása a proletár-öntudathoz nem méltó reakciós szellemre utalna. Másrészt fennáll a veszély, hogy a nem engedélyezett kritika az illegalitásba sodródva gyengíti a rendszert, „hiszen tudott dolog, hogy az igazi forradalmárból az igazság diktálta kritika... kibuggyan, s... *ha nincs megengedve a kritika, azt minden engedély nélkül* gyakorolja".

A kritikai program célja: az anarchista társadalomideál közvetlen megvalósítása: „Autonóm egyén, autonóm község, föderatív népszövetség."[56] E cél elérésére a csoport 200 főnél kisebb sejtek szövetségének képében szervezkedést hirdet, melynek első elvei: „1. Egyéni szabadság. 2. Testvéri összeműködés. Az egyéni szabadság kizár minden belső és külső erőszakot, a testvéri összeműködés erkölcsi alapon fűzi a tagokat egymáshoz."[57]

A csoport körül örvénylő elméleti sokszínűségből kirajzolható egy másik álláspont is, amelyik reménytelennek tartja az államszocializmus kritikáját, és nem látja benne egy új társadalom megvalósításának lehetőségét. Ezt az álláspontot gyakorlati tapasztalatok alapján igazolja *Az állam elhal...* című írás, elméletileg pedig Jean Grave több részletben, programként közölt tanulmánya jut el ide.[58]

Az előbbi az alkotmányt elemezve arra a következtetésre jut, hogy a proletárdiktatúra kitűzött végcélja, az államnélküliség az anarchizmus elvét valósítaná meg. Az első paragrafus ugyanis kimondja: „A proletariátus diktatúrája csupán eszköz mindennemű kizsákmányolás és mindenfajta osztályuralom megszüntetésére és előkészítése annak a társadalmi rendnek, amely nem ismer osztályokat és amelyben *megszűnik* az osztályuralom legfőbb eszköze, *az állam hatalma is.*"[59] A történelmi jelentőségű kijelentés az állam önmegszüntetéséről Lenin elvét fogadta el. Lenin az *Állam és forradalom*ban — idézi a *Társadalmi Forradalom* — különbséget tesz az állam erőszakos megszüntetése és az elhalás között: a polgári állammal szemben elismeri az erőszakos forradalom szükségességét, míg a proletárállam megszűnését elhalás útján várja. „Az automatizmus (önműködés) és a forradalom elve áll tehát egymással szemben. Lenin elve az, hogy csak a polgári állammal szemben volt forradalomra szükség, a diktatúrával szemben nem lesz, mert a diktatúra állama önmagától elhal." Lenin és az anarchisták végcélja, az állam megszüntetése azonos, csak az eszközök eltérőek. Az anarchista felfogás szerint „minden szervezet, ha túlélte magát, öncélllá válik, és mint ilyen folytatja tovább működését", a szervezetek önmozgása a tehetetlenség törvényét követi, működik akkor is, ha „célját már betöltötte és fölöslegessé vált, mindaddig, míg egy erőszakos lökés meg nem semmisíti". Ez alól a proletárdiktatúra intézményrendszere sem kivétel. Az anarchizmus ezért „az automatizmus elvével szemben továbbra is a forradalom álláspontján van, mert az államban önmagában nem látja az állam elhalásának biztosítékát. Az állam mint szervezet, önállóságra törekszik; függetlenül megvalósított vagy megvalósítandó céljaitól. Az állam mint szervezet elhalásának egyedüli biztosítéka csak maga a forradalom lehet."

Érdekesen cseng egybe az új forradalom szükségességének kimondásával Jean Grave *A társadalom a forradalom utáni napon* című, a csoport lapjában sorozatban közölt tanulmánya, mely tisztán elméleti jellege ellenére időszerű lehetett 1919-ben. Grave felhívja a figyelmet arra, hogy egy esetleges szocialista forradalom után a termelési és fogyasztási csoportok szervezése semmiképpen sem történhet egy kaptafára, az egyforma cselekvési mód korántsem felelhet meg a különböző csoporterdekeknek. Ha mégis arra készítik elő, a munkásság meg fogja szokni, hogy egyéni kezdeményezés nélkül, öntudatlan tömegként cselekedjék, s így olyan szervezeti rendszerbe kerül, „melyet senkinek sem szabad vizsgálni, és amelyet a forradalom

utáni napon mindenkire rákényszerítenek": az engedelmesség veszélye így a fordulat után mutatkozna meg igazán. Ekkorra ugyanis „a forradalmi erők megszokták, hogy a felülről jövő parancsokat teljesítsék. Ahelyett tehát, hogy egy elismert diktatúránk lenne valamely városházán (tanácsépületben), egy *megfoghatatlan* hatalommal bírnánk, amely a saját sorainkból állandóan magújulna... a nép azon hiszen ben, hogy saját érdekeit védi, csak új urainak parancsát fogja végrehajtani", s maga ellen harcol. Mivel a vezetőknek elvileg magukat kellene eltávolítani, és ezt ugyszem teszik meg, a forradalom előtti társadalom szerkezete ismétlődne meg. A tőkesek elleni harc akkorra már felesleges lesz, mert elszigetelten, tőke és politikai hatalom nélkül nem jelentenek veszélyt. Az új rendszer tehát új ellenséget alkot: *„akik [illegible] fogtok az egyének ellen, akik elégedetlenek lesznek a tiéitalatok teremtette hiányt[illegible]* s fennáll a kérdés: ki fogja megakadályozni az eredetileg a reakció ellen szervezett hatalmat, „hogy azok ellen is ne küzdjön, akik előre törekednek"?

A kommunizmust csak az egyéni szervezkedés szabadságára építve, egyidejűleg többirányú kísérletezés eredményeként lehet megvalósítani — vonja le következtetését Grave —, a kollektív, egységes, egy utat kötelezővé tevő új rendszer másképpen „az elégedetleneknek nem hagy más kivezető utat, mint egy új *forradalmat*".

5. Anarchia és an-archia

(Változatok) Az anarchizmus magyar alakváltozatainak sorában az elmélet világiasodik, politizálódik és a gyakorlati eljárásmódok felé fordul.

A világiasodás a nyelvhasználat eltéréseiben érhető tetten. Az idealista anarchizmus forrása a keresztény messianizmus gnosztikus értelmezése, programját e retorikával adja elő. A szolidaritás anarchizmusa ezzel szemben tudományosságát hangsúlyozza, az ős-szolidaritás feltételezését azonban az evolucionista szociológia szinte vallásos optimizmusával egészíti ki: a szolidáris-anarchikus világnézet elkerülhetetlen győzelmét, a teokratizmus halálos ítéletét eleve elrendeltként biztosra veszi. Minden szinten evilágiságra törekvő fogalomrendszerrel az anarcho-szindikalista elmélet kísérli meg az anarchizmus és a szocializmus lényegét és viszonyát meghatározni, alkalmazva a marxizmus egyes fogalmait is. Az 1919-es anarchizmus továbbra is a háttérbe szorítja a vallásos fogalomrendszert, az elméleti kavargásból a kritikai és a forradalmi anarchizmus gyökeresen evilági irányzatai kristályosodnak ki, mindkettő a munkásmozgalom publicisztikájának korszerű frazeológiájával.

Az alakváltozások más oldalról viszonylagos politizálódásként kísérhetők végig. Az idealista anarchizmus az egyéni felszabadulás forradalmát hirdeti, a politikát a maga egészében utasítja el, területére csak az erkölcsi vád fegyverével, egyéni akciókkal merészkedik — ha tömegesen is. A szolidaritás anarchizmusa is „új erkölcsi világnézetre" épít, elméletében azonban e világnézet rendszerének felépítéséről annak alkalmazására, az állam politikai hatókörébol való fokozatos, békés és tömeges kilépés lehetőségére tolódik a hangsúly. Az anarcho-szindikalizmus egyértelműen a gazdasági-politikai harc területére lép, tömege nem fokozatosan, hanem egyszerre, nem békésen, hanem gazdasági-politikai kényszert alkalmazva, nem a tömeg egyéneivel, hanem a tömeg egységével harcol döntésekért: nem kilépni akar az állami koordináta-rendszerbol, hanem gazdaságilag és politikailag elsöpörni azt. A politizálódási folyamat 1919-ben tovább erősödik, a politikai mellett a gazdasági harc is másodlagossá válik. A termelőeszközök társadalmasításának szükségessége az anarchisták számára is nyilvánvaló, a kommunizmus kritikáját és az ellene való forradalom szükségességét éppen e társadalmasítás következetes végigvitele érdekében okolják meg politikai érveikkel.

Az alakváltozások folyamata végül az anarchizmusnak a gyakorlati eljárásmódok felé való fordulásaként írható le. Ebből a szempontból az erkölcsi mellett a tudományos, a gazdasági, majd a politikai fegyvertárat kiemelő elméletek sorában döntő fordulatot jelent Batthyány 1904-es fellépése. A szolidaritás anarchizmusa ugyanis megfordítja az anarchizmus ellenségeinek addigi sorrendjét. Míg Schmitték

fő ellensége minden erőszak, állam és jog, s ebből fakad magántulajdon-ellenességük. Batthyány az erőszakuralom mögötti gazdasági uralom elsődlegességére mutat, ezt jelöli meg a harc közvetlen ellenségeként. A feladat ettől kezdve — a közvetlenül államellenes próbálkozásokkal szemben — elsősorban gyakorlati: a magántulajdon világa elleni szervezet létrehozása. Erre vállalkozik a szindikalizmus. Időközben azonban egy másik vállalkozó, a bolseviznus Tanácsköztársasága 1919-ben megszünteti a magántulajdont, s az anarchizmus fő ellensége ismét a — kommunista — állam lesz. Az anarchisták már nem az általában vett erőszak, állam és jog ellen támadnak, hanem az ellen a történeti állam ellen szervezkednek a gyakorlatban, mely megszüntette a magántulajdont, de a másik ellenséget, az államot totálissá tette.

A világiasodás, a politizálódás és a gyakorlat felé fordulás párhuzamos folyamatainak elkülönítése megkönnyíti a mozgalom társadalomtörténetének megértését. Az ezekben a folyamatokban elfoglalt helyzet különbségei magyarázzák a magyar mozgalom képviselőinek különállását, néha szembenállását, és az egyes országok anarchizmusainak és azok felbukkanásának különbségeit (könnyen elképzelhető például vallás- és egyházellenes szindikalista szakszervezet, de katolikus is, a terrorizmus is ismert vallási alapon vagy anélkül, s mint a politikai rendszerre ható, de a gyakorlati eljárásmódok kifejtésével csak részben foglalkozó harci forma írható le e szempontok alapján).

(A tan) Ki az anarchista? A különbségek ellenére miért mégis *egy* a hagyomány? Az elméletekben a lényegi elvek változatlanok.

A cél: anarchia, *mindenki* boldogságának társadalma. Erőszak-, hatalom- és uralomnélküliség, a szabadság, az egyenlőség, a testvériség egyidejű megvalósulása, szabad kommuniznus, földi paradicsom, új Jeruzsálem.[60] E jog érvényesítését a kiváltságőrző intézmények, elsősorban az állam és a magántulajdon akadályozzák. Ellenük társadalmi forradalomra van szükség. A társadalmi forradalomban a tudati-világnézeti forradalomnak meg kell előznie a gazdasági és a politikai forradalmat. A tudati forradalom az anarchia egyéni, erkölcsi elsajátítása — ennek alapján következhet az intézmények átalakulása. A társadalomszervezési alapelv: az öntudatos egyénekre épülő független érdekszervezetek egyezkedéséből kialakuló döntéseket állam helyett rövid időre megbízott ügyintézők segítségével kell végrehajtani. A horizontálisan szerveződő érdekszervezetekben az ügyintezőket a kinevezések rendszerével szemben közvetlenül választják.[61] A szociáldemokraták és a bolsevikok ott követnek el hibát, hogy a politikai és a gazdasági forradalmat tudati, erkölcsi alap nélkül hajtják végre. Emiatt kialakuló központosított és tekintélyelvű rendszerük új állami zsarnokságot és új kizsákmányolást hoz létre. Ez ellen ismét harcolni kell.

(Egy lehetséges bírálat irányai) Vívjátok meg forradalmaitokat, *ezt és ezt* kell tennetek — kínálják rendszereiket az anarchisták. Anarchiát el kell érni, ami úgy lehetséges, ha mindenki *azt* teszi. Más szóval: legyen mindenki anarchista.[62] A követelésel az anarchizmus magára marad, vita- és együttműködésképtelenné válik más hagyományokkal, irányzatokkal. Nem tud gyakorlati programmal fellépni, cselekvésképtelen: nem ad pozitív programot víziójának eléréséhez, nem számol az anyagi termelés szükségességével és mikéntjével, nem ad választ a technikai fejlődés, a gépi nagyipar, az automatizáció, a termelésirányítás és a hatalom viszonyának kérdéseire. Mindenki anarchizmusának feltételezéséből következik jogellenessége. A csupa anarchistából — szentből, testvérből, szindikalistából, anarchiát a gyakorlatban megvalósítani vágyóból — álló társadalomban valóban nem volna szükség jogra, ám a jogellenesség addig alááshatja a jogbiztonságot.

(Anarchia és an-archia. Az anarchizmus és a liberális demokratikus szocializmus) Az elvont jogellenesség és mindenki anarchizmusának követelése elméletileg leválasztható az anarchizmusról. Megtette ezt a gyakorlat is, az elvek egy része magukat nem

mindig anarchizmusnak nevezett mozgalmakban bukkant fel, melyekkel közösségük a társadalomideál és-kritika anarchista szellemisége. A kapcsolódások a Marx–Bakunyin ellentéttől máig kísérték a baloldali mozgalmat, a szociáldemokrácia és a bolseviznus ellenzékeinek és alternatíváinak (az onigazgatás munkásmozgalom története, munkástanácsok, szabad szakszervezeti mozgalom) történelmi sorozatában bukkantak fel.[63]

„Az anarchista mozgalom kulturmozgalom."[64] Krausz Károly kijelentése nyitja a tágabb, anarchista szellemiségű mozgalom felé. E mozgalom ellenfele a politikai konzervatizmus, tagsága több irányzatból válik ki a mindenkori konzervatív elméletek ellenhatásaként. A liberális szocializmus álláspontjáról Jászi így fogalmaz: „A fő feladat mindig az egyéniség érvényesítése, alkotó, szabad, csak a szellem szerint igazodó emberek *action directe*-je marad egyes embertársaikra és a közvéleményre. Az anarchisták hittek a tett propagandája döntő erejében (...) A tett propagandája erejét... a jóra is fel lehet használni, ha az *action directe* egy magasabb erkölcsi standard érdekében a szellem fegyvereivel történik. Döntő szellemi (nem izolált, de tervszerű sorozatával alá kell ásnia a mai korhadt társadalom összes ideológiai alapjait, de nem a merő pusztítás szellemében, hanem úgy, hogy minden romboló cselekedet egyszersmind azoknak a magasabb értékeknek a kifejezője legyen, melyek nevében a »Szellem Internacionáléja« a harcot viszi. (...) Az igazi szellemiség tényleg anarchista, de nem a szó közkeletű, hanem tudományos értelmében."[65]

E szellemiség szerepet megnöveli az állampolitika központi helye. Ahogyan az állampolitika helyzete sajátos Közép-Kelet-Európában,[66] így az államellenesség is az, nemegyszer a liberalizmus is idetartozik. A mindig államellenes anarchizmus elmélete ott érintkezik a liberalizmus és a szocializmus egyes értékeinek kötelezettségét hangsúlyozó liberális és demokratikus szocializmus elméletével, ahol az utóbbi legelvontabb. Két területen: a politikai cselekvés szellemiségének, általános erkölcsi irányultságának fejtegetésekor és a pozitív utópia megrajzolásánál. A különbség az anarchistáktól az, hogy az utópia megközelítéséhez — az anarchisták szempontjából: az erkölcsi-érzelmi töltés levezetéseképpen — Jászi, majd Bibó konkrét politikai programot kínál.

Mi a fő célkitűzés? Jászi: „*Nem egy mindenható hatalom, hanem szabad egyesek szabad korporációja a legfelsőbb politikai célkitűzés.*"[67] Bibó: „A feladat nem egyszerű uralomváltás, hanem az uralom jelenségének a megszüntetése."[68] Az ehhez vezető első lépcsőt azonban a programban — eltérően az anarchistáktól — a politikai szabadságjogok állam által biztosított tág rendszere, mely a keresztény erőszakmentesség erkölcsi programjának egyetlen sikeres politikai megvalósulása.[69] A szabadságjogok rendszerére épül *a hatalmak teljes elválasztása, az önkormányzati kerék kialakítása*,[70] mely a társadalmi életet kölcsönös szolgáltatások rendszerévé alakítja. Az össz-önkormányzati rendszer teszi lehetővé a magas technikai szinten álló társadalom an-archikus, uralom nélküli megszervezését. „...tisztában vagyunk azzal már azzal, hogy a leendő modern társadalomban elmondhatatlanul bonyolult, számítógépekkel végzett adminisztrációra is szükség lesz, és az átlagembernek a hatalom alól való fölszabadítása és az a bizonyos végső anarchia irányában való kicsengés, ami a marxizmustól sem idegen, nem úgy fog megvalósulni, hogy az emberi élet elprimitivizálódik és bárki által áttekinthető egyszerű formákra redukálódik: ezt gyakorlatilag kizártnak tekinthetjük. A hatalom anarchikussá, uralom nélkülivé válása, a hatalom föloldása nem úgy következik be, hanem úgy következik be, ha... minden eddigi hatalomgyakorlásnak ismert funkciót szolgáltattá alakítunk át mind szervezési formájában, mind a hozzá hasonló erkölcsi tartalmakban, és az egész társadalmat kölcsönös szolgálatok és szolgáltatások rendszerévé alakítjuk át... Ez egy lehetséges, an-archikus, vagyis uralom nélküli társadalomszervezés, ami azonban nem elprimitivizált társadalomszervezés, hanem számot vet a modern társadalom fokozódó integrálásával és bonyolódásával."[71] A szervezeti biztosítékot a hatalom moralizálására — hiszen „merőben morális szentenciáknak a hirdetésével nyilvánvalóan nem fogunk egy államszervezetet moralizálni tudni" — Bibó az önkormány

zatok teljes rendszerének kiépítésében látja. Ezt jelöli meg a munkásönkormányzatok valós működésének feltételeként is, s megválaszolja az ellene szokásos érveket.

A kérdést itt nem tárgyalhatjuk. Csak arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy víziója más értelmezések mellett az anarchista doktrina jelzett fejlődési irányainak távlatként is értelmezhető, egybecsik Jászi céljával, részeiben hasonló egyes újabb korporatizmus-elméletekhez, és egy az önkormányzati köztársaság később megszülető programjával. A liberális és demokratikus szocializmus elméletének itt csak egyes vonásait vázolhattuk, és csak abban az összefüggésben, amit — ama 1904-es Társadalomtudományi Társaságbeli vitasorozat egyik hozzászólója — Leopold Lajos jó barátjához, Szabó Ervinhez írt levelében így fogalmazott: „...végcélomban anarchista vagyok".[72]

JEGYZETEK

Az itt közölt írás az *Anarchizmus és liberális szocializmus* című tanulmány átdolgozott részlete.

1 A századforduló és a századelő iránti érdeklődés megidézte már egyes politikai hagyományok szellemét, részben újrarajzolták a vitasorozat liberális, szocialista és konzervatív álláspontjait és azok hátterét is (például Schlett István: A liberalizmus válaszútjai. In: Politika és társadalom. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, Budapest, 1983.; Litván György: A szocializmus morahstája. Szabó Ervin öröksége. Élet és Irodalom, 1977. augusztus 20.; Dénes Iván Zoltán: A konzervatív hagyomány az újkori magyar pohtikai gondolkodásban. Valóság, 1984. 12. stb.). Az érdeklődés mögötti kérdést a századforduló időszerűsége élteti. „...nem helyezi-e némileg új megvilágtásba egykori szerepüket, éppen 80 éve kezdett úttörésüket a mi válságos századvégünk?" — kérdez Litván György a második reformnemzedék tevékenységére és a mai szempontváltására. Az időszerűséget abban látja: „olyan, nehezen összeférő ellentétpárokat szerettek volna összeegyeztetni, amelyeknek a régi liberalizmus, illetve a régi és nemesak a régi dogmatizmus csak az egyik oldalát ismerte el. Az individualizmust, az egyén szabadságát próbálták összeegyeztetni valamiféle szocialista kollektivizmussal. A virágzó, jól működő gazdasági életet szociális intézkedésekkel és népjóléttel. A nemzeti érdekvédelmet a nemzetközi szolidaritással és testvériesüléssel. A realitásokkal és hagyományokkal számoló reformizmust a forradalmisággal, vagyis szerették volna eltalálni a változtatásnak azt a szükséges mértékét, amely tényleg változást hoz, de közben nem sebzi fel szükségtelenül széles tömegek érzékenységét, s nem vezet társadalmi robbanáshoz. Ez volt az útkeresés értelme. Az eltelt 70—80 év alatt megtanultuk, hogy ezek az ellentétpárok nagyon is összetartoznak. Csakis együtt teszik elvisellhetővé az életet. A világ népeit, ha valami, ma az kapcsolja egybe, hogy külön-különféle módon éppen ezeknek az összeegyeztetésével próbálkoznak. Az egész világ tulajdonképpen ezzel az összeegyeztetéssel van elfoglalva. Sok keserves tapasztalat, sokféle recept megkérdőjelezése után mi is visszajutottunk a magyar századelő kérdésfeltevéseihez." (Litván György: A századelő időszerűsége. In: Politika...i.m.116.,118.l.)

2 Bozóki András: Batthyány és Schmitt: anarchista elméletek Magyarországon. Világosság, sajtó alatt.

3 Schmitt életrajzát részletesen ismerteti Migray József a Schmitt Jenő Henrik három előadása. Tolsztoj, Nietzsche, Ibsen című mű (Budapest, 1911.) bevezetéseként. A gnoszticizmusról írt könyvében (Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984.) Kákosy László megjegyzi: „A modern gnózisnak magyar vonatkozása is van. Századunk első két évtizedében Schmitt Jenő Henrik hirdetett tolsztojánus eszmékkel vegyes újgnosztikus tanokat. (...) A magyar gnosztikusok története még feldolgozásra vár." (64., 65. l.) Vö: Kepes Ferenc: Schmitt Jenő törvénye: Az általános dimenziótörvény. Budapest, 1925. (A Gnózis bevezető írásai 3.) A Schmitt-hatás kutatásának fontosságára Jemnitz János már 1961-ben felhívta a figyelmet. „Külön tanulmány tárgya lehetne annak kimutatása, hogy a magyar agrárszegénység mozgalmaiban mekkora volt a paraszti anarchizmus szellemi befolyása." Tanulmánya (Az anarcho-szindikalizmus Magyarországon 1914 előtt. Párttörténeti Közlemények, 1961. 1. sz.) nem tér ki Schmitt és mások mozgalmaira és tanltásaira, melyek „az anarchista felfogásnak Magyarországon utat vágtak. További kutatás feladata annak kimutatása, hogy a korábbi évek anarchistáival mi lett..." (139., 129—130. l.) Lásd még Bori Imre: Schmitt Jenő Henrikről. Hid, 1978. 4. sz.

4 „... kölcsönhatásban — ez a realitás — egymásra hatottak." Kertész Tivadar: Tolsztoj és a „szellemi vallás" magyar filozófusa. (Schmitt Jenő Henrik 1851—1916). Világosság, 1979. május. (298. l.) Kertész említi H. von Samson—Himmelstjerna álláspontját, aki „Tolsztoj munkásságában két korszakot különböztet meg: az egyik az önálló fejlődés korszaka, a másik, az utolsó, Schmitt Jenő hatása alatt kezdődő". (292. l.) L. még Brock, Peter: Tolstoyism and the Hungarian Peasant. The Modern Humanities Research Association for the School of Slavonic and East European Studies, London, 346—369. l.; The Slavonic and East European Review, Vol. 58./3.

5 Vö. Batthyány Ervin: A kölcsönös segítség mint természettörvény (Kropotkin új könyve). Huszadik Század, 1903 II. 565—568. l., Batthyány Szabó Ervinhez írt 1906. december 26-i és 1907. január 17-i levelei, in: Szabó Ervin levelezése II. Szerk.: Litván György—Szűcs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 428. és 438. l.

6 Az anarchizmus mellett a szindikalizmus is hatott 1919-ben. „A szindikalista irányzat tovább erősödött 1917—18—19 forradalmi harcaiban. Befolyásának növekedését sokkal inkább a munkásság spontán, forradalmi elégedetlensége segítette (a munkástanácsok létrejötte 1918 folyamán, a szakszervezetek növekvő szerepe és radikálisabb fellépése a pártvezetőséggel szemben, a Magyar Tanácsköztársaság idején kimutatható a szindikalista vonások), mint az elméleti tantételek." (Jemnitz i. m. 175. l.)

7 Krausz Károly: Védelem. Társadalmi Forradalom, 1919. április 22.

8 Bozóki András—Sükösd Miklós: Anarchista sajtó Magyarországon. (Készülő kézirat.)

9 Szó szerint uralkodóénélküliség, „fogalmi értelme azonban nem általában a hatalom hiányára, hanem csak *a központi hatalom*... fellazulására, esetleg teljes felbomlására utal. (...) Ez az állapot szóhasználatunkban a zűrzavarral vált rokonértelművé." Gombár Csaba: Politika — cimszavakban. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1983. 25. l.

10 Érdemes végigkövetni, kit és milyen alapállásból „anarchistáztak le" a századfordulótól máig.

11 Schmitt Jenő: A lap címéhez. Erőszaknélküliség. 1899. január 1.

12 Krausz Károly: Védelem. Társadalmi Forradalom, 1919. április 22.

13 Gróf Batthyány Ervin: Az anarchizmus. In: A társadalmi fejlődés iránya. A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. Budapest, Pohtzer, 1904. 23., 34. l.

14 Schmitt Jenő: A királyné meggyilkoltatása. Állam nélkül, 1898. szeptember.
15 Gombár: I. m. 26. l.
16 De civitate Dei (IV. 4.), a forrást felfedi A mi sajtóperünk című cikk. Állam nélkül, 1897. július. Vö.: Párbuzam. Állam nélkül, 1897. február 26.; Tolstoy Leó levele a lefoglalt cikk ügyében. Állam nélkül, 1897. március 26.
17 Schmitt Jenő: Mit akarunk? Állam nélkül, 1897. január 1. (A jegyzetszám nélküli idézet az előtte álló jegyzetelt forrásból való a továbbiakban is.)
18 Schmitt Jenő: Teológia és anarkia. Állam nélkül, 1897. július.
19 Schmitt Jenő: A világnézet és a jövő társadalma. Állam nélkül, 1898. január.
20 A testvérközösségek. Állam nélkül, 1898. július.
21 Schmitt Jenő: A mi forradalmunk. Állam nélkül, 1897. január 8.
22 Állam nélkül, 1897. január 15.
23 Schmitt (Jenő): A jogról. Állam nélkül, 1898. január.
24 Reform. Állam nélkül, 1897. január 29.
25 Schmitt Jenő 1899. január 26-i és 1898. december 29-i levelei. In: Litván—Szűcs szerk. i. m. I. kötet 41., 39. l.) Szabó Ervinhez. Kapcsolatukhoz: „Elképzelhetetlennek tarthatjuk, hogy Schmitten keresztül ne közvetítődött volna Szabó felé egy lehetséges Nietzsche-kép, vagy esetleg néhány, egymással csak közelebbi-távolabbi kapcsolatban álló kundulást lehetőség is." (Kiss Endre: Nietzsche Szabó Ervin pályáján. Világosság, 1979. május. 299. l.)
26 Malaschitz M.: Hajnalpír. Állam nélkül, 1897. január 1.
27 Független szocializmus. Állam nélkül, 1897. október.
28 Schmitt Jenő: Egy pillantás a jövő világába. Állam nélkül, 1899. december.
29 Független szocializmus, i. h.
30 Schmitt Jenő: Egy pillantás... i. h. Schmitt hermeneutikájának és filozófiájának elemzésére nem vállalkozhatunk.
31 A mi sajtóperünk. Állam nélkül, 1897. július. (Vö. Schmitt Jenő sajtópere. Az állam az igazság ítélőszéke előtt. A Budapesti Anarkista-csoport kiadása. Budapest, 1897. és Neuschlosz Tivadar: Védbeszéd Schmitt Jenő védelmére. Melléklet az Ügyvédek Lapjához. Budapest, 1898.)
32 „De mi mindég csak a csúszó-mászó hazugsággal fogunk szemben állam és mindég csak mi leszünk a bírák... És mindég ők lesznek a nyomorult lázadók az emberi méltóság... ellen, pompázzanak akár a föld minden aranyával és biborával." (Schmitt Jenő: A mi forradalmunk, i. h.)
33 Szemle. Állam nélkül, 1897. január 8.
34 Schmitt levele Szabó Ervinhez. 1898. július 5. In: Litván—Szűcs szerk. I. m. I. 32. l.; Képes Ferenc: Schmitt Jenő Henrik élete és tanítása. Táltos, Budapest, 1918. (32—33. l.)
35 Képes i. m. 37—38. l. Ez az idő elérkezett.
36 „Körmüket leszagattak, tompornkat sütögették, nemző részüket megesonkitották, fejüket sisakba szorították, elektromos áramot vezettek, azonfelül korbácsolták, aludniuk nem volt szabad, éjjel-nappal szakadatlanul gyalogoltatták, kizárólagos táplálékul méregsós halikra, egy csepp italt nem adtak nekik, úgy, hogy nem egy öruletében vizeletéhez nyúlt, ... mert azt mondom Önnek, Don Canovas del Castillo, Önnek, Don Angarraga, Önnek, Don F. Cos Gayon, és Önnek, Tejedo de Valdosera gróf, ha azt a vádat vagy azt a vizsgálatot meg nem indítják, miután ezt tudomásukra hoztam, olyan emberek bandájához tartoznak, kikkel szemben egy Jack, a hasfelmetsző, s a brennerhefeni Thomas tisztességes emberek." (Schmitt Jenő: Az emberiség történetének hallatlan borzalmai. Állam nélkül, 1897. január 29.) 1897. augusztus 8-án egy anarchista agyonlőtte Canovas del Castillo spanyol miniszterelnököt.
37 Schmitt Jenő: Kegyetlen bestialtás. Állam nélkül, 1898. április.
38 Gombár nyomán. I. m. 26. l.
39 Schmitt (Jenő): Március tizenötödike. Állam nélkül, 1898. március.
40 „...a nyugati politikai eszmék, szimbólumok elszakadva eredeti környezetüktől az új és nagyon különböző környezetben egészen eltérő jelentést kaphatnak, sőt mítoszokká formálódhatnak" (John H. Kautsky nyomán Kulcsár Kálmán: A politika Közép-Kelet-Európában. Állam és Igazgatás, 1982. 7. 5940.)
41 Gróf Batthyány Ervin: Az anarchizmus i. h.
42 Gróf Batthyány Ervin zárbeszéde. In: A társadalmi fejlődés... 346—351. l.
43 Az iskola történetét többen feldolgozták. Litván György: A bögötei reformiskola. Természet és Társadalom, 1955. 12.; Kuntár Lajos: Adatok a bögötei reformiskola történetéhez. Vasi Szemle, 1961. 2.; Horváth Ferenc: A Vas megyei munkásmozgalom kezdeteiről. Vasi Szemle, 1961. 2.; Horváth Ferenc: A bögötei iskola. Vasi Szemle, 1962. 3. és 1963. 1.; Tóth Gyula: A bögötei iskola történetéhez. In: Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár évkönyve, 1962.
44 Gróf Batthyány Ervin: Szocializmus és anarchizmus. A Jövő, 1906. február.
45 „Magyarország elméletileg legjobban képzett szocialistája, Szabó Ervin 1904-től a szindikalizmusban látta a munkásmozgalom jövőjét." (Jemnitz i. m. 131. l.) Jemnitz részletesen elemzi a szindikalista mozgalmat, benne Szabó és Batthyány tevékenységét és szindikalizmusát. Batthyány elméletét itt az anarchista hagyomány alakváltásának szempontjaból elemezzük.
46 Gróf Batthyány Ervin: Politikai küzdelem és közvetlen cselekvés. A Jövő, 1906. április.
47 A tekintélyelvűség, a vakhit elleni harc jegyében indítja Batthyány a Testvériség, majd a Társadalmi Forradalom című lapot, az olvasók önállóságát akár a lapokkal szembem hitetlenséggel is növelve: a munkásságnak a bevezető szerint például nem szabad hinnie az uralkodó osztálynak, „de éppoly fontos az, hogy nekünk se hagyjanek. Aki egyszerűen elhiszi azt, amit neki mondanak, azt az orránál fogva lehet vezetni. Mi azt akarjuk, hogy az emberek megtanuljanak a saját fejükkel gondolkozni." Mit akar a mi lapunk? Testvériség, 1906. márc. 3.
48 Gróf Batthyány Ervin: Politikai... i. h.
49 K(rausz), K(ároly).: Ave Caesar! Morituri te Salutant! Társadalmi Forradalom, 1919 április 15.
50 Újra közlik Schmitt sajtóperének védőbeszédét, Batthyány Anarchizmus és szocializmus című tanulmányát, megjelenik felhívás szindikalista csoportalakításra és anarchista szervezkedésre, részletek Tolsztoj, Kropotkin, Bakunyin és mások műveiből. Közlik Jean Grave tanulmányát, itt jelenik meg először folyóiratban Szabó Ervin Bakunyin, Marx és az Internacionálé című tanulmányrészlete stb.
51 K(rausz), K(ároly).: Ave Caesar!... i. h.
52 A budapesti csoport híre. Társadalmi Forradalom, 1919. április 22.
53 Sirocco: A proletárság forradalmi diktatúrája. Társadalmi Forradalom, 1919. április 15.
54 Salome: Minden uralom - - osztályuralom. Társadalmi Forradalom, 1919. június 20.
55 Vörös Jakab: Kritika jogal. Társadalmi Forradalom, 1919. május 19.
56 K(rausz), K(ároly).: Anarkia és kultúra. Társadalmi Forradalom, 1919. július 5.
57 A Budapesti Anarchista Csoport: Felhívás a szervezkedésre. Társadalmi Forradalom, 1919. május 26.
58 Hl.: Az állam elhal... Társadalmi Forradalom, 1919 július 5. Jean Grave: A társadalom a forradalom utáni napon. Társadalmi Forradalom, 1919. június 5., június 20., július 5.
59 Az alkotmányból idézi Hl.: Az állam elhal... i. h.
60 Schmitt: Egy pillantás... i. h.
61 Vö. Szentpéteri István: A közvetlen demokrácia fejlődést irányai. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1965.
62 A követelés elméletileg a „potyautas-dilemmához" vezet: a vágyott értékek eléréséhez szükséges erőfeszítést egyesek másokra hárítják, potyautasként kívánnak odaérni. Így „kényszerre vagy szelektív ösztönzők alkalmazására lesz szükség" (Csontos László: Először Olson, Mancur Jr.: A kollektív cselekvés logikája című művéhez. Szociológiai Füzetek 29. Budapest, 1982.), ami — az anarchisták esetében — ellentmond a célt az eszközzel azonosító erkölcsi felfogásnak. A potyautas-dilemma vezethet be az anarchista jelképrendszer használatába is (Salome

i. m. alapján): „Az anarchisták csak utaznak társadalmuk felé a társadalmi fejlődés ócska szekerén, s nézik a szekérből a társadalom fejlődési állomásait. De miként a jó utas, ha nem tudja ügyetlen kocsisa a kátyúba jutott szekeret a kátyúból kiemelni, segít neki, úgy mi is leszállunk a kocsiról és éleslátásunkkal, tapasztalatunkkal a kocsisnak magunk is segítünk... hogy minél gyorsabban haladhasson megint előre." Minden utazó álarcot visel. Csomagjaik mélyén lángbetűs eszközök: Szabadság, Egyenlőség, Testvériség. Szívük fölött fekete vászonba göngyölt ezüstszimbólum: A. mindenki boldogsága országának bekarikázott kezdőbetűje. Jó menetben, fejlődő korszakon át az álarcosok magánemberként viselkednek. Kátyúkon innen, kátyúkon túl az idő fagyosra fordul, az utat jéghegy zárja el. Az utazók ilyenkor mindig maszk nélkül, meztelen arccal lépnek a fagyos levegőre, hogy eszközeikkel felperzseljék a hómezőt. Az álarcos utazó te vagy.

63 Vö. Bibó fejtegetései a fizikai munka értékeléséről, Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Bibó István összegyűjtött munkái 2. EPMSZ, Bern, 1982. 625—626. l., és Molnár János: A Nagybudapesti Központi Munkástanács. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1969.; Lomax, Bill: Magyarország, 1956. Párizs, 1982.; Új Symposion 1982. 4. sz.

64 K(rausz), K(ároly).: Anarkia és kultúra i. h.

65 Jászi Oszkár: Marxizmus vagy liberális szocializmus? Párizs, 1983. 134. l.

66 Közép-Kelet-Európában a „legkülönbözőbb autonóm tevékenységi szférák... autonóm jellege korlátozott. (...) A politikai rendszer ilyen központi helyéből... az is következik, hogy a politika (s a politikai értékelés) a társadalom szinte minden szférájába behatol." Lehetőség nyílik „a politikai racionalitás elhanyagolására, egyes szituációkban a voluntarista politikai cselekvésre". (I. m. 589., 590., 595. l.) A túlzott centralizáció következményeként a politikai rendszer szinte korlátlan elsőbbrendűsége jegyében működő társadalomban „...a demokrácia teljes megszűnése vált jellemzővé" (Bihari Mihály: A politikai rendszer elméleti és gyakorlati kérdései. Különös tekintettel a szocialista demokráciára és társadalmi reformokra Műhely, Győr, 1984. 5. sz. 14. l.)

67 Jászi i. m. 70. l. „A liberális szocializmus nemcsak végső tendenciáiban anarchisztikus, de az egyéni szabadságnak ez a levegője az egész iskola szellemszerkezetében is érvényre jut." (Jászi i. m. 72. l.) A liberális szocializmus és az anarchizmus összefüggései közül a szellemiség és a pozitív érintkezés mellett itt csak utalni tudunk a szolidaritás-felfogás párhuzamaira és az iskolák szerkezeti hasonlóságára.

68 Bibó i. m. 615. l.

69 Bibó i. m. 594., 595. l.

70 Bibó i. m. 604. l. „...a leendő társadalom víziójában a tényleges, közvetlen munkát végzők önkormányzata lentről fölfelé egy piramisszerű építményben mindenütt elevenen működő tényezővé kell hogy legyen ahhoz, hogy a dolgozónak a munkájáért való felelősségvállalása újból létrejöhessen."

71 Bibó i. m. 605. l.

72 Leopold Lajos levele Szabó Ervinhez. 1903. március 8., in: Litván—Szűcs szerk. i. m. I. 261. l.

Magyar József rajza

Egy nyakas lengyel: Edward Dębicki

Edward Dębicki 1925-ben született a volhiniai Bereżnicában. Kisfiú volt még, amikor 1939-ben Magyarországra szökik, hogy lengyel iskolában tanulhasson. A háború befejeztével hazatér, tanítóként kezd dolgozni a Balti-tenger vidékén levő Ostkában. 1955—59-ben koreai gyermekek nevelője a Varsó környéki Otwockban, egyidejűleg befejezi tanulmányait a Varsói Egyetem pedagógiai karán. 1960—63-ban járási propagandatitkár. 1964—69-ben a budapesti Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ igazgatója. 1970-től a LEMP Központi Bizottságának sajtoosztályán dolgozik. 1978-tól 84-ig a Lengyel Népköztársaság budapesti nagykövetségének kulturális tanácsosa és a Lengyel Kultúra igazgatója. Számos magas kitüntetés, köztük a Magyar Népköztársaság Zászlórendje III. fokozatának tulajdonosa.

A háború előtt nem sokat tudtam Magyarországról. Volhiniában éltem, egy Rafalówka nevű falucskában, ahol lassan, nyugalmasan folydogált az élet. Messze voltunk a nagyvilágtól, a nagypolitikától. 1939 júniusában felvételiztem a równei gimnáziumba, és nagyban készülődtem, hogy új iskolába fogok járni, és városi lakos leszek, minthogy Równe járási székhely volt. Szeptember 1-én elmentem az iskolába, de kitört a háború. Átéltem Równe első bombázását, ez volt az első találkozásom a háborúval. 1939. szeptember 18-án városunkba bevonultak a szovjet csapatok. Ezeket a területeket a Szovjetunióhoz csatolták. Viszonylag gyorsan megkezdődött a normális élet, a szovjet hatóságok hamar elrendezték a közigazgatást, és megindult a tanítás. Én hazamentem Rafalówkába, és október közepén Sarnyban kezdtem gimnáziumba járni, mert ott lengyel nyelven tanítottak, de aztán november közepén átalakították ukrán gimnáziummá. Jártam tovább az iskolába. Sarnyban élő nővérennél laktam, hétvégén mindig hazautaztam Rafalówkába. Decemberben, éppen egy ilyen hétvégén, összetalálkoztam egy Franek Górzýnski nevű, Chorzówba való fiúval, aki négy-öt évvel idősebb lehetett nálam, s amikor a családját evakuálták a németek elől, a mi vidékünkre került. Beszélgetni kezdtünk a pályaudvaron, s megkérdeztem tőle, hogy hová utazik. Mire ő: úgy hallotta, van Magyarországon egy lengyel iskola, ő odamegy, s ha akarok, menjek vele. Én akkor tizennégy éves voltam. Azonnal elhatároztam magam. Talán nem is a kalandvágy hajtott, hanem az, hogy lengyel iskolába kívánkoztam. Alig egy óra múlva vonatra szálltunk Lwów felé. Néhány napi kalandos utazás következett, vonaton és gyalog, hol elfogtak minket, hol elengedtek, aztán végül eljutottunk a határig. Tyrnawa Wyżnánál léptük át a Főkormányzóság határát, a San folyó jegén. Ott találkoztunk egy lengyel vezetővel, aki tíz złotyért elhozta Franek sapkáját, amit átkelés közben elvesztett a jégen. További tíz złotyért elvezetett minket a szomszéd faluba. Ekkor láttam először fegyveres németeket. Gimnazistasapkát viseltem, valami kabát volt rajtam, Franek irhabundában volt, mind a ketten hátizsákot cipeltünk. Elmentünk az őrszoba előtt, és láttuk, hogy a német határőrök alaposan megnéznek minket. De aztán nem tóródtek velünk. Kérdezgettük, ki vinne át minket Magyarországra. Hamarosan el is indultunk egy ukrán vezetővel. A Keleti-Beszkidekben már nagyon nagy hó volt akkor. Az út fárasztó, a hátizsák nehéz. Kanyargós ösvényeken kapaszkodtunk fölfelé, aztán egyszer csak megállt a vezetőnk, és egy oszlopra mutatott: itt a határ, a túloldal már Magyarország. Búcsúzóul még megmondta, hogy a magyar határfalu neve Bisztra. Leereszkedtünk a hegy túlsó lejtőjén. Mentünk vagy egy kilométert, és találkoztunk egy szlovákkal. Megkérdeztük tőle, itt van-e Bisztra. — Itt — mondta —, de előbb elviszlek benneteket a határőrségre, hátha kémek vagytok!
A falu szélén volt a magyar határőrség. A magyarok elcsodálkoztak, mikor meglátták minket. Magyarázgattuk, hogy a magyarországi lengyel iskolába akarunk járni, s oda igyekszünk. Leültettek egy padra az őrház elé, senki sem vigyázott ránk. Viszont rögtön megetettek valamilyen édes galuskával. Alig ettük meg, máris vacsorázni

hívtak. Ez volt életem első meregeres paprikása. Az ország parancsnoka közben mindenfelé telefonált. Egy szavát sem értettük ugyan, de nagyon bizakodtunk, hogy a magyarokról a hajunk szála sem görbulhat meg. Sötétedéskor egy katonát adtak mellénk kísérőnek, valószínűleg idősebb ember volt, szuronyos puskával. Eszünkbe sem jutott, hogy kitolonczolhatnak Magyarországról, bizakodva mentünk vele vagy hat-hét kilométerre. Egy laktanyába vitt. Itt találkoztunk először kakastollas magyar csendőrökkel. A laktanyában szépen megágyazott vaságyak voltak, és minden ágyra olyan kakastollas kalap van azt gondoltuk, csapatban vagyunk itt. A mi derék katonánk elbúcsúzott a csendőröktől, és elment. A csendőrök megpróbáltak szót váltani velünk egy szlovák segítségével, a saját ágyukat akarták ideadni, hogy ott pihenjünk. Csak arra akartak előbb megnyugodni, nem vagyunk-e tetvesek. Sajnos, tetvesek voltunk, mert ha napokig piszkában van az ember, tetvet is szerez. Azt mondtuk hát, hogy inkább ne adják ide az ágyukat. Egyaztán a padlón ágyaztak meg nekünk, adtak pokrócokat takarónak, és meg egy vacsorát. Alig aludtunk néhány órát, amikor felébresztettek a csendőrök, azt mondták, mozakodjunk meg, aztán kivittek a pályaudvarra, és Ungvárra át Csapra utaztunk. Két csendőr jött velünk. A vonaton persze nagy feltűnést keltettünk, a csendőr elmesélte, hogy lengyelek vagyunk. Egy asszonyság cukorkát adott, egy másik kenyérrel kínált. Csapon elvittek bennünket egy barakkba, és azt mondták, itt várjunk. Egyedul maradtunk. Lassan bejött egy katona, hozott kávét, fehér kenyeret és egy-egy óriási darab szalonnát. Megettük, kicsit pihentünk, és nem sejtve, hogy zárkában vagyunk, kisétáltunk a városba. De nem jutottunk messzire, a katona utolért, és kiabálni kezdett: „Ekkor hallottam először azt, hogy „nem szabad!" Visszaparancsolt minket, és közölte, hogy nem szabad elmennünk. Délután eljött hozzánk egy lengyel, Laszkowicz úr, aki magyarul is tudott. Ő volt a Lengyel Vöröskereszt csapi képviselője, és elvitt minket ebédelni. Megtudtuk, hogy egy nagyobb lengyel csoportra várunk, mert Csap a gyűjtőállomás, ahová a menekülteket hozzák. És csakugyan, késő éjjel bevezettek két lengyelt. Itt ismerkedtem meg néhány későbbi bajtársammal, akikkel aztán majdnem a háború végéig kezes volt a sorsunk. Egyikük Emil Rachwel volt, másikuk Bogdan Krzysztal, mindkettőn krakkóiak. A többiek elmesélték, milyen körülmények között jöttek át a határon. Nagyobb csoport indult el Krakkóból, a Felsőmagyarországból. Hazatérő utasok jöttek vele, akinek rengeg pénzt hoztak a menekültek, odaadták neki aranyérmeket, ékszereiket. Az pedig egyenesen rákivezette őket egy német járőrnek. Lövöldözés támadt, és a csoportból csak nyolc vagy kilenc szerencsének sikerült átjutnia Magyarországra. A többiek megbaltak vagy a németek kezére kerültek.

Újabb kísérőket kaptunk, és elindultunk Budapestre. Reggel hat óra lehetett, amikor megérkeztünk a Keleti pályaudvarra. Oszlopba sorakoztattak, és elindultunk: végigmentünk a Rákóczi úton, a Kossuth Lajos utcán, át az Erzsébet-hídon és fel a Gellérthegyre, a Citadellához. Ez az egykori turistaszálló, akkor közönséges börtön volt. Az első kapuhoz vezettek minket, egy katona megrántott egy drótot, és kinyílt egy kis ablak. Aztán benn voltunk a Citadella udvarán. Kiderült, hogy ez az illegális hadiszállító lengyelek büntetőtábora. Kapunk takarókat, csajkat, és bevezettek a barakkokba. A téglapadlón szalmazsák lett az ágyunk a következő napokra. Még aznap felsorakoztatták az odakerült lengyeleket. A bortonparancsnok fegyelmezett viselkedésre intett. Két napon át egyre jöttek a lengyelek. Harmadnap azt mondták, készüljünk az útra, mert elvisznek egy lengyel menekülttáborba. Aztán, ha jól emlékszem, december 21-én, azt mondták, öltözzünk fel. Összegyűlt vagy ötven lengyel, rendőrautók jöttek értünk, kivittek a Déli pályaudvarra, és vagonba rakták minket. A rendőröktől megtudtuk, hogy a Balatonhoz utazunk, a lengyel menekülttáborba. A tájékozottabbak nyomban megörültek, hogy ez nagyszerű, hiszen közelednünk a jugoszláv határhoz, könnyebb lesz hát kijutni Nyugatra. Megérkeztünk Balatonszárszóra, ahol bonyolatba illő helyzet alakult ki. A mi vonatunk beállt az egyik peronhoz, ugyanakkor jött egy vonat a másik irányból, Budapest felé. Mi kiszálltunk a peron egyik oldalán, a rendőrök kiszálltak a túloldalon, és felszálltak a budapesti vonatra. És amikor a két vonat elment, az egész lengyel csoport itt maradt egyedul

rendőri kíséret nélkül, teljesen tanácstalanul; mihez fogjon ezen az ismeretlen helyen? A kis vasútállomás közelében ott álldogált néhány ember, kiderült, hogy ők a falu vezetői. Állt ott még egy tucatnyi magyar gazda is. Ekkor akaratlanul is eszembe jutott a *Tamás bátya kunyhója* s a hajdani rabszolgapiac. A gazdák odajöttek hozzánk, alaposan szemügyre vették mindegyikünket, és mondták: „Ezt, ezt, ezt!" Mint kiderült, a tábor azt jelentette, hogy magyar gazdáknál fognak lakni a lengyelek. Közös épületük nem volt. Mi néhányan együtt maradtunk fiatalok, és az egyik gazda azt mondta, hogy ő elviszi haza ezt az öt legénykét. Bibiczer bácsinak hívták. Hazavitt minket, megmutatta az ágyunkat. Mi tagadás, piszkosak, tetvesek voltunk. Bibiczerné asszony megparancsolta, hogy vetkőzzünk meztelenre, és mosakodjunk meg meleg vízben. Dézsában mosakodtunk. Aztán minden holminkat fózőnsbe tette, hogy a férgeket kiirtsa. Másnap szenteste volt. Az első magyar karácsonyesténket ágyban töltöttük. December 25-én Bibiczerné visszaadta a ruhánkat, s elmehettünk körülnézni a faluban. De mi folyton a lengyel iskoláról kérdezősködtünk. És december 28-án végre megtudtuk, hogy nem messze onnét, Balatonzamárdiban van a lengyel iskola! Aznap fizették az első zsoldunkat is, három pengőt tíz napra. Ekkor Bogdan Krzysztallal elhatároztuk, hogy elmegyünk Balatonzamárdiba és megnézzük, csakugyan van-e ott lengyel iskola. Kimentünk a szárszói vasútállomásra, de mivel a vonat már elment, elindultunk gyalog a sínek mentén.

Zamárdi tizenkét kilométerre lehetett. Végre elérkeztünk a lengyel táborhoz. A budapesti árvák nyaralójában kapott helyet. Sötétedéskor értünk oda, és az első ember, akivel ott találkoztunk, mint később kiderült, Marian Jasieński volt, a lengyel nyelv tanára. Kérdezősködni kezdett, honnan jöttünk, mit csinálunk, és megerősítette, hogy ott csakugyan lengyel gimnáziumot szerveznek, és ha odamegyünk, azonnal felvesznek. Még aznap visszagyalogoltunk Szárszóra. Másnap elmentünk a községházára, és megmondtuk, hogy Zamárdiba akarunk menni a lengyel iskolába. A községházán nem akadékoskodtak, csak szárszói házigazdáinknak okoztunk némi csalódást, mert úgy volt, hogy a község minden lengyelért napi két pengőt fizet a befogadó gazdának, aki ezért a két pengőért kosztot és szállást ad. Mi öten voltunk, így házigazdánk napi tíz, azaz havi háromszáz pengőt kapott, ami akkoriban nagyon nagy pénz volt, mert emlékszem, hogy az állomásfőnök fizetése havi százhúsz pengő körül lehetett.

A gimnázium még csak csírájában volt meg. Különböző foglalkozásokat tartottak, amolyan klubfoglalkozásokat, de rendszeres tanítás nem folyt. Elsősorban azért nem, mert Zamárdi valójában átjuttatóállomás volt, ahonnét a lengyel fiatalokat Jugoszláviába irányították. Jobbára katonaköteles korú fiatalemberek gyűltek ott össze, akik nem tanulni akartak, hanem a nyugati lengyel hadseregbe igyekeztek. Csak 1940. január 15-e körül érkezett egy ötvenfőnyi fiúcsapat, amelyet különböző katonai táborokból szedtek össze. Két katona felügyelete alatt jöttek. Egyikük egy zászlós volt, későbbi kémiatanárunk, Włodzimierz Alber, másikuk Urbański, a matematika tanára. Végre megkezdődött az igazi tanítás. Akkor már több mint százan voltunk, jobbára fiúk. Ott, ahol az iskolánk volt, most emléktábla van. Elkezdtem a gimnázium első osztályát, de ez a kezdet nagyon nehéz volt. Se tankönyv, se füzet. De azért nagy lelkesedéssel tanultunk. Az iskola magyar igazgatója egy nagyon rokonszenves pesti ember volt, Csapó Gusztáv nevű. Emlékszem a következő esetre. Idősebb társaim Csapó úrhoz mentek a zsoldjukért. Napi harmine fillér járt nekik, hiszen nem voltak már gyerekek, dohányoztak, borotválkoztak, kellett nekik némi pénz apró-cseprő kiadásokra. Az igazgató azonban kijelentette, hogy nem jött meg a pénz Budapestről. A mieink erre megmérgelődtek: „Ha nem fizetsz, belefojtunk a Balatonba!" Csapó úr megijedt, és kifizette őket a saját pénzéből. Néhány hét múlva az igazgatónak névnapja volt. Akkor a mieink elmentek az irodája elé, és igazi lengyel módra — mérgében a lengyel igazságtalan tud lenni, de ha meg van elégedve, túláradóan barátságos — rázenditettek az „Éljen száz évig!" kezdetű lengyel köszöntódalra. Csapó kijött, megköszönte a gratulációt, cukorkával kínálta a fiúkat. Azok erre megragadták, hogy lengyel szokás szerint a levegőbe hajigálják. Csapóné elájult, azt hitte, a lengyelek megint a Balatonba akarják fojtani a férjét.

Májusban véget ért a tanév, és az 1940-ben érettségizett fiúk — egyetlen kivétellel — elutaztak a közel-keleti lengyel hadsereghez. Jugoszlávián át utaztak Törökországba, onnan Szíriába, ahol a lengyel hadsereg alakult. Emlékszem a Belgrádba és Zágrábba tartó vonatok utolsó kocsiján a táblára: „Csak lengyeleknek." Mi történt idősebb társainkkal, akik elmentek katonának? Később megtudtuk, hogy nagy részük Tobruk védelménél harcolt. Legtöbbjük neve most a tobruki katonai temető síremlékeire vésve olvasható: Franek Górzyńskié is, akivel együtt szöktem át Magyarországra, aztán Dziembowski, Masłowski, Zwierzyński és még sok más társam neve. Így hát az első zamárdi érettségiző osztály jórészt a messzi Tobrukban fejezte be Lengyelország felé vivő útját! Említettem, hogy az érettségizettek majdnem mind elmentek a lengyel hadseregbe, egyetlen fiú kivételével, akit a szülei nem engedtek el. Később sokáig vitatkoztunk a gimnáziumban, hogy az az egy, aki nem ment el, áruló volt-e, szabad volt-e így cselekednie. A fiúkkal együtt ment néhány tanár is, többek között Kędziera, a tornatanárunk.

Kevesen maradtunk, talán ötvenen. Mivel kezdődött a nyaralóideny, át kellett adnunk az üdülőépületeket, amelyeket addig az iskolánk használt. Somogyszentimrére mentünk, ahol egy kis birtokon laktunk a tanáraink kal együtt. Ez tulajdonképpen egy cserkész módra megszervezett tábor volt, ahol terepismeretet tanultunk. De mi, fiatalabbak is a hadseregről ábrándoztunk, és elhatároztuk, hogy a saját szakállunkra vágunk neki. Összebeszéltünk nyolcan, én voltam a legfiatalabb, még csak tizenöt éves. Vonatra szálltunk, és felutaztunk Budapestre. Úgyeltünk rá, hogy feltűnést ne keltsünk, senki ne vegye észre, hogy lengyelek vagyunk. Gyalog indultunk el a Váci utcába, a lengyel konzulátusra. Ott csóválták a fejüket, főleg miattam, mit keres az ilyen zöldfülű a hadseregben, de végül csak elszállásoltak minket.

Az orvosi bizottság elé kerültünk. Ott is csóválták a fejüket, de én azt mondtam, hogy Kędziera úr, a tornatanárom vár rám Isztambulban, ő mondta, hogy utazzam el hozzá, mert ott is lesz lengyel iskola. Hát beleegyeztek. Emlékszem, életemben először kaptam lengyel útlevelet. Budapestre érkezésünk után három vagy négy nappal behívattak minket a lengyel YMCA-ba, ahol nagy csodálkozásunkra megpillantottuk a kémiatanárunkat, Albert, aki közölte velünk, hogy vissza kell mennünk Somogyszentimrére. Azok is, akik előzőleg az útlevelünket kiadták, közölték, hogy az iskolaigazgatóság tiltakozása miatt nem utazhatunk. A háború után Lengyelországnak szüksége lesz a fiatal értelmiségre. Elmagyarázták, hogy a Lengyelországban maradt fiatalok nem tanulhatnak normális körülmények között, a hitlerista megszállók gyilkolják, koncentrációs táborokba hurcolják az értelmiségieket. A mi helyünk most Magyarországon van, itt kell iskolába járnunk, hogy jól felkészüljünk a hazatérésre. Minket nem győzött meg ez az érvelés, de mit tehettünk volna? Lógó orral felszálltunk a vonatra, és visszatértünk Alber tanár úrral Somogyszentimrére.

Újra kezdődtek a megszokott, egyhangú napok. Az idősebbek végul fellázadtak, elegük volt az unalmas foglalkozásokból. A fiúk egy része handabandázott, hogy a tanárok erőszakkal tartják őket ott, ahelyett hogy elengednék a lengyel hadseregbe. Ha ugyanis otthagynánk a gimnáziumot, a tanároknak vissza kellene térniük a tiszti internáló táborokba (tanáraink tartalékos tisztek voltak). Néhány idősebb fiú addig bujtogatott minket, míg ágyakkal elbarikádoztuk a terem ajtaját, és elhatároztuk, hogy nem engedjük be a tanáraink at. Azt követeltük, hogy engedjenek ki minket a lengyel hadseregbe. „Lázadásunk" három napja után egy bizottság érkezett Budapestről, élén magával Antall József fel, aki előzőleg már kétszer is járt nálunk Zamárdiban. Most végre közelebbről is megismerhettem. Emlékszem, hogyan beszélt hozzánk, a már ismert érveket hangoztatta, mármint hogy Lengyelországnak szüksége lesz ránk, kérdezgette, miért nem akarunk élni a számunkra teremtett tanulási lehetőséggel, és azt mondta, hogy ő mint magyar ember és mint apa, akinek ugyanilyen korú fia van, arra kér minket, hogy ne lázadozzunk.

Zendülésünk fő szervezőit, akik kötötték az ebet a karóhoz, hogy eleguk van a somogyszentimrei tanulásból, és mielőbb harcolni akarnak a lengyel hadseregben, áthelyezték egy másik táborba. Ők már idősebb fiúk voltak, negyedik gimnazisták,

és ha jól emlékszem, a nagykanizsai táborba kerültek, a jugoszláv határ közelébe. Azt mondták nekik, hogy ha menni akarnak, szervezzék meg maguknak a további utat. Mi Somogyszentimrén maradtunk, aztán 1940 szeptemberében közölték velünk, hogy visszamegyünk a Balatonhoz, de már nem Zamárdiba, hanem Balatonboglárra, mert ezentúl ott lesz az iskolánk.

Szeptember végén mentünk Balatonboglárra. Két épületben helyeztek el minket. A vasútállomás mellett volt a két épületből álló Nemzeti Szálló. A régi épületben helyezték el a fiúk internátusát, az újban a lányokét. Elkezdődött az új, boglári időszak, amely egészen 1944 márciusáig tartott. Balatonbogláron az iskolát kezdettől fogva jól megszervezték. Ez már igazi iskola volt. Sok új tanár jött, az osztályokat a színvonal szerint válogatták össze, kaptunk lengyel tankönyveket, amelyeket futárok hoztak Magyarországra. Olyan tankönyveink is voltak, amelyeket a budapesti Lengyel Könyvtár sokszorosított; egy részüket maguk a tanáraink írták.

1940—41-ben normális tanítás folyt, a nagyvilág hírei nem nagyon jutottak el hozzánk, a tanárok szándékosan nem avattak be minket a frontok eseményeibe, nehogy egypár fiúnak megint kedve támadjon elszökni a hadseregbe. Egyre többen lettünk, összesen talán kétszázan. Különböző helyeken bérelt termekben tanultunk. Az iskola fő épülete a Lilla-villa nevű nagy villa volt.

A hazafias nevelés egyik eleme Balatonbogláron az volt, hogy ünnepségeket szerveztek a nemzeti ünnepek és emléknapok alkalmából, tehát május 3-án, november 11-én és szeptember 1-én, annak a napnak évfordulóján, amikor a hitlerista Németország megtámadta Lengyelországot. Ünnepségeinken mindig sok magyar vett részt, az egész boglári értelmiség, köztük a bíró, a magyar iskola igazgatója meg Declewa doktor, aki minket is kezelt addig, amíg a lengyel orvosok meg nem érkeztek. A magyarok megnézték színielőadásainkat is, cserkészcsapatunk például a tiszti táborral együtt előadta Fredro *Bosszú* című színdarabját, és minden évben karácsonyi betlehemes játékot is rendeztünk.

1941 májusában megint szétszéledtünk vakációra. Azok, akiknek a szülei Magyarországon éltek, elutaztak hozzájuk a polgári táborokba, a többiek részére meg kivettek egy villát a Balaton közelében. Fenyves-villa volt a neve. Cserkészcsapatba szerveztek minket, az idősebb fiúk egy része dolgozni járt, köztük én is. Különböző munkákat vállaltunk. Megpróbálkoztunk a kukoricakapálással is, de az pokolian nehéz munka volt. Én más fiúkkal együtt egy szanatórium építkezésén dolgoztam, Boglár közelében. Meszet oltottunk, maltert hordtunk, segédkeztünk a kőművesek-nek. Persze csak az dolgozott, aki akart, és csak a szünidőben. Faszandálokat is készítettünk. Ennek prózai oka volt: rosszul álltunk cipővel. Egyik tanárunk, Sztiffer, a barkácsolás mestere kapatott rá a fatalpú szandálok gyártására.

1941-ben a magyar cserkészek egy *La Paloma* nevű vitorlást ajándékoztak cserkészcsapatunknak. Mi átkereszteltük, és a Lengyel Cserkész Szövetség háború előtti híres vezérhajójának tiszteletére a *Zawisza Czarny* nevet adtuk neki. Sok iskolatársunk ezen tanult meg vitorlázni. A háború után az egyik lengyel vitorlázóbajnok ugyanaz a Podolski volt — a keresztnevére már nem emlékszem —, aki ezen a vitorláson ismerkedett meg a hajózással.

Szeptemberben megint összegyűltek a diákok Magyarország minden részéből, és megkezdődött az 1941—42-es iskolaév. Ez nyugalmas tanév volt. Csak egy érdekesebb eseményt említek itt akkori életemből. Egy szép napon a lengyelórán azt a feladatot kaptuk, írjuk le élményeinket: hogyan kerültünk Magyarországra, mit csináltunk azelőtt Lengyelországban. Aztán kiválasztottak néhányat e visszaemlékezések közül, és elküldték Svájcba, Svédországba. Ott a sajtó közölte őket, mire svájci és svéd emberek gondjukba vettek egy-egy fiatal lengyelt. Ruhacsomagokat küldtek, rendszeresen érkeztek a tíz-húsz dolláros adományok. Ez a pénz mindegyikünknek a folyószámláján volt, az osztályok nevelői vezették az elszámolást, és így lett pénzünk a ruhatárunk kiegészítésére és az apróbb kiadásokra. Különféle jótékonysági intézmények is küldtek pénzt. Segített bennünket az apostoli nuncia-túra, és ezt a pénzt élelmezésünk kiegészítésére fordították. Attól fogva ugyanis, hogy Magyarország 1941-ben belépett a háborúba, rosszabb lett az ellátás. Kevés

volt a hús, a sajt, a kenyér, levegőtlen a nagyrendszert. Mi mint nem dolgozók csekély tejadagokat kaptunk. A kenyér nyulós volt, szinte odaragadt a kezünkhöz, és egy szeletre belaltuk. Nagyon csekély volt a napi hús- és zsiradagunk is, alig-alig heti egy-két húsos ebédre. Akkortájt a Nemzeti szállon kívül a Balaton Hotelben is laktunk, de ennek a tulajdonosa alighanem meg akart gazdagodni a lengyelekben, mert nagy az ellátásunkért beszedett fejenkénti napi kis pengőhöz nemcsak nagyon takarékoskodott az élelemmel. Akkoriban fő táplálékunk a tökfőzelék volt. (Azóta sohasem ettem tökfőzeléket, pedig nem is olyan rossz.) Egy-egy kenyértoldát is kaptunk naponta, és sok káposztát, babot, borsót. Iskolánk szervezetének, ezen a pénzen, amely rezsónkra érkezett, élelmiszert vásárolt és megszervezte közösségi kiosztását. Még disznót is vásároltak titokban. Tízórára minden nap kaptunk egy jókora adag sűrű levest, gyakran hússal. A pénz egy részét ruhánkat kiegészítésére fordították. Ezt a pénzt egy hatal pap, Berenczky Miklós nezte el hónapokon, és akkor Serédi bíborosprímás titkára volt, a háború után pedig a magyar országgyűlés elnöke.

Az 1942-es évben egy napról is nevezetes volt, hogy Balatonboglárra megjelentek a Magyarországon internált francia tisztek, akik megszökött az Anszttra területén levő vagy menekültszigeti fogolytábrákból. Balatonboglárra eleinte lengyel tiszti tábor is volt. De amikor a franciák megérkeztek, ezt a tábort megszüntették. A mi tisztjeinket átvitték Lengyeltotfalu, amely tíz-nyolc kilométerre volt Boglártól.

1942-ben nagyon jelentős esemény volt életünkben. Angely Rettegi apostoli nuncius látogatása. Magyarország már teljesen elkötelezte magát a háborúban a tengelyhatalmak oldalán, de Balatonboglárban mégis nagy lengyel–francia ünnepség játszódott le. A Balatonboglári templomban tornyán nagy zászló lengett, a lengyel, a magyar, a pápai és a francia. Az ünnepségen egyenruhás lengyel és francia tisztek is részt vettek. A műsorban szerepelt iskolai énekkarunk, amelyben én is énekeltem, és felléptek a táncegyütteseink, amely nagy népszerűségnek örvendett, nem is csak a lengyelek körében. A vendégek közt volt olyan is, akik szinte csak a nunciusszal, akiben voltak a magyar papság kerülő, és megjelent a magyar Kultuszminisztérium képviselője is. Nagyon tetszettek nekik a műsorszámaink, és elhatározták, hogy meghívnak együtteseinket Budapestre. Már kitűztek a vonatok időpontját, már a plakátokat is elkészítették, ahogy nekünk elmondták, de a nemet kormány erélyes tiltakozása miatt a fellépésre nem került sor.

1942—43-ban abban az új épületben kezdtünk tanulni, amelyet a KALOT szervezet kultúrházának szántak. Ezt Varga Bélának, a balatonboglári plébánosnak köszönhettük. Egyre több lengyel fiatal érkezett Boglárra, internátusaink kibővültek. Már több mint háromszáz tanuló volt. Rendelkezésünkre bocsátottak még két villát, az Éden- és a Pad-villa nevűeket, de beköltözhettünk a „Három a kislány" nevű az internátusba is. 1942-ben ugyanis özönleni kezdtek a lengyel fiatalok azokról a területekről, amelyeket 1939-ben a Szovjetunióban csatoltak, és 1941-ben a hitlerista megszállták. Különösen sok szegény fiú is ide érkezett, természetesen lengyel nevre szóló hamis iratokkal felszerelve. Eljártak a templomba, keresztlevelet is kaptak — csak gyónniuk és áldozniuk nem lehetett. Az én osztályomba is került egy ilyen fiú, Rysiek Turkiewicz, aki végig velünk maradt.

Akkoriban már elég sokat tudtunk arról, milyenek a hitlerista megszállás hétköznapjai Lengyelországban. Tanáraink sokat beszéltek erről a speciális neveloórákon. De sokat beszéltek róla a Főkormányzóságból érkezett fiatalok is. Azt, hogy milyen szörnyűségek történnek hazánkban, tanáraink visszaemlékezéseiből is megsejtettük, főleg azokéból, akik a poznani vajdaságban vagy a Balti-tenger partvidékén éltek. Szüntelenül aggódtak szeretteik sorsáért.

1943 tavaszán elvégeztem a negyedik gimnáziumot. A fiatalok többsége megint otthonról a szülőhelyre. A hazám helyett szülőfalumba Boglárott maradtak. Ekkor hatottunk el két osztálytársammal, hogy beállunk a lengyel hadseregbe. Az utóbbi szándékát akkor szakítette, amikor véletlenül találkoztunk néhány bolgár fiatallal, akik szintén a nyáron a szovjetunióbeli fasiszta ifjúsági táborban voltak, a leventeszervezet egy táborhelyen. Egyik, egy Balatonboglár utcáin járva, lengyelül beszélgettünk, és

megpillantottunk néhány fiút a Hitlerjugendéhez hasonló egyenruhában, de a derékszíjukon cirill B betű volt, a fasiszta bolgár Branics-szervezet nevének rövidítése. A bolgárok meghallották, hogy lengyelül beszélünk, és elmondták, hogy ott vannak a táborban, de az ott levő fiatalok se mind fasiszták. Mi, szlávok, tartsunk össze! Elég gyorsan összebarátkoztunk a bolgár fiúkkal, és ók ajánlkoztak, hogy segítenek Törökországba jutni. Ez nagyon megtetszett nekünk. Augusztusban hárman elhatároztuk, hogy Romániát és Bulgáriát át elszökünk Törökországba, majd onnét a lengyel csapatokhoz. Eljutottunk vonattal, ha jól emlékszem, Mezőtúrig, onnét gyalog vágtunk neki a nagy kukoricaföldeknek. A kukoricában kilométereket gyalogolhat az ember, nem látja meg senki. Augusztus 20-a táján a kukoricaföldek között átléptünk a magyar—román határon, láttuk is a határőrbódét, de kikerültük. Románia területén már másnap éjjel elfogtak minket egy román falu polgárőrei. Aradra vittek. Úgy próbáltunk kievickélni a bajból, hogy hazatérni akaró franciáknak adtuk ki magunkat. De az én francia beszédem nagyon iskolás volt. Szerencsére a bennünket kihallgató román csak annyira tudott franciául, mint én, hát boldogultam valahogy. De hamarosan jött egy tiszt, aki jobban tudott nálam franciául, és egykettőre kiderült, hogy mi bizony nem vagyunk franciák. Megmotoztak minket, és megtalálták a térképecskét, amelyre felrajzoltuk a Magyarországról Törökországba vezető utat. Azonkívül találtak nálunk magyar Diadal cigarettapapírt, és a tiszt hamar kitalálta, hogy Magyarországról jöttünk. Az aradi rendőrségre vittek minket, három napig semmit sem kaptunk enni. A kihallgatáson elájultam az éhségtől. Akkor végre adtak enni valamit. Aztán átszállítottak minket Temesvárra, és becsuktak a katonai börtönbe.

Aradról Temesvárra gyalog vittek, régi osztrák—magyar szokás szerint őrszobától őrszobáig. Akinek nem volt pénze vonatra, ment gyalog. Végül egyikünk eladta a cipőjét, másikunk az ingét, hogy legyen pénzünk a vonatjegyre. Így az út egy részét vonaton tehettük meg. Az őrszobákon, ha dolgoztunk egy kicsit — hol fát vágtunk, hol udvart söpörtünk —, mindig kaptunk valami ennivalót, többnyire puliszkát. Temesvárott vagy egy hétig ültünk. Egy hét múlva tárgyalták az ügyünket a katonai bíróságon. Megkérdezték, tudunk-e oroszul. Letagadtuk, mert attól féltünk, kémnek néznek minket. A védővel franciaul beszéltünk, és megértettük, amit a bíróságon rólunk mondtak. Vita folyt az ügyész és a védőügyvéd között. Franciatudásunk és az iskolában tanult latin jóvoltából egyszerre csak megértettük, hogy az ügyész ki akar adatni minket a németeknek! Szerencsére a katonai ügyvéd, a védelmünkre hivatalból kirendelt százados, elősorolta erveit: ha háború idején valaki illegálisan átlépi a határt, el kell ítélni, aztán visszatolonccolni abba az országba, ahonnét jött. Így fejenként három hónapot sóztak ránk, és átvittek a polgári börtönbe. Ott szörnyű volt a zsúfoltság. Eleinte negyven más fogollyal ültünk egy cellában! Volt ott mindenféle rab: bűnözők, katonaszökevények, sok cigány, tizegynéhány kommunista, meg a Vasgárda tagjai. Attól fogva, hogy átvittek minket, munkára kezdtünk járni. Megbeszéltük, hogy a legelső alkalommal megkíséreljük a szökést. A börtönben találkoztunk három szerb pópával, akik amolyan tiszteletbeli foglyok voltak. Éjszakára bejöttek a börtönbe, nappal viszont becsületszóra kiengedték őket, hogy teljesíthessék lelkipásztori kötelességüket a hívek között. Azzal gyanúsították őket, hogy együttműködtek a partizánokkal. És valóban, ezek a pópák mondták meg nekünk, mikor a börtönudvaron beszélgettünk, merrefelé kell átjutni Jugoszláviába, és hol kell jelentkeznünk, hogy eljussunk a jugoszláv partizánokhoz. Mert azon az úton, amelyen Bulgárián át Törökországba akartunk kerülni, nem jutunk célhoz. Mivel még Arad és Temesvár között eladtunk egy pár cipőt, most hármunknak csak két pár cipónk volt. Megállapodtunk, hogy amikor mind a hárman a városon kívül dolgozunk, együtt megszökünk, és megpróbálunk átjutni Jugoszláviába. De úgy alakult a helyzet, hogy nem volt olyan alkalom, amikor mind a hárman ugyanazon a munkán lettünk volna. Különféle munkákra vezényeltek ki minket, az aratástól a rádióállomás építéséig. Egyik nap én a börtönben maradtam, természetesen mezítláb, mert a cipőket azok vették fel, akik dolgozni mentek, és két társam aznap a rádióállomásnál dolgozott. Ekkor megszöktek, és engem otthagytak egyedül.

Amikor este kitudódott a szökés, behívattak a börtönparancsnokhoz, és megkérdezték, milyen úton mentek a társaim. Mivel kitartottam amellett, hogy semmit sem tudok, rettentően megvertek, két sor börtönőr között kellett oda-vissza futnom, és mindegyik rám húzott. Attól kezdve munkára sem járhattam ki. Beosztottak abba a csoportba, amely csak a börtönben dolgozott. Reggel négykor keltünk, kiöntöttük az ürüléket és kipucoltuk a kübliket. Reggel kaptunk fejenként egy fél cipót és hetenként háromszor némi puliszkát. Mást semmit.

November 26-án kiengedtek a börtönből, s egy másik lengyellel és két magyarral együtt gyalog a határra kísértek. November volt, a cipőmet pedig elvitte az egyik társam. A román börtönorvos, aki némileg törődött velem, adott még a börtönben egy pár nemeztalpú mamuszt, de az csak száraz időben ért valamit. Szerencsére még nem köszöntött be a tél. Az első napi menetelés után a mamusz szétment, és mezítláb mentem. Végre 1943. december 5-én éjféltájban, miután vagy kilencven kilométert gyalogoltunk, az örök a határon átadtak minket a magyaroknak. Ők elhelyeztek egy kis épületben ott laktunk vagy öt napig, és közben hosszú telefonokat folytattak az ügyünkben. Végül iratokat kaptunk, és engem visszaküldtek a balatonboglári lengyel táborba. Kaptam tolonclevelet, ingyen vasúti jegyet. Csak én utaztam Boglárra, elengedtek egyedül. December 13-án érkeztem Budapestre, rég nem láthattak ott ilyenkor mezítlábas embert, ráadásul rövid ujjú ingben! Elmentem a Veres Pálné utcába, ahol a Lengyel Lelkipásztori Hivatal volt, amelyet volt gimnáziumi prefektusunk, Jan Stonczek atya vezetett. Azt gondoltam, ott találom, de nem volt ott. Egy tisztviselő fogadott, ha jól emlékszem, Witkowski volt a neve. Először be sem akart engedni, amikor pedig megmondtam, hogy Balatonboglárról vagyok (tudtak a szökésünkről), szidni kezdett, hogy megszöktem, és hogy nem tisztelem a tanáraimat. Végre megjött Stonczek atya, és amint meglátott, bal kézzel keresztet vetett, és felkiáltott: — Szent Leukónia! Hát te mit keresel itt, Edek, és mit csináltak veled? — Kopaszra voltam nyírva, és úgy néztem ki, mint egy rakás szerencsétlenség. Rögtön hozatott nekem forró teát és egy nagy karéj zsíros kenyeret, megkérdezte, van-e pénzem. Mondtam, honnét lenne. Ekkor adott harminc pengőt a lelkészi alapból, és telefonált a Fő utcai bizottságba. Oda kellett mennem, ez volt az utolsó mezítlábas utam. A Fő utcában kaptam cipőt.

Visszamentem a Veres Pálné utcai Lelkipásztori Hivatalba. Stonczek atya nem volt ott, de ott találtam Wilk-Witosławski atyát, az egész lengyel lelkészség vezetőjét. Ő is beszélgetni kezdett velem, és megkérdezte: — Gyermekem, van pénzed? — Bár papi személy kérdezett, mégis azt hazudtam, hogy nincs. Nem vallottam be, hogy Stonczek atya adott már harminc pengőt, így kaptam még húszat Witosławski atyától is. Még aznap vonatra szálltam, visszatértem Balatonboglárra, és egyenesen az igazgatónkhoz mentem, a kiváló dr. Piotr Jędrasikhoz, aki latinra tanított minket. Ő rám nézett, és csak annyit mondott: „Ej, te csavargó!", de barátságosan fogadott. Ekkortól a kis Savoy Hotelben laktam. Másnap jelentkeztem az iskolában. Megígértem, hogy behozom, amit a tanulásban elmulasztottam, hiszen már december 14-e volt. És újra kezdődtek a normális iskolai hetek, mígnem 1944. március 19-én este, ha jól emlékszem, a Zöldfa csárdában ülve, megtudtuk, hogy a németek bevonultak Magyarországra. A tanáraink egész éjjel a bizonyítványokat körmölték: mindenki megkapta a bizonyítványt annak az osztálynak az elvégzéséről, amelybe járt. Azonkívül mindenki, zsidó származású társainkat is beleértve, egyházi igazolást is kapott, hogy római katolikus vallású. Tanáraink munkalehetőséget kerestek azoknak a fiataloknak, akiknek nem voltak szüleik. Március 24-én nagy csoport fiúval elutaztunk Gyónra, a lajosmizsei vonalon. Felvettek minket mezőgazdasági munkásnak az Ungvári-majorba, Alsóhernád-pusztán. Voltunk vagy negyvenen, több tanár is velünk, például Burbelka, a tornatanár, Redziejewski, a franciatanár, Swirad, az énektanár. Kora reggeltől késő estig keményen dolgoztunk. Karókat vertünk le a szőlőben, aztán szőlőt kacsoztunk. Jól kitanultuk a szőlőművelés minden csínjátbínját.

Áprilisban egy barátommal meglátogattuk Jurek Barnetet Budapesten. Szombaton késő este utaztunk el. Hétfőn vissza kellett volna térnünk, de Jurek tartóztatott

minket, és mi csak szerdán tértünk vissza. Másnap az intéző leteremtett minket, hogy ilyen munkásokra nincs szüksége, és elkergetett. Visszamentünk Boglárra, és mint később kiderült, ördögi szerencsénk volt. Néhány hónappal később ugyanis a pusztán dolgozó valamennyi lengyel fiút letartóztatták a németek, és deportálták a mauthauseni táborba. Egy Henrykowski nevű társunk, aki együttműködött a Gestapóval, besúgta, hogy Burbelka professzor partizánesoportot szervez a lengyel fiatalokból, hogy majd megtámadják a németeket, amikor visszavonulnak. Valójában az történt, hogy Burbelka katonai alapfogalmakra, terepismeretre tanította a fiúkat, és alaki kiképzést is tartott. A Gestapo valamennyiüket elvitte. Néhány tanárral, köztük Burbelkával és Swiraddal együtt a Fő utcai börtönbe csukták őket, aztán valamennyiüket Mauthausenbe deportálták, ahol más balatonboglári tanárainkkal is találkoztak. Sok tanárunk halt meg a hitleri táborokban. Amikor mi megérkeztünk Balatonboglárra, tanáraink egy része még ott volt, és a táborunk meg vegetált. Czeluśniak atya egykettőre szerzett nekünk más munkát. Négyesben — Zbyszek Reissner, Rysiek Turkiewicz, a krakkói Janusz Szubczyński és én — Pápára utaztunk, és az óttani húsfeldolgozó gyárban kaptunk munkát. Együtt laktunk négyen, és Czeluśniak atya megbízásából Czerty Antal német származású magyar pap vett minket pártfogásába. Eredeti neve Zerthofer volt, de amikor Németországban hatalomra jutottak a fasiszták, tiltakozása jeléül Czertyre változtatta. Én a fustolőüzembe kerültem, kb. negyvenket pengő volt a heti bérem. Békésen dolgoztunk szeptemberig. Sok lengyel dolgozott ott különböző táborokból, azonkívül néhány francia, egypár szerb és egy szlovák is. Elfelejtettem hozzátenni, hogy velünk volt a balatonboglári fogorvosunk is, dr. Szczygiel, egy lengyel zsidó, aki nagyon súlyos élmények után érkezett a gimnáziumunkba. 1941-ben a németek egész családjával elhurcolták, hogy kivégezzék. Ő és a felesége megszökött, de a gyerekeik elpusztultak. 1942-ben, magyar katonák segítségével, vagonokban átcsempészték őket Magyarországra, és nálunk, Bogláron lett fogorvos. Szczygiel úr velünk dolgozott a húsfeldolgozóban, de később megegyezett egy magyar fogorvossal, és beállt hozzá fogtechnikusnak.

Szeptember elején minden lengyelt és franciát a rendőrsre vittek. Egyébként már addig is rendszeresen jelentkeznünk kellett a rendőrségen. Most azt közölték, hogy Ausztriába szállítanak. Ekkor Emősei Sándor, a gyár igazgatója, aki Czerty tisztelendő úr tanítványa volt, felhasználva összeköttetéseit, személyesen elment a rendőrségre, és kijelentette, hogy ha elveszik tőle a lengyeleket, akik jó szakemberek, akkor ő becsukja a gyárat, mert nincsenek munkásai. Így kimentett minket a transzportból. Ekkor Szczygiel és Rysiek Turkiewicz nem mert tovább Pápán maradni, elmentek Budapestre. Mint később megtudtam, sikerült elrejtőzniük, és átvészelték a nyilas időket is. Úgy tudom, Szczygiel a háború után kivándorolt Izraelbe, Turkiewicz pedig Bécsben telepedett le.

Mi visszatértünk a gyárba, és viszonylag normálisan dolgoztunk, noha Pápát ekkor már bombázták. Emlékszem, vasárnap volt, október 15-e, amikor beszaladt hozzánk Wölfik néni, és azt mondta: — No gyerekek, vége a háborúnak! — Hallotta a rádióban Horthy beszédét, hogy Magyarország kilép a háborúból. Sajnos, rövid volt az örömünk, mert délután már más közleményeket olvastak fel, és megkezdődött a nyilas uralom. Eleinte semmi változást nem éreztünk, háborítatlanul dolgoztunk tovább, csak a sváb művezetőink lettek gorombábbak, meg egy Kiss János nevezetű németbarát magyar. Nyilas kirendeltség kezdett működni a gyárban, amelyet hadiüzemmé nyilvánítottak, mivel az egész hústermelés a németeknek ment, a Pápa körül állomásozó egységek és a repülőtér ellátására. Nagyon forró lett a helyzet, kezdődtek a szovjet bombázások. Több magyar munkás meghalt, mi viszont valahogy sokkal szabadabban éreztük magunkat, számoltuk a napokat, és vártuk a felszabadulást. Egyik nap azt mondtam, hogy már nem sokáig uralkodnak a fasiszták, mert Szeged már felszabadult. Ezt valaki továbbmondta Kiss művezetőnek, ő pedig a Felek nevű svábnak, és engem elvittek a Gestapo speciális egyszemélyes hivatalába. Tört németséggel magyarázni kezdtem, amennyire tudtam, hogy rosszul értettek, hiszen én lengyelül beszéltem, nem is érthették, mit mondok. A gestapós egyelőre

visszaküldött a munkába, azzal, hogy sehova se menjek, míg ő meg nem tanácskozta a feletteseivel, mit csináljanak velem! A velem dolgozó lengyelek azt tanácsolták, szökjem el minél előbb, mert még úgy járhatok, hogy a háború utolsó napjaiban gyilkolnak meg. A kerítésen át kiszöktem a gyárból, otthon átöltöztem, kimentem a pályaudvarra, és jegyet váltottam Fertőszentmiklósra, ahol lengyel katonai tábor volt. Amikor megérkeztem és jelentkeztem a táborban, már március 15-e lehetett. A tábor létezésének utolsó napjait élte, Fertőszentmiklóson pedig erődítéseket kezdtek építeni. Táborunk zárva volt, magyarok őriztek minket, nem volt szabad kijárni. Ekkor megint megmutatkozott, hogy a nyakas természetemhez még a szerencse is hozzászegődött. Március 20-a után, egy szép verőfényes napon, miközben ebédért álltunk sorba, repülőgépek tűntek fel az égen, és egy magyar tizedes kiabálni kezdett, hogy rejtőzzünk el, mert légitámadás van! Visszafeleseltem, hogy én nem félek, mert ezek a mi gépeink. Éles szóváltás kerekedett, és a magyar parancsnok elé vezettek, aki háromnapi fogdára ítélt. Mivel a zárka foglalt volt, azt mondták, három napig ne menjek ki a barakkból. Viszont ugyanaznap Czuryla úr, a lengyel táborparancsnok büntetésből mezőgazdasági munkára küldött. Kimentem Eszterházára (ma: Fertőd), a magyar—osztrák határ közelébe. Három nap múlva megtudtuk, hogy a fertőszentmiklósi lengyel tábort feloszlatták, és az embereket Ausztriába deportálták. Így hát megint az mentett meg, hogy olyan nagy a pofám. Kedden még dolgoztunk, de szerdán már megjelentek nálunk az Ausztria felé visszavonuló nyilasok, és mindenáron magukkal akartak vinni bennünket is. A nyilasok nagyon ellenségesek voltak velünk szemben, alighanem ők voltak az első határozottan lengyelellenes magyarok, akikkel Magyarországon találkoztam. A birtok intézője elmagyarázta nekik, hogy ő is megy Ausztriába, de át akarja hajtani a szarvasmarhákat, lovakat, disznókat is, ahhoz pedig szüksége van a lengyelekre. A nyilasok elhitték. Amikor továbbálltak, az intéző összehívott minket és közölte, hogy nem megy Ausztriába, mert ő magyar ember és Magyarországon marad, de nekünk azt tanácsolja, hogy mielőbb rejtőzzünk el, mert ha megint jön egy nyilas vagy német csoport, rosszabbul járhatunk. Megengedte, hogy elvigyük, amire szükségünk van, disznót is ölhettünk, lisztet is vihettünk, amennyi kellett. Már nagyhét szerdája volt, és körös-körül folyt a harc. Húsvét vasárnapján, 1945. április 1-én orosz beszéd ütötte meg a fülünket. Reggel öt óra körül érkeztek meg hozzánk az első szovjet katonák. Megmondtuk nekik, hogy lengyelek vagyunk. Azt tanácsolták, hogy menjünk hátrább a frontvonaltól, mert csak kevesen vannak, és ha a németek támadnak, és ők visszavonulnak, mi csapdába esünk. Meghallgattuk a tanácsot, és elindultunk Budapest felé. Elgyalogoltam Csornáig, onnan teherautón jutottam Pápára. Felkerestem a háziasszonyomat, akinél a többi holmimat hagytam. Nála voltam néhány napig, és április 10-e körul megérkeztem Budapestre. Ott megtudtam, hogy a Hungária körúton a szovjet hatóságok gyűjtőtábort szerveztek minden külföldi menekültnek. Jelentkeztem ott, nagyon kedvesen fogadtak. A lengyeleken kívül voltak ott angolok, franciák, hollandok, jugoszlávok is. Minden nációnak megvolt az épülete, kaptunk nyers élelmiszert, hogy főzzünk magunknak, sajnos a lengyeleknél volt a legnagyobb a zürzavar és a fejetlenség, így aztán gyakran a jugoszlávokhoz jártunk enni. Április közepe táján elindult Lengyelországba az első transzport. Kárpátalján, Lwówon, Rawa Ruskán, a lublini vajdaságon át elértünk Varsóba, és 1945. május 3-án már hazám fővárosában voltam.

Nehéz ma megítélni, mi történhetett volna velem, ha 1939-ben nem szökök át Magyarországra. De tiszta lelkiismerettel mondhatom, hogy mindazt, amit az életben elértem, a magyaroknak köszönhetem. És ezt nem felejtem el soha.

Edward Dębicki visszaemlékezését az Európa Könyvkiadó *Emlékezések*-sorozatában megjelenő *Barátok a bajban (Lengyel menekültek Magyarországon, 1939—1945)* című lengyel emlékiratgyűjtemény számára mondta magnószalagra. Fordította *Murányi Beatrix.*

Fenyves Katalin

(A nyolcvanas évek a szemünkbe néznek?) Annyira a nyakunkon vannak a nyolcvanas évek, hogy jószerivel már az évtized közepét is elértük. Tudatunkban mégis a hetvenes évek közérzete kísért, még mindig nem tudjuk, mit is várjunk az „új" évtizedtől, mit hoz majd — mit is hozott. A mai harmincasoknak 1968 a tegnap, válsághalmaz a ma, a holnap pedig azok a bizonyos csöhtanacsok, szemünkbe néző, fehér bottal, szemünkbe húzott sapkával járó nyolcvanas évek. És nemcsak nálunk. Sőt, talán nálunk kevésbé, mint más tájakon.

Eléggé nagy késéssel ugyan, de 1984 táján Magyarországra is „begyűrűzött" a posztmodern fogalmának használata. A legkülönfélébb helyeken és dolgokkal kapcsolatban bukkan fel a posztmodern kifejezés, meglehetős következetlenséggel. Posztmodernnek nevezik mindazokat a szerteágazó, egyetlen konzisztens, homogén rendszerre össze nem álló kulturális jelenségeket, amelyek nem okvetlenül egy adott stílusirányzatot jelölnek, mint az építészetben vagy az irodalomban, meg kevésbé nevezhetők egy korstílus jegyeinek, mégis jelolni látszanak egyfajta közos nevezőre hozható művészeti, életviteli, értékbeli eltolódást. Valamnek a végét jelzi ez a „modernizmus-utánság", vagy éppen ellenkezőleg, az állandósult kutatás, átrendeződés, megújulás jele?

Hosszú évek óta élünk együtt a válságtudattal. Még a zsurnalisztikai közhelyek közott is elcsépeltek a gazdasági, politikai, művészeti vagy értékválságra hivatkozók, ez azonban nem jelenti azt, hogy a válság ténye ne lenne valóságos. Csak az nem világos — és a múló évek során nem sok fény derült rá —, hogy a válság mindent elborító hullámainak van-e valamilyen pozitív hozadéka. Egységbe szervezhető-e az egyes területeken megnyilvánuló válságtünetek sokasága? Általános értékvesztésről beszélni mindig is kézenfekvő közelítési mód volt, olyan platform, amelyen békésen megfért az örökké kritikus értelmiségi és a megesöntosodott nyárspolgári gondolkodás. Hogy kinek-kinek milyen érdekei diktalják keserű lamentációit, ugyanúgy megérné az alaposabb társadalomlélektani elemzést, de egyelőre ne firtassuk a szándékot, elégedjünk meg a puszta regisztrálással. Inkább azzal próbáljunk meg számot vetni, melyek azok a sokat gyászolt értékek, amelyek elvesztek.

Válságévtized. A hetvenes évtized, akárhogyan szemléljük is, a válságok évtizede volt. Az egymást követő olajválságok, az elhúzódó recesszió, a politikai intézményrendszerek válsága — amely a kormányozhatatlanság szélére sodort egyes országokat és kitermelte a nemzetközi terrorizmust, felborított olyan hagyományos ideológiai fogalmakat, mint jobb- és baloldaliság, a konzervatívizmus és a liberalizmus — nyomdokvizében ott sodródott a kifáradt avantgarde. Általánosan manipulálttként lépleződött le a fogyasztói társadalom, s általánossá vált a közöny, a magánéletbe zárkózás, a banalizálódás térnyerése — állapították meg kultúrkritikusok seregei. A tudósok által prognosztizált jovőnél sötétebbnek bizonyult a jelen; a növekedés korlátai, a „lassuló idő" legyűrni látszott a korábbi optimizmust. Kérdéssé vált az is, hogy fogalmi apparátusunk alkalmas-e egyáltalán feldolgozni mindazt, ami ránk szakadt. Annál is inkább, mert a válságjelenségek mindenkit érintettek, Nyugaton és Keleten, Északon és Délen. De a dolgok természete szerint mindenütt másként csapódott le a válsághangulat. Hasonló reakciót, közös traumát abból a többékevésbé egy toről fakadó értelmiségi gondolkodásból váltott ki, amely leegyszerűsítve 68-as szellemnek nevezhető, s amely jó tíz-tizenöt évvel ezelőtt minden árnyalati

gazdagsága ellenére elsajátíthatónak és megváltoztathatónak tekintette a világot, annak megismerhetősége és átalakíthatósága mellett foglalt állást. Ám a hetvenes évek válságözönében minden felismert törvényszerűség csődöt sugallt, a világ egészen alapvető átalakításának lehetősége pedig messze kitolódott a történelmi jövőbe, ily módon elveszítve a jelenre vonatkozó érvényét. Ez az „életérzés" jellegzetesen az értelmiségiek sajátja, s ha mégis igen sokakat érintett, főként a nyugati világban, az az értelmiség minden eddiginél nagyobb létszámával magyarázható. Kialakulásának feltétele tehát a viszonylagos jólét és az ugyancsak viszonylagosan magas műveltségi szint. (Nem véletlen, hogy a magyar társadalom értékrendszerének 1930 és 1980 közötti alakulását elemezve Hankiss Elemér és kutatócsoportja a közgazdász egyetemisták köréből vett mintán vizsgálta a posztmodernizációs értékek előretörését.)

Válság és értelmiség. A hetvenes évek az értelmiség számbeli növekedése mellett kompetencia- és hitelvesztésének is korszaka volt. Noha a kompetencia érzete még eltartott az évtized elejéig, utána azonban úgy tűnt, az entellektüelnek nemigen van választása: vagy beáll a technokraták táborába — és adózik annak az illúziónak, hogy a világ megváltoztathatóságának kulcsa a kezében van, hiszen ő súg vagy éppenséggel ő diktál a hatalomnak —, vagy marginalizálódik, kisodródik a társadalom peremére. (A hagyományos politikai mozgalmakhoz nemigen csatlakozhatott, ugyanis éppen a világ azonnali megváltoztatásának lehetősége, az aktuális cselekvés értelme foszlott szét, beleütközve a fennálló rend vagy a rossz helyzetfelismerés adta korlátokba.) A 68 előtti korszakban, amelyben a politika központi jelentőségű volt és az élet valamennyi területére kihatott, az értelmiség kiemelt politikai szerepet vállalt. Hitt abban, hogy a világ úgy változtatható meg, ahogyan azt ő gondolja, s eközben nem vett tudomást arról, hogy saját normái, értéktételezései a legszélesebb tömegek számára nem ugyanazt jelentik, mint neki. 68 viharai elcsitultak, az élet ment tovább. Hogy dolgai mennyire megváltoztak, még sokáig nem látszott. Érezhető volt viszont a nagyközösségi értékrendek hitelvesztése. Elemi erővel támadt fel a kisközösségek önérvényesítési, emancipációs küzdelme. Az értékek és célok nem a nemzet, az állam vagy az osztályok kategóriáinak mentén fogalmazódtak meg, hanem a szűkebb környezet, a saját partikularitás védelmének, jogai megszerzésének vagy érvényre juttatásának jegyében. A baszkok, az okcitánok, Amerika számos nemzetének tagjai, az új típusú nőmozgalmak vagy akár a homoszexuálisok már nem a nagyközösségi ideológiák keretein belül folytatták harcaikat, s jó ideig tartott, míg az értelmiség felismerte az átrendeződött viszonyokat. Lépéshátrányba került, még akkor is, ha ezeknek a mozgalmaknak az élén mindenütt megtalálható volt; a partikulariznusok eluralkodása ellenkezett gondolkodásmódjának lényegével.

Lényeges-e a jelenség? Az értelmiségi gondolkodás a hatalmas európai filozófiai hagyománynak megfelelően a jelenségvilágba sorolta e megmozdulásokat, s beidegzett szokásaihoz híven lázasan kereste mögöttük a lényeget. A másság elismertetéséért vívott harcokban nem volt nehéz felismerni az individualizáció, a demokrácia kiterjesztésének jeleit, de a rendkívül szerteágazó kisebbségi érdekharcok csökönyösen ellenálltak a rendszerező elvonatkoztatásnak. A rendszerkényszer felzárkózott azon kategóriák mellé, amelyeknek érvényessége erősen megkérdőjeleződött. Megrendült a hit az univerzális, mindenki számára elfogadható és követhető értékrendekben, s helyébe lépett az autonóm (kiscsoportos, sőt egyéni) értékteremtés követelménye. Megbomlottak a hagyományos hierarchiák, méghozzá nemcsak a társadalmiak, hanem a szellemiek is. A hetvenes évek válságlavinájában odaveszett az egész vonatkoztatási rendszer, határozott jövőképével, elérendő céljaival és eszköztárával, amelyhez képest alá- és fölérendeltségi viszonyokat, adekvát és pótcselekvéseket lehet teljes egyértelműséggel – megint csak mindenkire kiterjedő érvénnyel – kijelölni. Egymás mellett kezdtek el létezni jövőképek és célok, értékek és életformák, amelyeket szinte lehetetlen egymáshoz viszonyított sorrendbe állítani. Ha minden parti-

kularitás egyformán fontos — márpedig az elismertetésükért küzdő kisebbségi csoportok között kialakuló szolidaritás miatt számukra mindegyik az —, akkor bármely típusú cselekvés lehet azonos értékű vagy azonos minőségű. A kor kihívásaira nem egyetlen válasz lehetséges, hanem alternatív lehetőségek egész sora.

A jelenségvilág mind nyilvánvalóbban nem felel meg a felismert lényegnek, a törvényszerűségeknek, és a kettő összhangjának megteremtése egyre reménytelenebbnek látszik. Ezért válhatott fontosabbá a hosszú távú, mindenre kiterjedő egyetemes programoknál a mindennapok világában való eligazodás. A mindennapiság szintjén kell megtalálni az élet lehetséges fogódzóit, az így kicövekelt értékek menten lehetséges a nagyobb távlatokban való gondolkodás. Ehhez azonban a mindennapiság pontos ismeretére, elfogulatlan értékelésére, s nem utolsósorban a partikulárisnak nevezett értékek elismerésére van szükség. Ezek ugyanis érzelmileg feldolgozhatók, s így kezelhetők is. Csak ami érzelmileg felfogható, átélhető, annak van esélye arra, hogy „itt és most" hasson. A hosszú ideig elnyomott, komolytalannak, s nem kellően fontosnak tartott szubjektivitás aratja diadalát. Ez a fejlemény pedig az elmúlt évtizedek avantgarde mozgalmainak szinte egyenes vonalú következménye. Az avantgarde egyes irányzatai, például a fauvizmus, a dadaizmus, a szürrealizmus teremtették meg a szubjektív igazság elismerésének követelményét, a változás legfeljebb annyi, hogy most már nem a szubjektív igazság követel helyet magának az objektív mellett, hanem az egyetlen, objektív igazság megkérdőjeleződésével a szubjektív igazságok sokasága jelenik meg, s küzd egyenrangúságának érvényesítéséért.

Jövőkép és elidegenedés. De melyek is azok a kihívások, amelyekre korunkban választ kell keresni? Az egyik az a rendkívül komor jövőkép, amelyet a tudomány prognosztizált s naponta sulykol a kormányoknak és a nagyközönségnek. Elemei a nukleáris fenyegetés és a természet elpusztulásának veszélye, míg egy másik, nem kevésbé súlyos következményű összetevője az a modern kori elidegenedés, amely elsődlegesen nem egyik vagy másik társadalmi rend, hanem a nagyipari termelés elkerülhetetlen velejárója. Olyan kikezdhetetlen realitás, amelyet eddig egyetlen társadalmi rendszer sem volt képes felszámolni. Sőt, a technokrácia térnyerésével és a szakszerűség mitizálásával az állampolgárok alapélménye, hogy még távolabb kerültek egy sor olyan döntéstől, amelyet régebben esetleg befolyásolhatónak hihettek. A megélt érzelmek szintjén az elidegenedés valamennyi politikai és kulturális hozadékával kikerülhetetlennek látszik, s így a politikai cselekvés sem tűnhet hatékonynak — azaz vonzónak sem. Ezért az intézményesült politika is csak alaposan megrendült hitelképességet tud felmutatni, egyre távolodik az egyes embertől, még a baloldalinak és progresszívnek számító fiatalokból is elutasító érzelmi reflexeket vált ki. A nyugati parlamentáris demokráciákban ennek az a következménye, hogy szinte csak árnyalatnyi különbség mutatkozik az egyes pártok kormányzati politikája között. Csaknem mindegy, melyikük kormányoz, hiszen csupán egyetlen járható út, megvalósítható, hatékony állami politika lehetséges — legutóbb a francia kormányváltozás adta ennek ékes bizonyítékát. Ha pedig az országos, „nagypolitikai", gazdasági döntéseket nem lehet befolyásolni, az élet minőségének védelmére és a túlélés biztosításának jegyében ott kell próbálkozni a beavatkozással, ahol úgy tűnik, van még valami esély. Az alternatív mozgalmak politikai megmozdulásainak kiváltója az, hogy vannak olyan kérdések, amelyek lehetségessé, sőt szükségessé teszik a politikai cselekvést. Méghozzá olyan konkrétumok, mint például a nukleáris veszély elhárítása, az ökológiai egyensúly végleges felborulásának megakadályozása és a helyi ügyek intézésébe való beleszólás. A „nagy" és „apró-cseprő" ügyek itt is hierarchia nélkül szerepelnek egymás mellett: ugyanolyan fontos például a nyugatnémet zöldeknek a rakétatelepítések elleni harc, mint a helyi, iskolai, munkahelyi, lakóhelyi önkormányzat kérdése. E magatartás paradoxona, hogy miközben „apolitikus" — vagy politika utáni —, minthogy meg akarja őrizni kívülállását a politika intézményrendszerétől, voltaképpen a közvetlen demokráciának hasonló módját igyekszik gyakorolni, mint az ókori poliszok polgárai. Nem véletlen, hogy az alternatívokkal

nem tud igazából mit kezdeni az intézményes politika, s ők sem tudnak mit kezdeni az intézményes politikával. Közéleti filozófiájuk betájolásánál a hagyományos jobb- és baloldali gondolkodás elemeit egyaránt felfedezni vélik náluk, s a hagyományos progressziv, illetve konzervatív vonulatban próbálják elhelyezni őket. Pedig az alternatívok „értékkonzervativizmus"-a csekély rokonságot mutat a pejoratív értelemben emlegetett konzervativizmussal, az alapvető értékek megőrzésébe kapaszkodik.

S talán az sem véletlen, hogy a politikához való megváltozott viszony megmutatkozik a történelemhez való viszony változásában is. A posztmodern történelemszemlélet elfordult a történetírás hagyományos ágaitól, s kutatásaiban az *Annales*-iskola nyomán mindjobban közelít a mindennapiság — a szokások, a mentalitás — története felé. A politikától való elfordulás és a mindennapiság felé való közelítés együtt jár azzal, hogy a történelmi cselekvés mércéiként az attól meglehetősen távoli vagy legalábbis a megítélés szempontjából nem elsődleges erkölcsi megfontolások játsszák a döntő szerepet. Ezért ez a fajta történelemszemlélet és magatartás sajátos optikán át láttatja a világot: erkölcsileg kifogásolhatónak mutat szinte minden intézményes politikai cselekvést, miközben felértékelődnek az intézményeken kívüli politikai elkötelezettség megnyilvánulásai. (Véthetőleg ez a feloldhatatlan dilemma vezet ellentmondásos fejleményekhez a törvényhozásba is bevonult nyugatnémet zöldek körében.)

Az emancipáció korlátai. Bármennyire is önös érdekből fakadóak a kisebbségek harcai jogaik elismertetéséért, mégis az emberiség emancipációját szolgálják. Részét képezik az emberi autonómiáért, szabadságért és kiteljesedésért folytatott évezredes küzdelemnek. S a posztmodern, alternatív jelenségek ebből a szempontból töretlen folytatást jelentenek, szorosan kapcsolódnak a múlthoz. És ez az a pont, ahol a divat és a felületes megítélés a leginkább eltakarja, ami valóban fontos. Nem a múlt megtartó, továbbsegítő hagyományait, hanem csak a divathóbortnak tűnő nosztalgiát és a feléledő konzervativizmust engedi látni. Pedig a nosztalgia valójában nem tükröz egyebet, mint a már végérvényesen lezárt korszakok — ma már a hatvanas éveket is ezek közé soroljuk — lezártságuk miatt értelmezhető mivolta utáni sóvárgást, a konzervativizmus pedig csak nyomaiban emlékeztet a hagyományos, „klasszikus" konzervativizmusra. Mert milyen konzervativizmus az, amely kivont karddal védelmezi a klasszikus liberalizmus immáron jócskán megtépázott és többszörösen csődöt mondott értékrendjét, s felsorakozott napjaink mindenképpen progresszívnak nevezhető környezetvédő mozgalmai mellé? (Igaz, méltán vetheti bárki ez ellen, hogy igazi ökonzervativizmusban sincs hiány. Ez így is van. De még a család szentségét hirdető amerikai konzervatív „hisztériának" is más a társadalmi környezete akkor, amikor szerte az iparosodott világban a funkciójukat veszített kiscsaládok bomlásának vagyunk tanúi.)

Az új — kisközösségi vagy egyéni, de mindenféleképpen autonóm — értékrend megteremtése óriási erőfeszítéseket követel. Kiváltképpen akkor, ha ez az értékrend az autonómiára törekedve nem veszi figyelembe az egyén teherbíró képességének korlátait. Vannak olyan vívmányok, amelyeket már nem lehet visszavenni. A nők emancipációja, a szexuális forradalom vagy akár a természet háziasítása akkor is visszafordíthatatlan eredményekkel járt, ha ma úgy is tűnik, hogy mindenfelé korlátokba ütközünk. Az emancipációért folytatott harc a fennálló állapotokat eltörölni akarva időnként szélsőséges követeléseket támaszt. A nők jogaiért vívott küzdelem ad absurdum vitele azzal fenyeget, hogy a két nem munka- és szerepmegosztásának természetes elemei sikkadnak el, vagyis ami együttélésüket széppé, értelmessé teszi. A szexuális forradalom nemcsak biológiai korlátokba ütközött, amikor újra futótűzként terjednek a gyógyszereknek rendkívül ellenálló nemi betegségek, felütötte fejét a herpesz, az AIDS, amikor kiderült, hogy egyértelműen megbízható és mindenki számára veszélytelen fogamzásgátlók nem állnak rendelkezésre. Elvágta útját az a lelki megterhelés is, amely a szexuális szabadsággal, illetve kivédhetetlen vadhajtásával, a szabadossággal együtt jár. Erre az állandó személyiség-

torzító érzelmi túlterhelésre, az önként vállalt korlátozásokkal járó szerelem helyébe lépő „kapcsolatok" elmagányosító hatására a hagyományos család újjáélédése a válasz, ami ugyan maga után vonja a kisszaládi együttélés elkülönultségének feltámadását, ugyanakkor a megszerzett szabadság lelkileg szükséges és elviselhető mértékét többé nem veheti vissza.

Az alternatív életformák képviselőinek egyik legnagyobb felismerése épp az önkorlátozás elvének szükségessége. Másfelől az autonómiára törekvés érzelmi terheivel szemben természetes kapaszkodót jelent a tradíciók felé fordulás. A kifáradás egyben azzal a következménnyel is jár, hogy a változás ezúttal nem ölt ideologikus formát (vagy ha igen, épp ideológiaellenességének hangsúlyozásában), az élet „minőségének" aprólékos átrendeződésében testesül meg. Olyan jellegzetesen kulturális folyamat ez, amely a múlt felé fordulva keres a mindennapokban közvetlenül alkalmazható életviteli, magatartásbeli mintákat. Alapos elemzés bizonyára kimutathatná, hogy egy-egy korszak vagy stílus újraélesztésében miféle hiányzó tartalmakat él át a magát a környező világban idegenül érző egyén, hogy honnan érzi visszaszerezhetőnek elvesztett otthonosságélményét. De bárhol is keresi, úgy tűnik, a mindennapiság szférájában képes megteremteni, mintegy „restaurálva" egyfajta, saját életében tán soha meg nem tapasztalt otthonosságot. Hosszú idő után először — méghozzá létérdekektől vezérelve — a megőrzés (például az erdőké, a hagyományos életkereteké) fontosabb lett, mint a megszüntetés. Ez pedig eredendően kulturális feladat.

Kultúra és demokrácia. Kulturális beállítódás kérdése, sikerül-e átvészelni a sokarcú fenyegetettség korszakát és alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Példátlan mértékben demokratizálódtak a kultúrához hozzáférés esélyei, és úgy tűnik, sok vonatkozásban elmosódófélben van a magas- és tömegkultúra közötti merev választóvonal. A kultúra mindinkább megszűnik a műveltség — méghozzá a klasszikus műveltség — szinonimája lenni. Az elmúlt évtizedek során a fogalom egyre bővült, az élet mind több területére terjedt ki, régen kilépett a művészetekhez való viszony szűk keretei közül. Nemcsak tárgykultúráról kezdtünk el beszélni, hanem szexuális kultúráról, közlekedési kultúráról, táplálkozáskultúráról, iváskultúráról, viselkedéskultúráról. A kultúra nem kötődik műveltségi kiváltságokhoz, közvetlenségében átélhető, konkrét, gyakran reflektálatlan — szorosan kötődik a mindennapi tudat szerkezetéhez. E másfajta „kultúrák" ternyerésével óhatatlanul együtt jár *a* kultúra szerepének, sőt mibenlétének újraértékelése. Nem véletlen, hogy a 68-asok felvetették a kultúrához való viszony felülvizsgálatának szükségességét. Fölismerték ugyanis, hogy mélyen antidemokratikus a magaskultúra „ráerőszakolása" az azt befogadni vonakodó tömegekre. Mert ezek a sokat emlegetett tömegek jórészt nemigen tudnak mit kezdeni a magaskultúrával, annak üzenetei, a „változtasd meg életed!" imperatívusza akkor sem eltéttelnül jut el hozzájuk, ha egyáltalán hajlandóságot mutatnak a befogadásra. A közönség többsége hajlíthatatlanul ragaszkodik a műveltségi elit által olyannyira lenézett, könnyebb, értéktelennek tartott, leegyszerűsítő, giccsbe hajló szórakoztató műfajokhoz és művekhez. Ezen az sem változtat sokat, ha a kulturális értékeket magas dotációval próbálják meg mindenki számára olcsón hozzáférhetővé tenni.

E demokratizálódás másik útja ellentmondásos ugyan, mégis jól kivehető. Eltakarja a ma is hallatszó kesergés a kultúra triviálizálódása és a gicces szivós fennmaradása, előretörése miatt. Kétségtelen, hogy a triviálissá vált kultúra, az auráját vesztett műalkotás alkalmatlan arra, hogy katarzist váltson ki vagy eleget tegyen a művészet megismerő funkciójának. De ez a megközelítés mégis nagyon féloldalas. Mert ha Beethoven *IX. szimfóniá*jának zárótétele reklámozza a mosóport, Botticelli *Tavasza* a kozmetikumokat, ha mosogatás közben a legjobb zenekarok és a legkiválóbb muzsikusok előadásában szól háttérként bármely klasszikus szerző műve, az egyben azt is jelenti, hogy kiváló technikai minőségben, minden eddiginél nagyobb tömegek számára válik hozzáférhetővé mindaz a kultúrkincs, amely igen szűk elitek sajátja volt. Végül is nem történik egyéb, mint a magaskultúra köznyelvivé válása.

Méghozzá nem abban az értelemben, ahogyan ezt sokan remélték, mert a művészet nem a maga teljességében vált befogadhatóvá és elsajátíthatóvá, hanem részlegesen. Részleges az elsajátítás, amivel a műalkotás természetesen elveszíti utánozhatatlan, megismételhetetlen auráját, s persze veszít a hatásából is. De mérlegelni kell, valóban akkora veszteség éri-e ezáltal az emberiséget, vagy végső soron nem pozitív-e mégis a mérleg. Nem nyereség-e, hogy a technikai reprodukálhatóság és a fogyasztói szemlélet lerángatta piedesztáljukról a nagy klasszikusokat, „trivializálta", ám ugyanakkor szinte mindenki számára hozzáférhetővé tette őket? A befogadással kapcsolatos kutatások már fölvetették, hogy a kulturális egyenlőség eszménye nem az autentikus befogadásban, hanem a hozzáférhetőség és az egyéni birtokbavétel esélyének biztosításában valósítható meg. Csak arra kell ügyelni, hogy a befogadói igények ne torzítsák eredeti szándékukkal ellentétesre a műveket. (A hozzáférhetőség demokratizálódásának legjobb példája tán a párizsi Beaubourg, amely nemcsak jobbnál jobb kiállítások, hangversenyek, filmvetítések színhelye, nemcsak a legkevésbé feszélyező könyvtárat foglalja magában, de szabadnapi látványosság, családi attrakció, amely csak mintegy mellékesen, s egyáltalán nem a „kultúra megszentelt csarnokának" pózával tárja a számtalan kulturális ínyenességet közönsége elé.)

Az eredeti értelemben vett kultúra esetében is jelentős szerepet kapott tehát a befogadó. Ebben pedig sokat segített a kultúra piaci jelenségként kezelése. Itt ugyanis már nemcsak arról volt szó, hogy a kultúra lételméletileg elválaszthatatlan a közönségtől. Gazdaságilag is az. S ezt a viszonyt lehet irányítani, módosítani, alapjaiban megváltoztatni azonban nem. A befogadó pedig, aki csak igen ritkán képes és hajlandó felfüggeszteni mindennapi tudatát, hogy valóban autentikusan élvezze a művészetet, nehezen viselte el az értelmiségi elit izlésterrorját. Fel is lázadt ellene: azzal a gesztussal, amellyel elutasította a modernista művészetet, valójában az elidegenedéssel való szembesülésre mondott nemet.

A XX. század avantgarde mozgalmainak java része az elidegenedést ábrázolta, arra törekedve, hogy a valóság szerkezetét feltárva mutassa meg az elidegenedés elfedte alapformákat, összefüggéseket. Mozgósítani akart, leleplezni a polgári társadalmat, s leleplezéseivel annak meghaladására buzdítani. Csakhogy ez a művészet a legsekélyebb mértékben sem vette figyelembe, hogy a közönség számottevő része vagy nem érti az elé tárt műveket, vagy ha érti is, határtalanul kellemetlenül érzi magát az ábrázolt világban. (Hiszen éppen ez volt a cél.)

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a művészeteknek feladata lenne a befogadó kellemességigényének kiszolgálása. Csak éppen látni kell azt a törekvést is, amely a művészetnek is használati értéket tulajdonít. A művészeteken keresztül a világot nem véres verejtékkel kívánja elsajátítani, megérteni, hanem olyan kalauzt keres, amely számára feldolgozható módon képezi le szűkebb és tágabb környezetét. Továbbá és messze nem utolsósorban elidegenült munkájának folytatásához szüksége van a rekreációra. A giccsnek és az olcsó tömegkultúrának az adja hihetetlen életképességét, hogy a közvetlenül tükröző és használati értékként felfogott funkció alapvető szükséglet, és ha a magas művészet ezt nem hajlandó vállalni, akkor az általa üresen hagyott hézagba óhatatlanul benyomul valami más. A posztmodernként aposztrofált művészetek sajátja, hogy az avantgarde kifulladása, önelő játékokba, fékevesztett önreflekcióba és önismétlésbe fordulása után ismét fölfedezték a korábbi művészeti eszközök sokaságát. A story visszakerült régi jogaiba — bár természetesen a történetről is mások ma már a fogalmaink, mint valaha voltak. Újra elfogadottak a magánérzelmek, sőt a magánpátosz is, s ezt a néhány éve még furcsának — és valljuk be, elítélendőnek — tűnő újdonságot egyaránt felhasználja az irodalom, a film, a festészet és a zene.

A művészek — és természetesen a művészeti iparosok — rájöttek arra, ha elvként nem is fogalmazták meg: az oly sokat ostorozott kellemesség nem azonosítható az örömszerzés előretörőben lévő értékével. Ebből adódik az a nem könnyű feladat, hogy a művészetek az érzelmi megragadhatóság biztosításával olyan autentikus műveket juttassanak el a befogadóhoz, amelyek nem viselik magukon a kellemesség negatív jegyeit, ugyanakkor megfelelnek az örömszerzés iránti igénynek.

Itt keresendő a magaskultúra és a tömegkultúra közötti mélységes szakadék lassú feltöltődésének újabb oka: abban, hogy az egyes ember olyan konfliktusokkal kényszerül együtt élni, amelyekre alig talál megoldási mintát a magasművészetekben. Legalábbis a kortárs alkotások zömében. Mert a legalapvetőbb problémákra — úgy tűnik — még mindig hamarabb található válasz mondjuk Shakespeare műveiben, mint a mai drámairodalom nem egy nagyjánál. (E jelenség egyik első jelét a *Love Story* minden öntudatos értelmiségit mélyen kétségbeejtő népszerűségében könyvelhettük el, azóta annyira megszokottá vált, hogy szinte észre sem vesszük.) A „tragédia halála" után nincs az a nagy tehetségű szerző, aki képes volna úgy megírni a magánélet katasztrófáit, ahogyan régebbi időkben meg lehetett írni a magánszféra és a történelem, a közerkölcsök összeszikrázásából támadó konfliktusokat. És nemcsak a drámairodalom marad adósa a magánélet feldolgozhatatlan kétségbeesései között vergődő embereknek, hanem az epika is. Mind elvontabbá váló formakísérletei, saját magára vonatkoztatottsága sem az azonosulás katarzisát, sem az elutasítás negatív mintáját nem volt képes megadni. Egészen addig, míg fordult a divat, s például a mindig fenegyerekként számon tartott Peter Handke arról írt igen olvasható könyvet, miként él feleségétől különváltan a kislányával, hogyan tanulja az apaszerepet ő, s a hazát, nyelvet választást a gyerek. Igaz, Handkenak e. z írása, a *Gyermektörténet*, nem remekmű a magasművészet esztétikai mérceivel mérve. De nem is tömegkulturális tucattermék, hanem igazi művészet, ha nem is a legjavából. Ráadásul ezek a triviálisnak állítólagosan engedményeket tevő irányzatok anyanyelvi szinten kezelik a modernizmus valamennyi időálló eszközét, s még a valóban triviális műfajok is szinte elképzelhetetlenek ma már némi időjáték, „formabontás" nélkül.

A régebbi stílusok, irányzatok eszközeinek használata miatt szokás a posztmodernnek nevezhető műveket eklekticizmussal vádolni. A posztmodern valóban a legkevésbé zárt, dogmatikus szemlélet, még a modernizmust is képes integrálni. Ahogyan az alternatív, posztmodernizációs életvitelek tekintetében, akképpen a kultúra terén sem kirekesztő jellegű. Nem kirekesztő a kultúrafelfogása és nem kirekesztő a stílusesztménye. Az annyira támadott Bauhaus legjobb eredményeit is hajlandó felhasználni, miközben előszeretettel vegyíti őket például Palladio máskeppen tiszta formáival. Így érheti joggal az eklekticizmus vádja, csak az a kérdés, baj-e, ha egy irányzat eklektikus. Amiként kérdés az is, honnan ered ez az eklekticizmus. A posztmodern szemlélet egyik lényeges összetevője, a nosztalgia azt jelzi, hogy az ember visszavágyik egy olyan korba, korstílusba, ahol jól érezte magát, vagy úgy hiszi, jól érezhette volna magát. Ám ismeretei, személyes tapasztalatai igencsak behatároltak, s információszerzési lehetőségeit saját történelmi jelene szabja meg. Márpedig a tömegkommunikáció a legutóbbi évtizedekben válogatatlanul hozta közel hozzánk az elmúlt idők kultúráját, műalkotásait, tette őket ismerőssé — jóllehet, inkább csak felületes ismerőssé — azok számára is, akik a legteljesebb mértékben járatlanok a művészetek történetében. Ismerősekké váltak az elmúlt múltörténeti korszakok tárgyai, stílusjegyei, ugyanakkor mindenféle hierarchia nélkül és egyszerre lettek környezetünk részei. Így kerültek egymás mellé történelmileg össze nem tartozó dolgok, újfajta, néha bizarr ötvözeteket hozva létre.

De ha a tömegkommunikációnak jelentős a szerepe az eklektika kialakulásában, legalább ilyen fontos tényezője ennek a piac is. Az a piac, amely ugyanolyan kiirthatatlan valóságnak bizonyult, mint az elidegenedés, s amely egészen valószínűtlen mértékben alkalmas arra, hogy egyformán kommercializálja és integrálja a hagyományos magasművészeteket és a legvadabb ellenkulturális megnyilvánulásokat. Lehetővé teszi a sokféleség együttélését, méghozzá ott, ahol nem érvényesul egyetlen kikezdhetetlen keménységű értékrend és kizárólagos normák sora.

Mert amíg bármely vallás vagy világnézet kizárólagosan diktálja az erkölcsöket, az életmódot, addig hiába is kerestük volna a sokféleséget. A szekularizáció, majd a „minden érték átértékelése" a XIX. század végétől megteremtette az életmódok piacát, felszabaditotta az élet minden területét megkötő szabályozást. A tömegkommunikáció és a piac pedig igencsak demokratikus intézmény.

Értelmiség és kultúra. Az értelmiség számottevő része mégis homlokráncolással, felvont szemöldökkel figyeli ezt a demokratizálódást. Csak nivellálódást lát benne és osztonosen irtózik tőle. A maga szempontjából jogosan. A kultura volt ugyanis az a terület, ahol kompetenciáját mindeddig elismerték, ahol ő csinálta az esőt és a szép időt. Amikor értékvesztést érez a kultura demokratizálódásában, saját értékének nem értékké válására érez rá. De az egyszerű elutasításnál érdekesebb lenne, ha tisztpenek megtelelően érvényes esztétikai kategóriákat próbálna kidolgozni olyan jelenségekre, amelyek eddig ismeretlenek voltak a művészet történetében. Sokkal egyszerűbb ugyanis a műalkotás aurájának elvesztésén keseregni, mint választ keresni arra, hogyan is ítélhető meg például az a hológram, amely három dimenzióban képet kivetítem Michelangelo *Dávidját* egy szoba sarkában. Vagy a videózás, amely elterjedésével egyre többeknek teszi naponta hozzáférhetővé mindazokat a kulturális javakat, melyekért eddig messze kellett zarándokolni, s nehéz megközelíthetőségük, eredetiségük adta egyik értéküket.

Megkérdőjeleződik tehát az eredetiség, meghozzá mindkét értelemben. Egyediségében és újdonságában egyaránt. Talán azért indult az elmúlt néhány évben diadalutjára a kópia, még az értelmiség köreben is polgárjogot szerezve. Ennek bizonyítékait hosszan lehetne sorolni, álljon itt mindössze két példa.

A tonettbútorok eredetileg gyári tömegtermeléssel készülő, viszonylag olcsó berendezési tárgyak voltak. Majd a változó divat kiszorította őket, ócskapiacok fiókra árui lettek. De mivel szépek és praktikusak, egy jobb módú, jórészt értelmiségiekből álló vevőkör újra felfedezte őket, s ritkaságértékükkel együtt az áruk is megindult felfelé. Míg végül a kereslet megteremtette a kínálatot, s ma már a hajlítottfa-bútorokat ismét gyárak sokasága állítja elő, újra tömegtermékké változtatva a tonettet. Olyannyira, hogy az orrfintorgató snobizmus már megint elfordult tőle, újabb divatoknak hódolva, például a hatvanas évek elejének csúnyácska kagylófoteljeit hajszolva Nyugat-Európa és Amerika elegáns ócskásüzleteiben.

De hogy mennyire megbarátkoztunk a kópiákkal, az is mutatja, hogy a városkép régi elemeit megtartani kívánó szándék erősebb, mint a másolatokat lenéző fitymálás. Nálunk a Raday Mihály kezdeményezése nyomán mind népszerűbb és tömegesebb városvédő mozgalom törölte el az utánzatot elutasító, inkább még a restaurálandó tárgyakat is „korszerűvel" helyettesítő szemléletet. Kinek jutna eszébe ma már az új Buchwald-szekeret azért elvetni, mert nem eredetiek, hanem az eredeti hű másolatai?

Kérdéses az is, miként ítélhetők meg azok a kulturális termékek, amelyeknek kibocsátója és közönsége szinte azonos. Itt megint a műszaki haladás teremtett olyan feltételeket, amelyek még megoldatlan esztétikai kérdések elé állítják a teoretikusokat. Mert a videó nemcsak képmagnóként, hanem új alkotásokat létrehozó rögzítőberendezésként is működik. S ha ez még tekinthető teljesen magánjellegű alkotásnak és befogadásnak, a Nyugat-Európában gombamód szaporodó aprócska magánrádióállomások és a már Magyarországon is létező, a helyi közösségeknek a helyi közösségekről szóló kábeltelevíziózás aligha nevezhető kizárólag magántermészetűnek.

Új szintézisek felé. Az eldegenedés fojtogató szorításából, a világproblémák megoldása elől el kell menekülni, vagy meg kell találni a lekuzdésükre leginkább alkalmas taktikát. Globálisan ugyanis egyik kérdés sem bizonyult megoldhatónak, s a közeli jövőben sem látszik annak. Ezért fordult vissza a tudósok és a művészek jó része a múlt tapasztalataihoz, osztozva ebben lényegében kevésbé tudatosan cselekvő emberek sokaságával. A kulturális örökségben keresik a kiutat, méghozzá a legszelesebben értelmezett kulturális örökségben, amely magában foglalja a gazdálkodás és az életszervezés megannyi módját. Ebből a szerteágazó örökségből az emberi lepték és a szerves fejlődés követelménye tűnik alkalmas eszköznek a jelenlegi viszonyok elviselhetővé tételére. Miután mindkettő erősen kötődik a konzervativizmus szemléletehez, tovább keveredik a túlélés módozatainak színképe, megint csak nehezen szorítható bele a hagyományos konzervatív—progresszív ellentétpárba. Az emberi

léptékű építészet, gazdálkodási egység, társadalmi döntéshozói testület a jobb áttekinthetőséget, a megismerhetőséget, így végső soron a beleszólás, a részvétel, a demokrácia lehetőségét teremti meg, s ha nem is képes arra, hogy társadalmi méretekben megszüntesse az elidegenedést, szorításán tud enyhíteni, helyi szinten kivédhetővé teszi hatásainak egy részét. (Sőt, ha elfogadjuk azt, hogy az elidegenedés az iszdusztrializmus szülötte, s a mindennapi tudat csak az iszdusztriális társadalmakban veszíti el szintézisteremtő képességét, felesillan a lehetősége annak is, hogy a posztinduszdriális, kis- és középméretű, átlátható vállalatok, munkaszervezetek, kisebbségi érdekek közösségén alapuló egyletek, a társadalmi részvétel új formái megteremtsék a mindennapi tudat egyfajta új szintézisét. De ez csak elméleti lehetőség, s megvalósulásához a kooperatív stratégiák valóban széles körű elterjedésére, a döntések demokratizálódására lenne szükség.)

Ha sikerül a hetvenes évek tudati kényszerzubbonyából kibújni, s ezzel előítéletek tömkelegétől megszabadulni, talán nem kell majd félni a nyolcvanas évek további változásaitól. Ám ehhez az eddiginél merészebben kell szembenézni a modernizmus utáni kor valóságával, a posztinduszdriális társadalom és a posztmodern kultúra adottságaival és lehetőségeivel.

IRODALOM

Bruce Allsopp: Merre tart az építészet? Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983.
Daniel Bell: The Coming of Post-Industrial Society. Basic Books, New York, 1973.
Walter Benjamin: Kommentár és prófécia. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1969.
André Gorz—Michel Bosquet: Ecologie et Politique. Seuil, Paris, 1978
Hankiss Elemér—Manchin Róbert—Füstös László—Szakolczai Árpád: Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. Műhelytanulmányok. A Szociológiai Kutatóintézet kiadványa, Budapest, 1982.
Hegyi Loránd: Új szenzibilitás. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.
Christopher Lasch: Az önmádat társadalma. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981
Gilles Lipovetsky: L'ère du vide. Gallimard, Paris, 1983.
Aurelio Peccei: Kezünkben a jövő Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984.
A poszt-modern építészet. A Magyar Építőművész Szövetség kiadványa, Budapest, é. n.
Theodor Roszak: The Making of a Counter Culture Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition. Doubleday, New York, 1969
Theodor Roszak: Person/Planet. The Creativ Desintegration of Industrial Society. Anchor Press—Doubleday, New York, 1978.
Jean Rousselet: L'allergie au travail Seuil, Paris, 1974
Viselkedéskultúra. Szerk.: S. Nagy Katalin. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.

Beszterczey Gábor

(Új társadalmi szerződés!) Svédországban a modern idők legnagyobb társadalmi vitájának tartják a munkavállalók pénzügyi alapjai körül kialakult „háborút". Az immár egy évtizedes huzavona fontos fejezete zárult le 1984 végén, amikor a szakszervezetek képviselői először jelentek meg a stockholmi tőzsdén mintegy egymilliárd svéd koronával zsebükben. A mai svéd „forradalmárok" tőzsdeszakemberek — vagy talán a társadalmi változások mérhetőek árfolyamokkal, papír- vagy aprópénzben a skandináv országban. Henry Vinterman évtizedeken keresztül a bankszakmában dolgozott, a stockholmi tőzsde legjobb ismerői között tartják számon. Tavaly ősszel részben szakított múltjával, és most a dolgozók megbízottjaként gazdálkodik a munkások pénzével, pontosabban a tőke újabb megadóztatásából eredő összegekkel. Az öt új munkavállalói alap egyikét vezeti. Öt északi megye dolgozóinak új pénzalapjával gazdálkodik. Visszajár régi munkahelyére, a tőzsdére, de immár a munkások nevében helyezi el pénzét, főleg hosszú távon, részvényeket véve, időnként pedig rövid lejáratra szóló kötvényekben. 1984-ben 380 millió svéd korona állt rendelkezésére, az idén már 400 millió. Hét évre szóló megbízatását az északi munkavállalói alap kilenc tagú testülete látta el kézjegyével. Ha önhibáján kívül elveszítené állását, fizetését további három évig hiánytalanul folyósítják. Igaz, Vinterman állását az ország egyik legbizonytalanabb megbízatásának tartják. A munkavállalói alapokat az ellenzéki pártok meg akarják szüntetni. Az idei választások döntik majd el Vinterman és a hozzá hasonló

„tőzsdés forradalmárok" sorsát. Az alapokat bevezető szociáldemokraták és a megszüntetésüket célul kitűző ellenzéki pártok jelenleg még fej fej mellett haladnak a választási küzdelemben.

Vinterman a dolgozók alapjaival gazdálkodik, de szerinte csak a munkavállalók hosszú távú érdekeiért vállalhat felelősséget. Megbízatási körzetében hagyományosan hiány van befektetésekben, az országos átlagnál magasabb a munkanélküliség. Vinterman mégis a legnagyobb profittal vagy a csábítóbb osztalékkal kecsegtető országos vagy nemzetközi érdekeltségű cégekbe fekteti pénzét. A rövid távú munkahelyteremtés helyett inkább a hosszú távú nyereséget választja, és északi körútjain munkásmegbízóinak próbálja elmagyarázni, hogy mindez valójában az ő érdekük.

Összes tőkéjének 3%-át évente be kell fizetnie az országos nyugdíjalapba, amely évtizedek óta maga is pénzügyi akciókkal gyarapítja vagyonát. Ezek a nyugdíjalapok tulajdonképpen a mostani munkavállalói alapok előzményei. Az ötvenes években hatalmas — a mostanihoz hasonló — társadalmi viták kísérték felállításukat.

A nyugdíjalapnak fizetendő évi összeg leszámítása után sem gazdálkodhat Vinterman teljesen szabadon pénzeszközeivel. A tőzsdei akciók során egy-egy vállalatban maximum 8%-os részesedést szerezhet. Ám az öt alap összesen már 40%-ot szerezhet így egy-egy cég tulajdonosi és irányítási jogaiból. Mivel a részvénypiacon szintén jelenlévő negyedik nyugdíjalap 10%-os részesedésre tehet szert, így elméletileg a munkások és az alkalmazottak képviselői megvehetik a kiszemelt nagyvállalat vagy kis cég részvényeinek felét. A törvényhozók ezt a feltételezett esetet akarták kizárni, amikor az egyéb korlátozó intézkedésekhez még egyet csatoltak: az alapok összesen maximálisan 49%-ot vehetnek meg a vállalatok részvényeiből. De Vinterman szerint ez jelenleg egyáltalán nem célja az új alapoknak. Nem a tulajdon, az ellenőrzés, nem a hatalom, hanem a működő tőke teremtése és gyarapítása most a legfontosabb.

Panaszkodik az új alapok elleni egyre erősebb kampányháborúról. A vállalattulajdonosok lapot adnak ki, amely az alapok hibáira építi cikkeit. Károrvendő cikkekben Vintermant és társait kiáltják ki hibásnak az árfolyamveszteségekért. A stockholmi tőzsdén ugyanis az éveken át töretlenül emelkedő árfolyamok csökkenni kezdtek. Az új alapok szerencsétlensége, hogy éppen e lefelé mutató időszakban kezdték meg tevékenységüket a pénzközpontban. A tőzsdére újonnan beáramló pénz csak egy darabig tudta fenntartani az árfolyamokat. Az alapok lététől független folyamatok így jelentősen befolyásolhatják létüket vagy fejlődésüket.

A svéd parlament 1983. december 21-én fogadta el az alapok felállításáról szóló törvénytervezetet, rendkívül szoros szavazáson. Az ellenzéki pártok egységesen ellene foglaltak állást, a kommunisták pedig tartózkodtak, mondván, hogy a tervezet végső formájában alig változtat valamit a svédországi erőviszonyokon. Az ellenzéki pártok tarka forgatagában az új alapok kategorikus elutasítása a legfőbb összetartó erő. Még a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságához is benyújtották panaszukat, hogy a munkavállalók alapjai sértik az emberi jogok egyezményének kitételeit; összeegyeztethetetlenek a tulajdon védelmének előírásaival.

Igaz-e, hogy az alapok hamarosan megváltoztatják a svéd tulajdonosi struktúrát? Tény, hogy ha életben maradnak, 1990-re mintegy 16—18 milliárd svéd koronával lesznek jelen a tőzsdén, ami az összes kibocsátott részvény 7—8%-a. A friss tőke 1984-ben jótékonyan befolyásolta a tőzsdei árfolyamokat, de a vállalatokat terhelő újabb adók miatt is hamarosan csökkenni fognak az árfolyamok. Az alapokat részben a kiemelkedően magas profitú cégek megadóztatásából pénzelik. Az ún. reálprofit – az átlagnál sokkal magasabb profit, melynek mértékét a kormány határozza meg — 20%-át központilag elvonják, és az alapoknak juttatják. Ezt az adót minden egyes vállalatnál külön számolják ki. A másik fontos forrás: az összes bérkifizetés 0,2%-át vonják el központilag pótlólagosan. Valószínű, hogy 1990-ig ez az arány fél százalékra emelkedik.

Bár az ellenzék az alapok megszüntetését ígéri, már nem lehet egy tollvonással megsemmisíteni őket. Ellenzéki győzelem esetén csak lassan vonhatják ki majd a tőzsdéről ezeket az új pénzeket, ha nem akarják kellemetlen helyzetbe hozni a pénzintézményt.

A szeptemberi választások egyik legfontosabb kérdésének tekintik az alapok körül kialakult szociáldemokrata—ellenzéki párviadalt. Az ellenzék sokkal inkább központi helyre akarja állítani az alapokat, mint a szociáldemokraták; az alapokat ellenző kampányhadjáratba sokkal jelentősebb összegeket fektettek, mint a kormányon lévők. Az ellenzéki kampány egyik ki nem mondott célja az elmék összezavarása volt.

Változatok egy témára egy évtized alatt. 1975-ben jelent meg Svédországban Rudolf Meidner könyve, *A munkavállalók kollektív alapjai* címmel. A Svéd Dolgozók Konfederációja, a kékgallérosok háromnegyedét soraiban egyesítő LO közgazdaszának javaslatai akkoriban nemzetközileg is jelentős visszhangot keltettek. A változatok ezután egymás után készültek, míg a mai valóságban alig ismerhető föl az eredeti elképzelés. Meidner könyvének voltak nemzetközi és svéd előzményei. Nyugat-Németországban, Hollandiában és Dániában már korábban vitatkoztak szociológusok és közgazdászok olyan alapok létrehozásáról, amelyek a kapitalista társadalom demokratizálását, gazdasági megreformálását segíthetik. Az ötvenes évektől az NSZK-ban a munkások beleszólási jogait, Dániában a gazdasági demokráciát, Hollandiában a jövedelmek stabilizálását tűzték ki fő célul. Ám a hetvenes évek elejére ezek a kezdeményezések jórészt feledésbe merültek, mint például az NSZK-ban (ahol egyébként sok helyen bevezették az egyéni részvényrészesedést, vagyis a dolgozók a ledolgozott évek után cégük részvényeiből is részesednek), vagy sohasem számíthattak a törvényhozók parlamenti többségére, mint Dániában. Svédországban a szakszervezetek befolyása hagyományosan nagyon erős. 1938-ban Saltjöbadenben a két fél egyezményt írt alá, amely akkor egyedülálló volt az európai és a világ munkásai és munkaadói között: a cégen belüli konfliktusokat ezek után évtizedeken át tárgyalóasztalok mellett rendezték. Sztrájkra csak nagyon ritkán került sor a skandináv országban.

Az ötvenes évek derekán Per Edvin Sköld (pénzügyminiszter 1949 és 1955 között) az egyes vállalatok dolgozóinak kollektív takarékossági lehetőségeit vázolta. Célja a vállalaton belüli fizetéskülönbségek csökkentése, a dolgozók összefogásának a termelésben és a termelésen kívül — erősítése és a töretlen gazdasági fejlődés biztosítása volt. A negyvenes évek végétől a most ellenzékben lévő liberálisok is több javaslatot terjesztettek elő a „társas tulajdon és a profitrészesedés új formáinak meghonosítására". A hetvenes években, amikor a svéd vállalatok profitjai közötti különbségek látványosan megnövekedtek, a szociáldemokraták és a liberálisok megegyeztek egymással: 1975 januárjában bizottságot állítottak föl, amely a munkavállalók kollektív alapjának szellemi szülője lett.

A kékgallérosok szakszervezete, az LO 1971-es kongresszusán, a korábbi termeketlen viták után, központi helyet kapott a munkabérek közötti, még mindig jelentős különbség. A küldöttek egy olyan alap felállítását ajánlották, amely a bérek egymáshoz közelítésével és a vagyonok koncentrációja elleni politikával lenne megbízva. A kutatási munkálatokat Rudolf Meidnerre és munkatársaira bízták. Meidner jelentése 1975-re készült el. A jelentés három fő célt állít a majd megalapítandó kollektív munkavállalói alapok elé: szolidáris bérpolitika; a vagyonok koncentrációja elleni küzdelem; a munkások befolyásának erősítése a tulajdonosi jogok megosztásával.

A szolidáris bérpolitika követelménye abból indul ki, elfogadhatatlan, hogy például a Volvo munkásai 20—25%-kal magasabb fizetést kapnak, mint a fémfeldolgozó szektor többi alkalmazottja. „Egyenlő munkáért egyenlő bért" — volt Meidner első követelménye. Az átlagnál jobban kereső cégek munkásai mondjanak le fizetésüknek az átlagnál magasabb emeléséről.

A vagyonok elosztásában — a tévhit ellenére — Svédország nem mentes a szélsőségektől. A részvények piacán pedig még inkább szembeszökőek a különbségek. Egy 1981-es felmérés szerint a nem a szervezetek tulajdonában lévő részvények fele a háztartások 0,3%-ában összpontosul. A második világháború után a jelentős svéd beruházásokat maguk a vállalatok fedezték. Így a magas hasznot hozó beruházások haszna néhány részvénytulajdonos zsebébe vándorolt. Szinte mindenki egyetért az országban abban, hogy a részvények tulajdonosait szélesebb rétegekből kellene ver-

buválni, csak a megvalósítási módozatokban térnek el a nézetek. A vállalatok állami tulajdona ritkaságnak számít Svédországban.) A munkások befolyásának emelésére már több reformot fogadtak el Stockholmban. Egyik sem hozta meg a kívánt eredményt. Meidner így a tulajdonosi jogokban is részesíteni akarja a dolgozókat mint közösséget, csak így tudja elképzelni a lényeges változást.

Az 1976-os LO-kongresszus nagy többsége jóváhagyta a jelentést, csak néhány pontot hangsúlyozott fokozottan: a munkások csak abban az esetben részesedhetnek a tőkében, ha ez a tőke a termelési folyamatban marad; a munkások kezébe jutó tőkéből újra vállalati profit kell lennie; a munkavállalói alapoknak minden esetben több vállalatot kell összefogniuk (nem lehetséges egy alap egy vállalatban); az alapoknak kollektív tulajdonban kell lenniük, és a helyi szakszervezeti szövetségeknek jelentős befolyásolási lehetőséget kell kapniuk munkájukban.

Ám a nagy műgonddal elkészített és sokat vitatott javaslatok készületlenül érték a szociáldemokratákat. Így a választásokon — négy évtized óta először — a szociáldemokraták vereséget szenvedtek. Egyéb kérdések mellett (nukleáris erőművek) a munkavállalói alapok körüli vitát tartották a vereség második okának.

A szociáldemokraták 1978-as kongresszusára újabb, saját körökben készült javaslatköteg állt készen. Ebben először szerepel a felállítandó alapok újabb, immár negyedik célkitűzése: a takarékosság és a működő tőke növelése. Az alapoknak ez az újabb funkciója a későbbi években a legfontosabbá vált, és gyakorlatilag kiszorította a többit. A kongresszus újabb bizottságot nevezett ki. Az előterjesztett tartalom sokkal szerényebb, mint Meidner eredeti elképzelése: a profit elosztásának új módozatát dolgozzuk ki, amely szerint néhány, az átlagnál jobban gazdálkodó vállalat „szuperprofitjának" egy részét központilag elvonjuk; az így született tőkét a munkavállalók alapjai kapják; ezek részvényvásárlásra és az ipari termelés élénkítésére használják fel az új tőkét; az alapoknak kollektívaknak kell lenniük, a gazdasági élet befolyásolását a lehető legnagyobb mértékben decentralizálni kell; azokban a vállalatokban, ahol az alapok részvényekhez jutnak, a munkások beleszólhatnak — megfelelő arányban — a stratégiai döntésekbe.

Az 1982-es választásokon újra a szociáldemokraták győztek, ám az elképzeléseket a hatalom birkeiben is tovább finomították. Politikájukat egyre inkább a gazdasági megélénkülés szolgálatába állították, így az alapok is ebbe a vonalba álltak be. 1983-ban még megkísérelték széles körű társadalmi vitára bocsátani a kérdést, illetve társadalmi összejöveteleken kidolgoztatni a részleteket, de ezek az ellenzéki bojkott és ellenpropaganda miatt, illetve a szociáldemokraták lelkesedésének hiányában kudarcba fulladtak.

Rudolf Meidner, az eredeti tervezet szerzője: „Meg kell oldanunk a kapitalista társadalmak ellenőrzésének problémáját; vagy úgy, mint Reagan vagy mint Thatcher teszi, vagy valahogy úgy, ahogy azt mi eredetileg terveztük" — mondja. Állítása szerint nem is kíséri figyelemmel az alapok körül tovább dúló vitát.

A Meidner-terv a svéd gazdaság számára valószínűleg a lehető legrosszabb időszakban kelt. Egy olyan időszak terméke volt, amelyet sokfelé a gazdasági csoda időszakának neveztek. Nyugat-Európában, de sok más országban is töretlennek hitték a gazdasági fejlődést, és ezzel a hátvéddel próbálták társadalmi újításokat bevezetni. Az eredeti terv és a mai valóság közötti különbségen nemcsak a svéd gazdaság eltérő lehetőségei és a társadalmi szemlélet változása mérhető le, hanem a Svédország környezetében lezajlott erőeltolódások is.

A munkavállalók kollektív alapjai még mai formájukban is hasznos hozzájárulást jelenthetnek az állam változó szerepköreiről folytatott nemzetközi vitához. Ma, amikor sokfelé az „új gazdasági liberalizmus" térhódításáról beszélnek, jelentős lehet a beruházások társadalmasítására alapított svéd kezdeményezés. Úgy is fel lehet fogni ezt a kísérletet, mint az államosítás és a tőkés tulajdonban hagyás közötti ellentétes megoldást. A nacionalizálás több országban csak lassan vagy egyáltalán nem váltja be a hozzá fűzött reményeket. A svédek így szélesebb ellenőrzés alá vonják a stratégiai gazdasági döntéseket, nem egy-egy államilag kijelölt vezető kezébe teszik a vállalatok jövőjét. Más kérdés, hogy a jelenlegi kompromisszumos

formában az alapok egyfajta újabb „tőke"ként" működhetnek, amelyek a nyereség felé néznek és nem feltétlenül a hosszabb távú munkásérdekeket képviselik. De ez a mai helyzet egy olyan kompromisszum tükre, amely a közelgő választások miatt is kerülni akarja a látványos társadalmi összeütközéseket. Egy biztos: Svédországban jelenleg olyan tőkék indulnak a termelő beruházások felé, amelyek az alapok léte nélkül vagy spekulációs pénzekként, vagy az ingatlanpiacon, vagy egyszerűen a széfekben kerültek volna elhelyezésre.

A svéd gazdaság fejlődése a hetvenes évtizedben más országokénál súlyosabb torest szenvedett. A növekedés mértéke már a hatvanas években is elmaradt sok nyugat-európai országétól. Amíg viszont 1973 és 1982 között az OECD-országok egészében 25—30%-kal nőtt az ipari termelés, Svédországban stagnált ez a mutató. A befektetések csökkentek. Míg a többi fejlett országban a biztatóbb gazdasági mutatók is a munkanélküliség számottevő emelkedését okozták, Svédországban még ma is mindössze a lakosság 3%-a keres hiába állást. Az alapok szerepváltozását mutatja az is, hogy az eredeti javaslatok szerint jelentős összegeket fordítottak volna az állástalanok átképzésére, míg a mostani összegekből a részvényvásárlások után már nem jut erre. A svéd gazdaság új jelenléte a hetvenes évek második felétől az is, hogy a tőzsdén eltolódott a szervezetek és a magánemberek részesedése a részvényekből. Egy évtizede még a részvények fele volt magánkézben, most csak negyedük. A kettő közötti különbség az intézményekben, tehát kollektív szervezetek tulajdonát gyarapítja.

Mind Meidner, mind követői számára másodlagos jelentőségű volt, hogy az alapok léte hordoz-e valamilyen ideológiai tartalmat. Azt viszont megkérdezték maguktól, hogy a vegyes gazdaság keretein belül elképzelhető-e teljes kifejlődésük. Feleletüket természetesen csak a svéd esetre készítették. Számukra a svéd gazdaságot csak feltételekkel lehet vegyesként elkönyvelni, mivel a magántőke szerepe sokkal nagyobb (92%), mint másutt Nyugat-Európában. Ebből a szempontból tehát inkább a munkavállalói alapok járulnak hozzá, hogy a tőkés érdekeken kívül más szemlélet is befolyásolhassa a gazdaság működését. A svéd modellként elkönyvelt magas társadalmi juttatási arány (a társadalmi termelés fele) csak az ellenpólusa a tőke szinte kizárólagos gazdasági döntéseinek. A demokrácia pedig nem szenved kárt, ha a döntéshozók száma emelkedik.

Meidner könyvének utolsó mondata egy hangzik: „A munkavállalók alapjait nem a demokrácia zsákutcájának vagy terelőútjának szántuk. Olyan új lépcsőfoknak képzeltük el, amely állandó célunk, az egyenlőség és a gazdasági demokrácia felé vezet minket." Az új alapok mai formájukban sem tekinthetők zsákutcának. Legfeljebb ahhoz képest tarthatók egyfajta terelőútnak, amit Meidner egy évtizede elképzelt. Kérdés, hová vezet ez a terelőút.

Nyilatkozat

Szentesi kísérlet címmel a Valóság 1985. 2. számában megjelent dolgozatom jegyzetanyagából sajnálatosan kimaradt, hogy a működő vállalkozások elemzéséről írott részben Somkuti Istvánnak *Vállalkozáson alapuló belső érdekeltségi rendszer a szentesi Felszabadulás Szövetkezetben* című, az Agrárgazdasági Kutató Intézetben készült anyagára támaszkodtam. A mulasztásért a szerző és az intézet szíves elnézését kérem.

Tórzsök Erika

Európa és a technológiai forradalom

(A nyugat-berlini Aspen Intézet Marion Dönhoff grófnő 75. születésnapja alkalmából értekezletet rendezett *Európa jövője — megadhatja-e a műszaki fejlődés a választ?* címmel. A legjelentősebb hozzászólásokból idézünk.)

Klaus Grossner (Grossner Kutatási Iroda, Hamburg): Európa politikai céljairól csak akkor lehetséges a vita, ha áttekintjük a meglevő technológiai alapokat. Ez még nem történt meg. Az európai iparban megfigyelhetők az együttműködés kezdetei, de nem látható összehangolása három kulcsfontosságú területen: az egyetemeken, a gazdaságban és a politikában.

A nagy tudományos és műszaki hagyományok ellenére az európaiak manapság úgyszólván Csipkerózsika-álomba merültek. Először is azt kell meghatározniuk, milyen célok elérésére kívánnak törekedni a technika síkján. Vajon ésszerű-e mindaz, ami megvalósítható? És mit kell tenni, hogy Európa képes legyen megállni a helyét a nemzetközi versenyben?

Franz Froschmaier (az Európai Közösség Bizottságának főigazgatója, Brüsszel): Portugália és Spanyolország belépése nyomán az Európai Gazdasági Közösségben 330 millió ember él. Ezt a potenciált ki kell aknázni. A nemzeti külön utak keresésére tett eddigi, siralmasan kudarcot vallott kísérletek arról tanúskodnak, hogy Nyugat-Európa csak két lehetőség közül választhat: vagy elsüllyed a történelmi jelentéktelenségben, vagy közösen cselekszik.

Karl-Heinz Beckurts professzor (a Siemens AG igazgatótanácsának tagja): Öt gondolatot szeretnék e helyütt megfogalmazni: 1. Az informatika fordulatot hoz az iparosodott társadalmak fejlődésében, legalább három különböző szempontból. Az informatika terjedése áttérést jelent a termelésre orientált ipari tevékenységről a sokkal inkább tervezésre és tájékoztatásra orientált iparra. Komoly lehetőségeket teremt a decentralizálásra, s a műszaki problémák megoldása kapcsán létrehozza a diverzifikálás új dimenzióját. 2. Az informatika és a mikroelektronika a vállalatok közötti versengést nemzetek közötti versengéssé alakítja át. 3. Az informatika uralkodó szerepet játszik a „magasan fejlett technika" egészében, s óriás hatást gyakorol számos egyéb műszaki területre is. 4. Az informatika síkján az európai ipar helyzete kétségkívül nem problémamentes, de nem is reménytelen. Vitatom, hogy létezne általános, nagyszabású műszaki lemaradás. 5. Semmi kétség, az informatika nagyjából egyet jelent a harmadik ipari forradalommal. Fejlődése rendkívül komoly követelményeket támaszt egész képzési rendszerünkkel szemben. Sőt, mindez a foglalkoztatási rendszer számára is kihívás. S Európában a lakosság széles csoportjai borúlátással szemlélik a fejleményeket.

Helmut Schmidt (volt szövetségi kancellár, a *Die Zeit* társkiadója): Szeretnék kísérletet tenni arra, hogy kevésbé drámai módon mutassam be az egész dolgot. Európa jövője attól függ, mennyire tudunk lépést tartani műszaki területen? Túlzás ilyen fontosságot tulajdonítani a technikának. Az efféle túlzásokkal szembe kell fordulnunk, filozófiai, antropológiai és politikai okokból egyaránt. Kétségtelen, hogy Európa két szemszögből is válságban van. E válság oka azonban nem az esetleges műszaki lemaradás, a szabványosítás hiánya vagy ilyesféle.

Elsősorban az európai életerő válságának korában élünk, az életerő történelmi válságában, amelyen én — aki már 65 esztendős vagyok — nem is csodálkozom. Az európai népek 1914 óta egyik szerencsétlenséget a másik után élték át. Nem csodálhatjuk, ha néhány nemzedék — körülbelül 1960-tól vagy 1965-től, majd 1970-től — fellélegezve hátradőlt, s most már élvezni akarja az élet örömeit! Amit a legfiatalabb nemzedékek körében tapasztalhatunk, az a „kiszállás" hajlama, a „no future" (nincs jövő) filozófiája.

Az életerő válsága a legvilágosabban a születési arányszámokban tükröződik. Közép-Európában csökken a születésszám, a lakosság elöregszik.

A borúlátás nem jellegzetesen német tulajdonság, noha itt a leginkább szembeötlő. A borúlátásra való hajlam általában megkülönbözteti az európaiakat az amerikaiaktól. Az európaiak szemlélete nem feltétlenül pesszimista, de mindenesetre szkeptikus. Az amerikaiak viszont — születésüknél és neveltetésüknél fogva — optimisták. Ez sok szempontból segít nekik, de a filozófiai elmélyüléshez nemigen járul hozzá. Súlyos hiányosságok vannak tehát az amerikai oldalon is.

Az életerő válsága miatt mostanában gyengéblnek látszunk, mint a japánok. Ők sem kerülhetik el a maguk azonossági válságát, mivel sok mindent elmulasztottak.

Az európaiak kijuthatnak passzív helyzetükből, ha összefognak, ha megteremtik a közös műszaki szabványokat, ha egyesítik valutarendszerüket, létrehozzák közös piacukat. Európában ma kevésbé közös a piac, mint tíz évvel ezelőtt. A világgazdasági struktúra válságának nyomása alatt a korábban létrehozott Közös Piac részben — a peremvidékeken — összezsugorodott, sőt némelyek kifejezetten e piac lerombolására törekedtek.

Jelenleg szinte egyetlen területen sem beszélhetünk közös európai politikáról. A technika csupán egy a 24 vagy lehet, hogy csak 12 terület közül. Nem akarom lebecsülni a műszaki fejlődés jelentőségét, de a többi 11 területen sincs közös európai politika. Nincs vezetés, mert nincs vezető, mert hiányoznak az egymással vitázó és egyetértő elitek.

Európa másik nagy válsága abból ered, hogy a nemzetek tudata még mindig a XIX. század — vagy részben csupán a XVIII. század — szintjenek felel meg. Nem tükröződik a nemzetek tudatában a jelenlegi világhelyzet, amelyre az nyomja rá a bélyegét, hogy két nagy állam a saját ereje folytán megengedheti magának, hogy kevéssé legyen tekintettel másokra. Ez nem feltétlenül rosszindulatból fakad, hanem részben egyszerűen közönyből. És senki nem is kényszeríti őket arra, hogy tekintettel legyenek Európára. Európa egésze rákényszeríthetné őket, de ez nem történik meg, sem a leszerelési, sem az energiaügyi, sem a költségvetési és valutapolitikában. Az amerikai költségvetésnek körülbelül 60%-át az európaiak és a japánok finanszírozzák. A beruházásokra nem Európában kerül sor, hanem Amerikában. A világ leggazdagabb országa a Japánból és Európából származó megtakarított összegekből évente 100 milliárd dollárt fogyaszt el. Ilyen a mai helyzet. Az európaiak mindezt szorongással figyelik, de eltűrik.

Az európai helyzet értékelésekor mindez sokkal többet számít, mint ami a technika területén történik vagy nem történik. És van még valami. Ennek a földrésznek a kultúrája 1000—2000 éves. Az európai kultúra úgy jött létre, hogy a nemzetek kölcsönösen gazdagították egymást, és a nemzeti kultúrák konfliktusba is kerültek egymással. Ezen a síkon szintén megfigyelhető az életerő válsága. Szeretném megkérdezni a hozzászóló természettudós és mérnök urattól: igazán úgy gondolják, hogy a hosszú európai történelem után éppen a műszaki csúcsteljesítmények alkalmasak a földrész életerejének a helyreállítására? Az én válaszom egyértelmű: nem! A technika csak szolgálólány és annak is kell maradnia.

Európa életerejének helyreállításáról és annak az érzésnek az újbóli megteremtéséről, hogy egyek vagyunk a világgal, csak a kulturális alkotóképesség és készség megélénkítése gondoskodhat. E kreativitásnak része a természettudomány és a technika, de nem a legfontosabb, nem az uralkodó része.

Theo Sommer (a *Die Zeit* főszerkesztője): El kell tűnődnöm, nem jogosult-e némi borúlátás ezzel a műszaki haladással kapcsolatban, amelynek manapság újabb hullámai fenyeget bennünket. Újra meg újra fel kell idéznünk az atomenergia polgári hasznosításának fejlődését. Jól emlékezhetünk a szükségletek mesés számításaira. S a költségek csodálatos számításaira. Ám egy szép napon kiderült, hogy az adatok nem stimmelnek, sem az atomenergiaszükségletre, sem a költségekre vonatkozóan. Az informatika és a digitalizálás technikusainak most meg kellene győzniük bennünket, hogy elképzeléseik megalapozottabbak, mint annak idején az atomenergia prófétáinak jóslatai.

Marion Dönhoff (a *Die Zeit* társkiadója): A lehetséges válságokat nem csupán megkonstruálni lehet, hanem mód van a meghatározásukra és vizsgálatukra is. Úgy látom, két nagy válsággal állunk szemben: az egyik a világméretű munkanélküliség, a másik a környezeti válság. Figyelemre méltónak vélem a kettős ellentmondást. Hogy lépést tudjunk tartani a versengésben, műszaki fejlesztésre kell törekednünk, az ebből eredő racionalizálással viszont fokozzuk a munkanélküliséget. Amennyiben csökkenteni akarjuk a munkanélküliséget, a gazdasági növekedést ösztönözzük, ezzel viszont fenyegetjük a környezetet. Olyan az egész, mintha választanunk kellene a fejfájás és a hasfájás között.

Gert Lorenz: A mai, erőforrásokban oly szegény korszakban, amikor szüntelenül panaszkodunk a környezeti károsodások és a nyersanyagok hiánya miatt, a műszaki fejlődés három új, rendkívül jelentős erőforrást kínál számunkra, s ezek ráadásul egyformán kedvezőek a környezetre és a gazdaságra. Korlátlan erőforrásokról van szó: e csoportba tartozik az elektronika, az információk minden válfajának tárolása és világméretű átviteli képessége.

Vajon mit teszünk ezzel a lehetőséggel? Sommer úr, egy kissé sportszerűtlen dolog most azt kérdezni, megfontoltuk-e a változás minden lehetséges következményét. Nem állítom, hogy tudom, mi lesz 30 év

múlva. Csakhogy erre a kérdésre nem a technikusoknak kell válaszolniuk, hanem a politikusoknak. Mi, „technikusok", a következőt tartjuk sajnálatosnak: pillanatnyilag az innovációs folyamat sebessége nagyobb, mint a politikai akarat fejlődésének és a döntéshozatali folyamatnak a sebessége. Ennek éppen megfordítva kellene lennie.

Henry Kissinger professzor (az Egyesült Államok volt külügyminisztere, Washington): Egyetértek Helmut Schmidt véleményével a tekintetben, hogy a döntő fontosságú probléma az európai életerő. Nem hiszem, hogy a technika teremti meg az életerőt, inkább úgy gondolom, hogy a műszaki fejlődés az életerő eredménye. Amerikában és Japánban a rohamos műszaki fejlődés egyfajta primitív politikai derűlátásból ered. Az Egyesült Államokban az a felfogás uralkodik, hogy ami változást hoz, az soha nem lehet rossz. Japánban a fejlődés egy olyan politikai intézményrendszernek köszönhető, amely családszerű benyomást kelt, s mint „család" akar sikert elérni a világméretű versenyben. A japánok aligha kerülhetik el az identitás válságát, amely még e század vége előtt rendkívüli nehézségeket fog nekünk okozni. A műszaki fejlődést nem tartóztathatjuk fel: ám társadalmainkban a legsúlyosabb válság abból származik, hogy abszolút aránytalanságot látunk a műszaki szakemberek tudása és a között, amit a politikai vezetők a lezajló folyamatokból megértenek. Vajon miként befolyásolja a politikát vagy az emberek tudatát a változás, azoknak az embereknek a tudatát, akik képekből szerzik benyomásaikat, holott a mi nemzedékünk még a könyvekre hagyatkozott? A képek igen józanná teszik az értelmet, s ugyanakkor megdöbbentően érzelmi töltésűvé a választói magatartást. Amikor Dosztojevszkij vagy Tolsztoj műveit olvastuk, el kellett képzelnünk, milyen Oroszország. Ma már nincs szükségünk a képzeletre, mindent megmutatnak nekünk, s ezzel elszegényítik képzelőerőnket — minden áthelyeződik a közvetlen benyomások szintjére.

Európában az a probléma, hogy nincs olyan politikai tudat, amelyben a változás tükröződhetne. Amerikában van politikai tudat: manapság az óriási önbizalom uralkodik, amelyet én egyfajta menekülésnek tartok, mert őszintén szólva az Egyesült Államokban mindenki nagy önbizalommal nyilatkozik, de még senkinek nem kellett áldozatot hoznia: egyáltalán nem tudjuk, mi történne, ha áldozathozatalra lenne szükség. Át kell hidalnunk azt a szakadékot, amely elválasztja egymástól a jövőre vonatkozó elképzeléseinket és a napról napra éppen általunk megteremtett, de nem megfelelően értett jövőt.

Shepard Stone (az ASPEN Intézet igazgatója, Nyugat-Berlin): Henry Kissingertől és Helmut Schmidttől szeretném megkérdezni: véleményük szerint miért éppen most tapasztaljuk a vezetés hiányát? A kor sajátosságaiból ered ez? Vagy a problémákkal magyarázható? Miért kerültünk ilyen helyzetbe?

Henry Kissinger: Az Egyesült Államokban azok a tulajdonságok, amelyek nemzeti vezetővé tesznek valakit, nem elegendőek egy nemzeti vezető bemutatására. Szégyenletesnek tartom az elnökválasztások keretében megrendezett előválasztásokat. Ahhoz, hogy valaki megpályázza az Egyesült Államok elnöki tisztségét, gazdag, munka nélküli egomániásnak kell lennie. A folyamat négy éven keresztül tart, azzal kezdve, hogy az illető összevissza utazgat az országban, ezerdolláros részletekben összeszedve 15 millió dollárt. Közben a Demokrata Párt például legutóbb nyolc jelöltet indított az előválasztásokon, de hirtelen csak kettő maradt, mert a tömegtájékoztatási eszközök képtelenek 2—3 személynél többre összpontosítani figyelmüket.

Nem is tudom, hány jelölt kérdezte már meg tőlem, milyen álláspontra kellene helyezkednie. Régi barátom, Nelson Rockefeller valóságos anakronizmusnak számítana manapság. Ő mindig azt vallotta, hogy az embernek a legjobb programot kell kidolgoznia, ha elnök akar lenni. Hónapokon át tanácskozott egyetemi professzorokkal, tanulmányozta az újságokat. Ilyen őrültséget ma már egyetlen jelölt sem tenne. A tisztség megpályázói körülnéznek s latolgatni kezdik: „Mi az, amit kimondhatok?" Azzal nem törődnek, helyes-e vagy téves az állásfoglalás. A lényeg az, hogy szerepelni kell a televízióban, az esti híradóműsorban.

És érdemes egy pillantást vetnünk a jelöltek segítőire is. Például Hamilton Jordanre, aki Carter idején a Fehér Ház személyzeti főnöke volt. Hamilton Jordannek egész életében nem volt semmiféle foglalkozása, kivéve az Egyesült Államok vezetését. Soha nem dolgozott, sem előtte, sem utána. A nemzettudat, a sorstudat, a jövő iránti érzék hiánya az amerikai politikai élet legfontosabb és legfenyegetőbb sajátossága.

Helmut Schmidt: Az európai válasznak másként kell hangoznia. Az európai politikusok, akik miniszterelnökké, elnökké vagy kancellárrá válnak, hosszú nevelési folyamaton mennek keresztül. Először kisebb jelentőségű, végrehajtó politikai munkát végeznek, azután középszinten dolgoz-

nak, s csak végül kapnak fontos feladatokat. Parlamenti munkát végeznek, szembekerülnek a nemzeti és nemzetközi problémákkal. Nálunk még nem olyan súlyos a helyzet, mint amilyet Henry festett le az imént. De Európa is televíziós demokráciává fejlődik. Gyorsítja a hanyatlást az írástudatlanság, amely olyan ütemben terjed, amilyen ütemben szélesednek a televíziós képernyők.

És ha megnézzük azt a fiatalembert, aki jelenleg a miniszterelnöki tisztséget tölti be Franciaországban, felötlik a kérdés: hogyan lehet ennek az embernek fogalma a dolgokról? Túl kevés a tapasztalata. Európát ma túlságosan fiatal politikusok kormányozzák. Nem Mitterrand úrról vagy Thatcher asszonyról beszélek és nem is Kohlról, hanem azokról, akik körülveszik őket. Túl fiatalok ahhoz, hogy megértsék a világ rendkívüli változásait. Az igazán mélyreható stratégiai problémák időszakát nem éltek át. Számukra az ABM-egyezmény pusztán történelem — éppúgy, mint Napóleon vagy Bismarck.

Fritz Stern: A strukturális problémák mellett, amelyeket oly kiválóan vázoltak — és nem csupán az Egyesült Államokra gondolok —, egy történelmi problémával is számot kell vetnünk. Roosevelt és Truman elnöksége kivétel volt az amerikai történelemben. Hosszú távon az amerikai politika mindig meglehetősen kiábrándító volt, egészen más területeken érvényesült az amerikai intelligencia, az amerikai erkölcsiség és energia. Ez a különbség például Anglia és az Egyesült Államok politikai kultúrája között, s az eltérés a XIX. századból ered. Egy vonatkozásban a probléma napjainkra tovább súlyosbodott. Reagan elnök nagy teljesítménye úgy foglalható össze, hogy még apolitikusabbá tette az Egyesült Államokat. A legutóbbi választási hadjárat — ami a politikai nevelő hatást illeti — több kárt okozott, mint minden korábbi kampány.

Reimar Lust: Schopper professzor azt mondotta, nem szabad célkitűzésekkel, feladatokkal megterhelni az alapkutatást. Ezzel egyetértek. De néha szükség van a feladatok kijelölésére a tudomány területén. Ez történt például a Manhattan-terv esetében (az első atombomba megépítésekor). Vagy megemlíthetjük Kennedy vállalkozását is, azt a tervet, hogy az Egyesült Államok embert küld a Holdra.

Helmut Schmidt: Van azonban egy olyan terület, ahol nem láthatóak kellő mértékű, közös európai műszaki erőfeszítések. Az erdőpusztulásról beszélek. Még teljesen tisztázatlan, milyen tényezők együttes hatása okozza ezt.

Nyilatkoznak biológusok, erdőkutatók, vegyészek, biokémikusok és rovartaniszakemberek, meg a klimatológusok, és jönnek a vízháztartás szakértői is, meg azok, akik tudni vélnek valamit a műtrágyáknak a növények ellenállóképességére gyakorolt hatásáról, de általánosságban az összefüggések még tisztázatlanok. Négy-öt éve szüntelenül kérdezgetem a tudósokat, ám nem kapok választ. A maga kis részterületén mindenki biztatóan nyilatkozik, de nincs közös kutatási program.

Eljön majd az a nap, amikor vád éri a politikusokat, mert nem foglalkoztak idejében ezzel a problémával. Igaz, sok problémát figyelmen kívül hagytunk már, de a politikusoknak joguk van ahhoz — másokhoz hasonlóan —, hogy megkövetelték a természettudományt és a műszaki tudományoktól az összefüggések tisztázását, illetve a lehetséges gyógymódok kigondolását.

Hans Wolfgang Levi: Ön kissé eltúlozza az erdők problémáját. Az igazán riasztó számadatok nem az erdők haldoklására vonatkoznak, hanem a károsodott fákra, amelyeknek tényleges károsodását a laikusok fel sem tudják ismerni. Hosszú éveken át nem is figyeltek erre, ezért a mai számokat megbízható módon semmihez nem tudjuk viszonyítani. Az sem helytálló, hogy az erdők megmentése érdekében nincs interdiszciplináris, összehangolt erőfeszítés. Kétségtelen, a tudósok szemére vethető, hogy nem ismerték fel idejében a problémát, meg az is, hogy nem szorgalmazták kellő időben a kutatást. A munka azonban már megkezdődött, az pedig elég általános jelenség, hogy a tudomány nem képes rögvest választ adni a politikusok kérdéseire. Csak akkor képes arra, ha a problémát előbb meglátja, mint a politikusok.

Günter Haaf (a *Die Zeit* tudományos rovatának vezetője): Az érveléseket hallgatva egy kissé elcsodálkoztam. Fizikusok ülnek ennél az asztalnál, és arról beszélnek, milyen hatást gyakorolnak a biológiai és műszaki fejlemények a természetes rendszerekre — az erdőre vagy az emberi társadalomra. Egészen új minőségű problémákkal állunk szemben. Az erdőpusztulást nem hasonlíthatjuk a Manhattan-tervhez. Az erdő, mint ökológiai rendszer, az emberi testnél is bonyolultabb, hiszen az ember egyetlen faj, az erdőben pedig rengeteg faj él, fák, gombák, mikroorganizmusok, állatok.

Nem mondhatjuk, hogy túl későn kezdtünk foglalkozni a problémával. A füst kéménytelenítése már korábban napirendre került. A nagyszabású vizsgálatokhoz azonban túl kevés volt az adat. Nem lehetséges,

hogy az elemi részecskék kutatása helyett inkább az erdőpusztulás kutatására kellene több pénzt fordítani? Szükség van viszont legalább a megoldások esélyére, másképpen azzal a veszéllyel kell számolnunk, hogy politikai okokból, a cselekvés látszatának keltése végett, értelmetlenül eltékozolják az anyagi eszközöket.

Reimar Lüst: Talán a mi hibánk, hogy túl kevéssé népszerűsítjük mindazt, amit a tudomány már elvégzett. A mindenféle új, nemzeti vagy európai intézetek megalapítására viszont allergiás vagyok. Középszerű intézetekre is el lehet tékozolni a pénzt.

Hans Wolfgang Levi: Pénzzel csak akkor lehet elérni valamit, ha már ismert tények összesítése a feladat, nem akkor, amikor új eszméket kell termelni. És biztos vagyok abban, hogy pillanatnyilag ezen a területen senkinek nincsenek jó ötletei.

Elmar Pieroth (a gazdasági és közlekedési ügyek szenátora, Nyugat-Berlin): Szeretnék utalni arra a veszélyre, hogy erőfeszítéseink „europaizálása" miatt a kutatási versengést felváltja a kutatási tervezés. Számomra minden tapasztalat azt sugallja, hogy jobb a versengés, mint a rendszerbe történő összehangolás, még akkor is, ha kezdetben drágább megoldásnak látszik a hatékonyság szavatolása az egymással vetélkedő intézményekben. Végső soron ez az út az olcsóbb. Szóval, hol és miként kell tervezünk? És hol kell inkább az alkotó szellemű versengést előmozdítanunk a kutatásban?

Néha a sikertelenség miatt európai intézményeket is be kell zárni? Nos, ezzel sok párhuzam vonható. Elég gyakran láttuk már, hogy a politikusok megóvják a nagyvállalatokat a bezárástól, ismétlődő szubvenciókkal. Ám éppen ott a legsúlyosabb a munkanélküliség, ahol a legtöbb volt a segítség a munkahelyek állítólagos megmentéséhez. És ott bizonyult a legélénkebbnek az innovációs tevékenység, ahol a politikusok a legkevesebbet tették, a legkevesebb támogatást adták.

George Berthoin (a Trilaterális Bizottság elnöke, Párizs): Úgy tűnik, abban egyetértünk, hogy a műszaki fejlesztés síkján megvan a pénz, az értelem, és megvannak az intézmények is; mindazonáltal érezzük valahol a lappangó veszélyt: esetleg nem leszünk képesek úrrá lenni a harmadik ipari forradalom problémáin. Ha pedig ez nem sikerül nekünk, akkor nincs jövője Európának.

Ebben az átmeneti időszakban nem kezeljük jól a munkanélküliség problémáját. Időzített bomba ez, amely talán nem robban fel azonnal, de akik fiatal korukban munkanélküliek, közben 30 éves felnőttekké válnak, és ha a 30 évesek közül minden tizedik a társadalom peremére szorul, akkor ezek nagyon furcsa polgárai lesznek Európának.

Ha megvan a pénz, az ész és az intézményrendszer, legfőbb ideje, hogy fontolóra vegyük az akadályok elhárítását. Túlnyomórészt politikai természetű akadályokat látunk. Mindenekelőtt fel kell tennünk a kérdést: igazi szakértők vagyunk-e, igazi tudósok, ipari vállalkozók, politikusok?

Amikor olyan emberek véleményét hallgatom, mint Schmidt kancellár, az az érzésem, két dolog keveredik tudatunkban — mint a legtöbb ember tudatában. Jól emlékszem egy otthoni beszélgetésre, amelynek során Raymond Barre ezt mondta nekem: „Igen, racionális szempontból európai vagyok, de érzelmi szempontból nem. És nem tudom, énem melyik oldala kerekedik végül felül."

Ez komoly probléma. Szavatoljunk jobb esélyeket lényünk racionális részének. Szükség van a nemzeti szintű cselekvésre, az európai szintű cselekvésre és a világméretű cselekvésre egyaránt.

Ez akarat kérdése. S éppen a politikusok feladata az akarat megfogalmazása, formálása. Ők a mi szószólóink, akik hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az eszmék valósággá váljanak. Ezért kell nyomást gyakorolnunk rájuk, valamennyiünknek: szakértőknek, gazdasági vezetőknek, a tömegtájékoztatás felelőseinek. *(Die Zeit, 1985. január 4.)*

Hó szitál a nukleáris télben

Michael Schwelien

Délelőtt 11 óra van New Yorkban, este 6 óra Moszkvában, egyszerű hétköznap, 1985. június elején. Kitör az atomháború. Az északi félgömbön bombatámadás éri a legtöbb várost, ahol a lakosság száma meghaladja a 100 000 főt. A rakéták ellenséges rakétasilókat, katonai parancsnoki központokat, ipari üzemeket rombolnak le, és csapást mérnek „egyéb katonai és gazdasági célpontokra" is, például olajmezőkre, finomítókra, olajraktárakra, vegyi üzemekre, vízi erőművekre és atomreaktorokra. Ez lenne a vég, a borzalmak utolsó órája?

Nem, a borzalom csak ezután kezdődik. A svéd Akadémia három évvel ezelőtt felkérte a holland Paul Crutzent és az amerikai John Birkset tanulmány készítésére: milyen hatást gyakorolna az atomháború a Föld éghajlati viszonyaira. Paul Crutzen:

„Tulajdonképpen semmi kedvünk nem volt a dologhoz. Teljesen tudománytalannak tűnt a téma." A puszta tényt leszögezve, a cinizmus szándéka nélkül folytatja: „Ebben az ügyben semmit nem lehet kísérleti úton ellenőrizni."

Crutzen és Birks 1982 közepén a svéd Akadémia *Ambio* című folyóiratában megjelentette *A légkör az atomháború után: nappali félhomály* című cikkét. Ma az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban ezt a tanulmányt minden komoly tudósnak és stratégának ismernie kell. S a „nukleáris télről" szóló elméletek most, 1984—1985 telén megkapták az érvényesség csaknem hivatalos pecsétjét: az amerikai tudományos kutatás legmagasabb szerve, a National Research Council (Országos Kutatási Tanács) megvizsgálta, mennyire helytállóak az atomháború éghajlati következményeire vonatkozó tanulmányok.

Az eddig elfogadott feltevés: amennyiben 5000—10 000 megatonnás nukleáris csapásváltásra kerülne sor (a szuperhatalmak fegyvertárának robbanóereje összesen 13 000 megatonna), 300 milliótól 1 milliárdig terjedne azoknak a száma, akik nyomban meghalnak, főként a hadviselő országokban. Ugyanennyien szenvednének súlyos sérüléseket, s igényelnének — alighanem hiába — orvosi kezelést.

Mostantól a feltételezéseket kiegészíthetjük. Amikor elhalt a bombarobbanások zaja, gigantikus tüzek söpörnek végig a háborútól sújtott országokon, orkánszerű szélviharokkal; a légkör különböző rétegeit füst- és porfelhő borítja el, egész kontinenseket befedve; fényes nappal olyan sötét lesz, hogy nem látjuk a szemünk elé emelt kezünket; a hőmérséklet nyár közepén is jóval nulla fok alá zuhan, s a gabonatermés elpusztul, Schleswig-Holsteinben éppúgy, mint Ukrajnában vagy Nebraska államban.

Miközben az északi félgömbön heteken át sötétség uralkodik, s hónapokig vagy évekig tart a hideg, a globális széljárások teljesen zűrzavarossá válnak; a világtengerek többé nem képesek meleget adni, s a felhőtakaró valószínűleg áthúzódik a déli félgömb fölé. A trópusi erdőségek kihalnak, s elképzelhető, hogy az emberiség is. A Föld átalakul a rovarok és a csenevész fűvek bolygójává.

„Annyi bizonyos — írja *Nukleáris tél* című, nemrég megjelent könyvében Mark Harwell —, hogy a nagyszabású atomháború nem csupán a harcoló nemzetek háborúja lenne, hanem a Föld minden népe elleni, az egész természeti környezet elleni háború."

Vajon eddig miért nem jutottak el a szakértők a kézenfekvő gondolathoz, hogy az atomrobbanások okozta tüzek következménye füstfelhő, a füstfelhőé pedig a hideg?

Paul Crutzen és John Birks előtt is szinte „mellékesen" tárult fel, munka közben, a tűz, füst és hideg iszonyú látomása. Több hónapon át azt a kérdést vizsgálták, milyen rombolást okozna az atomrobbanások sorozata a légkör ózonrétegében. Az ózon ugyanis megakadályozza az ibolyántúli sugárzás behatolását; ha hiányzik az ózon, a sugárzás életveszélyessé válik. S hirtelen, egy beszélgetés során a két vegyész ráébredt, hogy addig egyáltalán nem gondoltak a füstre és a porra. „Pánikba estünk, úgy éreztük, minden korábbi számításunk lényegtelen." A két kutatót még valami megrendítette: „Ha mindenki figyelmen kívül hagyta a füstöt és a port — holott erre mindenkinek gondolnia kellett volna —, vajon még mit felejtettünk el?" Felvetődik például az ipari mérges gázok kérdése, hiszen az NSZK-ban tárolt sok ezer tonna mérges gázra csak a minap hívta fel a figyelmet az indiai Bhopalban bekövetkezett katasztrófa.

Crutzen és Birks egyébként a ma létező fegyverzetek rombolóerejének kevesebb, mint a felével számoltak, s abból indultak ki, hogy az atomháborúban főleg a „kis" robbanótöltetek bevetésére kerülne sor, hiszen a tömegpusztítás szakemberei egyre nagyobb fontosságot tulajdonítanak a „fejlett találati pontosságú" rakétáknak. Ezek azután lángba borítanák a városokat, felgyújtanák a földgázraktárakat és az olajkutakat, az erdőket és a mezőket. Nem helytálló érv, hogy a katonai célpontok közelében rendszerint nincs gyúlékony anyag. Számos katonai létesítmény sűrűn lakott területen található. Az NSZK egyik legnagyobb katonai támaszpontja a lüneburgi erdőségben van, amely néhány évvel ezelőtt, egy erdőtűz során úgy égett, mint egy szénakazal. Az amerikai középnyugat rakétasilói körül igen gyúlékonyak a gabonaföldek, akárcsak a hatalmas erdők a Szovjetunióban levő hadászati célpontok környékén.

Nem lehetséges, hogy a *Másnap* című film alkotói akaratlanul, de lelkiismeretüket az atomháború kockázatát? Elvégre filmjükben van „másnap", amikor gépkocsik közlekednek, mentőakciók szerveződnek. A *Threads* című film viszont, amelyet a londoni BBC tavaly szeptemberben sugárzott, éppen az éghajlati változásokra vonatkozó előrejelzéseken alapul. Ez az alkotás kíméletlenül bemutatja az elképzelhetetlent: a nukleáris tömegmészárlást, Sheffield pusztulását, majd a rákövetkező, tartós nuk-

leáris tél. Nincs menekvés, nem nyújt védelmet semmiféle atomfegyvermentes övezet, semmiféle távoli ország. A nyugatnémet tv-állomások nem vállalkoztak arra (vajon miért nem?), hogy a *Másnap* után ezt a filmet is műsorukra tűzzék.

Térjünk azonban vissza a tudomány „kemény tényeihez": 168 évvel ezelőtt, 1816. július 4-én (tehát nyáron) vastag jégréteg borította be New Yorkot. Új-Anglia városaiban már júniusban 20—25 centiméteres hó esett. Virginia állam déli részén Thomas Jefferson farmer és kutató — az Egyesült Államok volt elnöke — hitelek felvételére kényszerült, hogy áthidalja a rossz termés miatti ínséget. Az 1816-os év Európában a „nyár nélküli esztendő" néven vonult be a történelembe. A brit szigeteken 65 000 ember halt meg egy tífuszjárványban — a hideg miatti éhínség következményeként. Mi történt valójában? 1815-ben, a távoli Indonéziában felrobbant a Tambora-vulkán. Száz köbkilométernyi hamu került a légkörbe, a könnyű szemcsék megálltak a levegőben, a földkerekség különböző tájai fölé sodródtak, s elsötétítették az északi félgömb égboltját. A „nyár nélküli esztendő" enyhe és rövid volt ahhoz képest, amit az atomháború idézne elő. A „nukleáris tél" véget vetne az évszakok váltakozásának.

Röviddel az *Ambio*-cikk megjelenése előtt egy amerikai kutatócsoport is vizsgálni kezdte a hipotéziseket, s kiszámolta az éghajlati modellek változásait különféle hadviselési „forgatókönyvek" esetén. Az eredményeket *Az atomháború globális légköri következményei* címmel tették közzé, de a publikáció inkább a „TTAPS-dokumentum" néven vált ismertté. 1. Egy hét leforgása alatt a napfény a megszokottnak néhány százalékára csökkenne; a fotoszintézis gyakorlatilag megszakadna; a táplálkozási láncok összeomlanának. 2. A por és a füst valószínűleg igen gyorsan átsodródna az északi féltekéről a délire; a hatások az egész bolygót sújtanák. 3. Vélhetőleg hónapokig esne a hó, még akkor is, ha a háború nyáron robbanna ki. A hőmérséklet —15 és —20 fokra süllyedne; a folyók és a tavak 1 méter mélységig befagynának, rengeteg ember és állat szomjan halna. Az élelmiszerek behozatalára szoruló népek éhen pusztulnának. 4. A radioaktív szennyeződés miatti sugárzás az eddig feltételezettnek a tízszerese lenne. 5. Az új jégkorszak bekövetkezése ugyan valószínűtlen, mert az óceánok sok meleget tárolnak, de nem tartható az az elképzelés, hogy a part menti vidékek lakói a halászat révén tovább táplálkozhatnának. A hajók kifutását már a heves hőmérséklet-ingadozás kiváltotta viharok is megakadályoznák. 6. A nagyvárosokban pusztító tűzvészek óriási mennyiségű mérgező szénmonoxidot, cianidot és dioxint juttatnának a levegőbe. 7. Az ózonréteg csökkenne, az ibolyántúli sugarak behatolása fokozódna. A háború túlélői megvakulnának, illetve rákos betegségeket kapnának. 8. A trópusi erdőségek talán teljesen eltűnnének, így a legtöbb növény- és állatfaj kihalna.

„Amikor véget ér a tánc, akkor kezdődik a parti" — mondják az amerikaiak. A TTAPS-dokumentumról szóló tudósítását — olyan mértékű cinizmussal, amilyen csak Angliában lehetséges — éppen ezzel a mondattal kezdte a brit *Guardian*, S hogy mennyi ideig tartana a háború utáni „parti"? Az öt szerző szerint: „három évtizedig".

A TTAPS-csoport száz tekintélyes fizikusnak, vegyésznek és biológusnak küldte el jelentését, bírálatukat kérve. Az egybehangzó ítélet: nem zárható ki az a lehetőség, hogy az atomháború következtében az emberiség megsemmisül.

A kutatási eredményeket a TTAPS-csoport ügyesen „népszerűsíteni" kezdte a sajtóban is. 1983. november elején a washingtoni Sheraton-szállóban két nagy képernyőre vetítették a számításaik alapján elkészített ábrákat. Ezen a tanácskozáson a műholdas közvetítés révén keleti szakértők is részt vettek, köztük a Szovjet Tudományos Akadémia alelnöke.

A szovjetek ugyancsak átadták vizsgálataik eredményét, amely nagyjából megegyezik az amerikai tudósok véleményével. Egy ponton azonban a szovjetek határozottabban foglaltak állást: „A füst- és porfelhő mindenképpen átsodródik az északi félgömbről a déli félgömb fölé." Az amerikaiak ezt csak „elképzelhetőnek" tartották.

A végkövetkeztetés: „A szuperhatalmaknak és szövetségeseiknek felül kellene vizsgálniuk hadászati elképzeléseiket." Ám a szuperhatalmak mind ez ideig semmi effélét nem tettek. A washingtoni Sheraton-szállóban megtartott, feszült hangulatú értekezletre a Pentagon szóvivője vállvonogatva reagált: „Na és?" Az atomháború, úgymond, mindenképpen rossz dolog, a vázolt veszélyek nem változtathatnak az elrettentési stratégián.

De az Egyesült Államokban a kezdeti hitetlenkedés után, 1984 közepén kissé módosult a szemlélet. George Keyworth, az elnök tudományos tanácsadója arra a meggyőződésre jutott, hogy a probléma „alaposabb tudományos vizsgálatot" igényel, és tucatnyi hivatal megbízást kapott a nukleáris tél témájának kutatására. Keyworth tudja, hogy ha az éghajlat változásáról szóló elmélet bebizonyosodik

nélkülözhetetlen lesz az elfordulás az elrettentési stratégiától.

Nem nehéz persze kitalálni, mi járhat Keyworth fejében. Éppen ő a „csillaghábORÚ" néven ismertté vált „Hadászati Védelmi Kezdeményezés" egyik kidolgozója. Valószínűleg arra gondol, hogy ha az elrettentés koncepcióját el kell vetni, akkor szorgalmazni lehet a világűri védelmi rendszer gyorsabb kiépítését.

Az óceánok és a légkör vizsgálatával foglalkozó hivatal egyik tudományos vezetője, Alan Hecht 50 millió dollárt kapott kutatási célokra. Egyes amerikai tudósok azonban attól tartanak, hogy a kormány beéri a probléma örökös tanulmányozásával, így kerülve el a cselekvést.

Az Országos Kutatási Tanács további vizsgálatokat követel, a tudományos bizonytalanságok csökkentése érdekében. Eközben heves vita bontakozott ki az Egyesült Államokban a hadászati elképzelésekről. Vajon a nukleáris tél elmélete ösztönzően hat-e — például Genfben — a leszerelési tárgyalásokra? Vagy inkább új fegyverek kifejlesztéséhez vezet, meggyorsítja a fegyverkezési versenyt, s megbontja a szuperhatalmak közti egyensúlyt?

A legegyszerűbben a *Los Angeles Times* hírmagyarázója alkotta meg ítéletét: „Mire való a további kutatás? A nukleáris tél veszélyének ismerete nem teszi hirtelen elfogadhatatlanná az atomháborút, hiszen az atomháború már amúgy is elfogadhatatlan volt." Ám nem csupán erről van szó, hanem mindennemű hadviselés feltételeiről. Alig tartható már manapság a NATO-nak az az elgondolása, hogy a nagyszabású atomcsapás után képes lesz a „rugalmas reagálásra". A sötétben nemigen tudnának mozogni a hagyományos fegyverzetű alakulatok. A harci repülőgépek elkerülhetetlenül lezuhannának, ha a por eltömi a sugárhajtóműveket. Az úgynevezett „értelmes", célkereső lövedékek is elvesztenék értéküket, mivel kudarcot vallana az infravörös irányítási rendszer. Csökkenne az atomrobbanótöltetek és a manőverező robotrepülőgépek „túlélési képessége" is.

Tulajdonképpen borúlátásra ad okot az is, hogy a katasztrófaelméletet elfogadták. A Center for Aerospace Doctrine Research and Education hadászati elemzései is abból a feltevésből indulnak ki most, hogy a nukleáris tél teóriája helytálló. Theodore Postal amerikai stratéga talányosan fogalmaz: „Ez az elmélet megkérdőjelezi egész hadászati gondolkodásunkat."

Először csillaghábORÚs felkészülés, utána leszerelés? Lehetséges, hogy az éghajlati katasztrófa teoretikusai akaratlanul rossz szolgálatot tettek az emberiségnek... *(Die Zeit, 1985. január 11.)*

Kasszandra földrengést jelző műszerei

Jerzy J. Wiatr

A népi Lengyelországban kialakult társadalmi konfliktusok okainak tisztázására a LEMP Központi Bizottsága mellett megalakult bizottság megállapította: „A párt tudományos kutatóközpontjainak ki kell dolgozniuk egy olyan rendszert, amellyel időben feltárhatók a növekvő ellentmondások és konfliktusok tünetei, hogy a párt és az állam feloldhassa őket, és időben elejét vehesse annak, hogy ezek az ellentmondások és konfliktusok válsághelyzetekké fajuljanak." Több mint egy év telt el azóta, hogy a KB 12. plénuma elfogadta a bizottság jelentését, de úgy gondolom: a válságjelenségek korai feltárására szolgáló rendszer továbbra is időszerű. Nálunk sokáig az a látszólag „optimista" vélemény volt érvényben, amely szerint az ország gazdasági és társadalmi-politikai életében bekövetkezett súlyos zavarok elszigetelt, balszerencsés események, forrásaikat kizárólag az előző politikai vezetés hibáiban kell keresni; egyedi esetek, amelyek „soha többé nem ismétlődnek meg". S a figyelmeztető prognózisok többnyire kéziratban maradtak, mint M. F. Rakowski *A Köztársaság a nyolcvanas évek küszöbén* című tanulmánya, amely már 1979-ben elkészült, ám csak 1981 nyarán jelent meg.

A könyv előszavában Jan Szczepański megállapította, hogy „ez a tanulmány is osztozott más elemzések, prognózisok, figyelmeztetések, jó tanácsok sorsában, minthogy nem állt mögötte egyetlen olyan szervezett erő sem, amellyel a hatalmon levő csoportnak komolyan számolnia kellett volna".

Az optimista erre azt mondja, hogy ma már — a közelmúlt tapasztalataiból okulva — megvan az a „szervezett erő" — s ez maga a párt. A realista ehhez hozzáfűzi: kitartó erőfeszítésekre van szükség, hogy ezúttal ne torpanjunk meg magánál a jó szándéknál.

Az úgynevezett „korai figyelmeztetés mutatóit" először azok a tudósok kezdték keresni, akik a háború és béke kérdéseivel foglalkoznak. A gondolat, hogy a háborúkat ugyanolyan tudományosan lehet előrejelezni, ahogyan a légköri jelenségeket, Lewis F. Richardson brit meteorológustól (1881—1953) származik, aki a második világháború kitörését közvetlenül megelőző években akkor visszhang nélküli prognosztikai vállalkozásba fogott. Gyűjtötte a fegyverkezésre, az államközi konfliktusokra, a nemzetközi kereskedelemre, a nemzetközi kapcsolatokra és más hasonló

kérdésekre vonatkozó statisztikai adatokat, megszerkesztette a közeledő válság előrejelzésének matematikai elméletét. Szerette volna ezt az elméletet nyilvánosságra hozni, hogy a közelgő veszély felismerése segítsen elhárítani a veszélyt. Főművét csak 1960-ban, halála után adták ki. Erőfeszítései azonban nem mentek veszendőbe. Bár a nemzetközi kapcsolatok mai teoretikusai bíráló szemmel nézik a mutatórendszert, amelyet szerkesztett, maga az ötlet gyökeret vert a tudományban.

Hasonlóan alakult a civilizációs veszélyek előrejelzési modelljének története, amely a *Római Klub* jelentései alapján bontakozik ki előttünk. Az első jelentések az emberiség eljövendő sorsának matematikailag dokumentált, pesszimista prognózisát tartalmazták. E pesszimizmus a *Római Klub* első jelentésében nagyobb volt, mint a másodikban, ahol már szó van arról az „egyedül reális megoldásról", miszerint globális módon kell megközelíteni a fennálló veszélyeket, és meg kell tenni a javasolt ellenintézkedéseket.

Az egész világra kiterjedő prognózisok készítésének tapasztalatai (ezt a módszert nálunk nem népszerűsítik eléggé) kiindulópontul szolgálhatnának egy olyan kutatási metodológiához, amelynek feladata a társadalmi feszültségek és válságjelenségek szimptomáinak és forrásainak feltárása.

Ma már képesek vagyunk arra, hogy a veszélyek előrejelzését a találgatások és az intuíció területéről áthelyezzük az egzakt tudományok területére. De a hagyományos prognózisok a jövőben is jelentős szerepet kapnak a politikában. A bökkenő csak az, hogy ezek kevésnek bizonyulhatnak, és több közük van a politikai ösztönhöz, mint a tudományhoz.

Vizsgáljuk meg először azt, mennyire alkalmas prognosztikai célra a társadalomvizsgálat legnépszerűbb és legelterjedtebb módszere: a szociológiai közvélemény-kutatás, amelynek Lengyelországban negyedszázados hagyománya van. Nézzünk egy példát. A hetvenes évek végén Lengyelországban számos felmérés folyt. Az eredmények messzemenően eltértek attól, ami 1980 nyarán és a következő évben a társadalmi és politikai életben bekövetkezett. Az ifjúságszociológia például arra utalt, hogy az ifjúság a magánélettel kapcsolatos, nem politikai természetű értékeket tartja különösen fontosnak. S nem jelezte, hogy éppen az ifjúság lesz az 1980—1981-es időszak legaktívabb eleme. A közvélemény-kutatás a társadalom nézetei megismerésének mégis meglehetősen jó és hiteles útja. Korlátja viszont, hogy viszonylag keveset közöl arról, hogyan alakulhatnak át a vélemények a jövőben, akár a közeljövőben is.

Walter Lippman már több mint 60 évvel ezelőtt fölfigyelt arra, hogy a közvéleményre nagy hatással vannak az emocionális tényezők. Erős emocionális hatásra olykor annyira megváltozhat a közvélemény, hogy ami tegnap még időszerű volt, az holnapra már teljesen elavul. Tapasztalhattuk ezt Lengyelországban 1980-ban. Ez részben annak az ismert tendenciának a következménye, hogy a szociológiai felmérés esetében megfigyelhető a deklarált magatartások konformitása. A megkérdezettek hajlamosak olyan véleményeket közölni, amelyek nagyjából elhelyezhetők a társadalmilag és nyilvánosan akceptálható vélemények között. Az emberek szeretnének hasonlítani a társadalmilag érvényesnek tekintett mintához.

Mindazoknak a válságoknak, amelyeket a népi Lengyelország időszakában átéltünk, erős gazdasági gyökerei voltak. Bebizonyították azt, amiről Michal Kalecki írt több mint húsz évvel ezelőtt: „...az irreális terv nem teljesítése végső soron főleg a fogyasztásra üt vissza. Természetes törekvés ugyanis az, hogy a beruházási folyamatok folytonossága megmaradjon, mivel csak így lehet elkerülni a tőke befejezetlen létesítményekben történő befagyasztását. Számolni kell azonban azzal, milyen károkat okoz a fogyasztás területén, ha a tervet nem teljesítik. Az ebből adódó rossz közhangulat nemcsak a gazdasági életben érezteti hatását, de — ami nem kevésbé fontos — igen kedvezőtlen hatással van a társadalom szocialista tudatára."

Szükség van egy kellőképpen érzékeny gazdasági mutatórendszerre, amely jelezné az olyan jelenségeket, mint a beruházásokra előirányzott eszközök túllépése, a munkaerőmérleg megsértése, az előre nem tervezett infláció növekedése, az életszínvonal mutatóinak a romlása. Tisztában vagyok azzal, hogy minden népgazdaságban vannak „zsíros" és vannak „sovány" esztendők. Reális viszont az a követelés, hogy a stratégiai jelentőségű döntések meghozatalakor jól és időben ismerjük a gazdaságunk helyzetére vonatkozó adatokat mind makrotársadalmi, mind pedig mikrotársadalmi vonatkozásban (háztartások).

Mind a társadalomtudományi ismeretek, mind pedig a mindennapos tapasztalatok azt mutatják, hogy a nagy társadalmi feszültségeket megelőző időszakokban jelentős mértékben növekednek a társadalomban a különböző kóros jelenségek: a köztörvényes bűnözés, az iszákosság, a kábítószerezés, a munkafegyelem lazulása stb. Ez azt jelzi, hogy az egyén társadalmi

vákuumban tevékenykedik, a normákat és a társadalmilag elfogadott magatartási mintákat csak kevéssé hajlamos elfogadni. E vákuumot azonban viszonylag könnyen megtöltik az alternatív minták és normák.

Amikor a kóros társadalmi jelenségek és az éles válságokhoz vezető társadalmi feszültségek közötti összefüggésről beszélek, ezzel korántsem szeretném azt mondani, hogy a válsághelyzetekben legaktívabb magatartást tanúsító személyek (például a sztrájkvezérek) feltétlenül a szociálpatológia súlyos esetei. Itt másról van szó, amelyet még nem vizsgáltak behatóan. A nagy közösségekben kialakuló szociálpatológiai tünetek viszont jelzik, hogy e közösségekben veszélyes folyamatok érlelődnek. E jelenségeknek ugyanis közös a forrásuk: az anómia, a társadalmi normáktól való eltérés, a kezdetben tudat alatti lázadás minden olyasmi ellen, ami hivatalosan elfogadott.

S itt felmerül egy lélektani kérdés. A hátrányos helyzet tudatáról van szó, amit a szociálpszichológia deprivációnak (hiányérzetnek) nevez. A depriváció onnan adódik, hogy az egyénnek „nincs szerencséje". Aszerint, hogy mekkora az elszenvedett kudarc és mennyire fontos kérdést érint, a depriváció nagyobb vagy kisebb hatású. Súlyos esetei az agresszivitás patologikus megnyilvánulásaiban juthatnak kifejezésre. Az etnikai kisebbséggel szembeni társadalmi fellépés egyetlen jelentős kísérlete például (az 1981-es konini cigányellenes megmozdulás) éppen a társadalmi válság legnehezebb időszakára esett, amikor társadalmunk a depriváció különösen súlyos állapotában volt.

A csoportkonfliktusok erősödése, ami egyebek között az egyes rétegek és csoportok közötti ellentétek formájában jelentkezik (munkás-, paraszt-, értelmiségellenesség stb.), minden társadalomban azt jelzi, hogy a társadalomban olyan lelki feszültség alakult ki, amely tudat alatt keresi a kitörési alkalmat, és a felgyülemlett dühöt a kiszemelt „bűnbakra" zúdítja. Ez is jelzés, amit nem szabad lebecsülni. A csoport-előítéletek és antagonizmusok mögött ugyanis kóros hiányérzet rejlik, amely válságvonásokat mutató, kollektív cselekvésben juthat kifejezésre.

A feszültség további tüneteivel a társadalmi struktúra két területén találkozhatunk: a javak elosztásánál és az érvényesülési lehetőségek egyenlőségénél.

Társadalmunkban mély gyökeret vert, hogy a társadalom számára vonzó javakat igazságosan kell elosztani, és hogy az embereknek egyenlő érvényesülési lehetőségekkel kell rendelkezniük. Minden olyan jelenség, amely a gyakorlat és a fenti eszmények eltérését mutatja, társadalmi feszültségekhez vezet.

Utolsó helyen említem a teljesen politikai jellegű mutatókat. Nem azért, mert ezek a legkevésbé fontosak, hanem mert ezek jellege kissé eltér a többitől.

Az összes eddig ismertetett jelenség többé-kevésbé alkalmas volt mennyiségi elemzésre. A politikai mutatók — néhány kivételtől eltekintve — más jellegűek. Itt gyakran teljesen egyedi jelenségek töltik be a jelzés szerepét, a tömeges méretekben megmutatkozó (bár mennyiségileg még mindig nem mérhető) jelenségek pedig különösen fontosak.

Említsük meg az 1980-as esztendőt — nem is a nyári hónapokat, csupán az év elejét. A LEMP VIII. kongresszusát megelőző viták, majd maga a kongresszus és az a tény, hogy itt távozott a politikai életből Piotr Jaroszewicz miniszterelnök, a növekvő politikai feszültség fontos mutatójául szolgálhattak. S történelmünkben ilyesmire már volt példa. Az 1970 decemberében kirobbant válságot a vezető körökben kialakult jelentős politikai feszültség és a politikai vezetésben bekövetkezett számos személyi változás előzte meg (tőleg 1968-ban). Ugyanígy az 1956. októberi válságot már jelezték a hatalomgyakorlás rendszere felső szintjein kialakult feszültségek és politikai erőátcsoportosítások.

Bevett szokás, hogy az effajta ügyeket messzemenő tapintattal kezelik, maguk az érdekeltek pedig lojálisan azon vannak, hogy az ügy politikailag ne verjen föl túl nagy port. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy éppen e politikai jelenségek a növekvő feszültség figyelmeztető jeléül, mutatójául szolgálnak, bár ezt a „mutató" jelleget rendszerint csak bizonyos idő után ismerjük fel. Mégis számolni kell velük, amikor „a korai figyelmeztetés mutatórendszere" megszerkesztésére törekszünk.

Ma már a társadalomtudományok olyan módszertani apparátussal rendelkeznek, hogy vállalkozhatnak az előrejelzés nehéz feladatára. De két területen nagyobb nehézségekkel találkozunk.

Az első a kiindulóadatok *hozzáférhetőségével* kapcsolatos, amelyek nélkül megbízható előrejelzésről nem lehet szó.

A másik a prognosztikai tevékenységgel kapcsolatos légkörben rejlik. Senki sem lelkesedik Kasszandra szerepéért. Aggasztó hírek hírvivőjének lenni nehéz kötelesség. Azt, aki már korán fölfigyel a válságjelenségekre, még mielőtt a tünetek szabad szemmel is láthatóak (az utóbbi esetben viszont már elkéstünk a megelőzéssel), könnyen éri a vád, hogy vészmadár; márpedig a múltban az ilyenek száját gyakran befogták. *(Polityka, 1984. 42. sz.)*

A szegények és az egészségügy

Catherine Kohler Riessmann

Az utóbbi évtizedekben vitatott kérdéssé vált a társadalmi-gazdasági helyzet és az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének összefüggése. Régebben a szegények ritkábban fordultak orvoshoz, mint a középosztály tagjai; újabban azonban az alacsony jövedelműek felülmúlják e tekintetben a náluk tehetősebbeket. Ebből a változásból sokan az esélyegyenlőség megvalósulására következtettek. Valójában a számítások erősen torzítanak: nem veszik figyelembe, hogy a szegények egyszersmind rosszabb egészségi állapotúak is. Azok a vizsgálatok, amelyek az egészségkárosodás *azonos* szintjén álló személyeket hasonlítottak össze, továbbra is a gazdaságilag hátrányos helyzetűek körében találták ritkábbnak az egészségügyi ellátás igénybevételét. Ezenkívül a faji hovatartozás hatására is fényt derítettek: a fehér bőrűek lényegesen sűrűbben keresik fel az egészségügyi intézményeket, mint más faji csoportok tagjai.

Mindezeket az egyenlőtlenségeket a szociológusok kétféleképpen magyarázzák. Az egyik elmélet a *szegények sajátos kultúrájában* keresi a jelenség gyökerét: abban a módban, ahogyan e rétegek az egészség kérdéséhez viszonyulnak, s amely mód — meglehet — egykor az anyagi megfosztottság talaján alakult ki, idővel mégis önálló, a gazdasági helyzettől viszonylag független érték- és normarendszerré szilárdult. Ez a kultúra csekély hangsúlyt helyez az egészség megőrzésére s arra, hogy az egyén ne másokra, hanem önmagára támaszkodjon. A környezettel vívott küzdelem nyomán kialakuló rezignáltság és reménytelenségérzet nem kedvez annak az aktív, felelősségteljes és tegyelmezett magatartásnak, amely nélkülözhetetlen az egészségügyi ellátás igénybevételéhez. Sokak megállapítása szerint a szegények időszemlélete túlságosan a jelenre összpontosít, hiányzik belőle a távlat — ennek következtében csak közvetlen veszélyhelyzetben s gyakran meglehetős késéssel fordulnak orvoshoz, ritkán vesznek részt a megelőzést szolgáló, tünetek nélkül is elvégzett, ellenőrző jellegű vizsgálatokon. Az emberi test számukra pusztán olyan tárgy, amely elhasználódik, nem pedig olyan, amely folyamatos javítást, karbantartást kíván. Ez a kultúra nemzedékről nemzedékre hagyományozódik, s ellenáll azoknak a kísérleteknek, amelyek az egészséggel kapcsolatos szokások megváltoztatására irányulnak, első-sorban a gazdasági természetű akadályok elhárításával.

A másik elmélet azoknak a *strukturális kényszereknek* a szerepét emeli ki, amelyek távol tartják a hátrányos helyzetűeket az egészségügyi intézményektől. Az anyagi eszközök hiányát hangsúlyozzák — az orvosi ellátás igénybevételének alacsony szintje eszerint pusztán ésszerű alkalmazkodás a gazdasági körülményekhez —, másrészt magának az orvosi ellátás rendszerének a működési zavarait. Az USA kétszintű (magán és állami) egészségügyi rendszerében a szegények többsége állami kórházakba és rendelőkbe kerül, ahol sokszor hiányzik a személyhez szóló, emberséges bánásmód, hosszú a várakozási idő, s ritkán alakul ki folyamatos kapcsolat orvos és beteg között. Mindez elriasztja az alacsony jövedelműeket az egészségügytől. E feltogás szerint tehát mindenekelőtt a betegeket fogadó környezet „kultúrája" felelős az orvoshoz fordulás terén tapasztalható társadalmi egyenlőtlenségekért.

A korábbi és az újabb kutatások a strukturális kényszerek meghatározó szerepét bizonyították: kimutatták, hogy az egészségügyi szolgáltatások átalakítása révén — például lakóhelyi egészségügyi központok létrehozása vagy a szétaprózott ellátás helyett az átfogó gondozás bevezetése — rövid idő alatt is lényegesen fokozható a szegények részvétele az orvosi vizsgálatokon. Ugyanakkor az is kiderült, hogy nem szűken vett gazdasági problémáról van szó: a biztosítottak körében, pusztán anyagi gondjaik csökkenése következtében nem volt alapvetően magasabb az igénybevétel szintje.

Az elmúlt évek néhány fejleménye azonban igencsak akadémikussá tette a bemutatott két elmélet hívei közötti vitát. A központi anyagi támogatások lefaragása véget vetett a kísérleti programoknak, amelyek újfajta, a szegények igényeihez jobban alkalmazkodó ellátási formák kifejlesztésére irányultak. Ennek következtében az alacsony jövedelműek ismét visszaszorultak a zsúfolt állami kórházakba és rendelőkbe, ami szinte ostromállapotot teremtett ezekben az intézményekben. E kemény valóság láttán aligha érdemes azt mérlegelni, vajon a kulturális, vagy a strukturális magyarázat áll-e közelebb az igazsághoz. A másik fejlemény, hogy az orvosi szociológiával foglalkozók újabb, kritikusabb szemléletű nemzedéke alapjában kérdőjelezte meg egészség és betegség orvosi megközelítését, amely alapja volt az egészségügyi szolgáltatások igénybevételével kapcsolatos különféle nézeteknek is. Az orvoslás kultúrájának ez a bírálata elutasítja az *emberi* problémák „medikali-

zálását", vagyis betegséggé, kezelést igénylő *orvosi* problémává nyilvánítását, s ami ezzel együtt jár: a technika, a speciális szakértelem túlhangsúlyozását, a hagyományos kórházakat, amelyek elszigetelik az egyént társas környezetétől (család, barátok).

Felhívja továbbá a figyelmet az orvos—beteg-viszonyban rejlő hatalmi mozzanatra, amelynek alapja az orvos monopóliuma az emberi testtel kapcsolatos ismeretanyag felett. E kritikai szemlélet talajáról ítélve nyilvánvalóan nem elegendő pusztán hozzáférhetővé tenni az egészségügy szolgáltatásait minél szélesebb rétegek számára. Ezen túlmenően szükséges az orvoslás technika-központúságának enyhítése, a beteg és családtagjai képességeinek fokozása. Nem annyira a szolgáltatásokhoz, mint inkább az orvosok által birtokolt tudáshoz és készségekhez való hozzájutást kell biztosítani.

Vannak-e olyan új formái az egészségügyi ellátásnak, amelyek életképesnek bizonyulnak ebben a — gazdasági megszorítások és a kritika teremtette — új helyzetben? Ígéretesnek látszik a szokásos kórházi keretektől sok tekintetben eltérő „alternatív szülőotthonok" példája. Ezek az intézmények az egészségügy válaszaként létesültek azokra a törekvésekre, amelyek a gyermekszülés betegséggé minősítése és a kórház mesterséges, technicizált körülményei közé kényszerítése ellen irányultak, s a „Vissza a természeteshez!" jelszavát tűzték zászlajukra. Ezekben az otthonokban a nők — a veszélyeztetett terhesek kivételével — emberibb, a kórházon kívüli élethez közelebb álló légkörben hozhatják világra gyermeküket, s nem szakadnak el családjuktól sem. *(Social Policy, 1984. 1. sz.)*

A prevenció csapdái

Peter Conrad

A nyolcvanas években az egészségügy jelszava egyre inkább a prevenció lett. A betegségközpontú, az elsősorban a gyógyításra koncentráló orvoslás mellett természetesen eddig sem feledkeztek meg teljesen a prevencióról. Volt például közegészségügy, bár igen szűken értelmezett keretek között, hiszen többnyire csupán a tiszta, szennyezésmentes élelmiszer- és vízellátást, a higiéniát, a fertőzések megakadályozását és kisebb mértékben a szűrést és az oltást értették rajta. De az egészségügyi kiadások alig 5%-át fordították ilyen célokra.

Az új felfogás szerint a prevenció lényegét az életmódban és a társadalmi magatartásban kell keresnünk. A krónikus betegségek és a rokkantság különböző formáinak terjedésével párhuzamosan kialakulóban van egy új típusú, komplex etiológiai szemlélet, és bár sok betegség keletkezési mechanizmusa továbbra is rejtély, egyre elfogadottabbá válik az a nézet, hogy az orvostudomány elsődleges prevenciós feladata a betegmagatartás átalakítása, egy új egészségszemlélet általánossá tétele.

A cél az emberek magatartásának megváltoztatása és a betegség kialakulásának megelőzése. Ebben a modellben a feladatokat olyan fogalmakban gondolják el, mint például az étkezési szokások átalakítása, a dohányzás elleni küzdelem, a stressz csökkentése, a mozgás, a testkultúra propagálása, a biztonsági öv használatának fontossága, a környezetszennyezés korlátozása, a természetes anyagok használata stb.

Ezek lennének az új prevenciós eszközök. Ebben a kontextusban a legfőbb rossz pedig természetesen a helytelen életmód, az egészségtelen szokásrendszer; a cél, a fő feladat tehát az egyén magatartásának, egészségfelfogásának megváltoztatása. Kétségtelen, hogy az egészségesebb szokások jótékonyan befolyásolják az egyén egészségi állapotát, az új prevenció-szemlélet azonban számos veszélyt is rejt magában. Hadd említsek ezek közül csupán négy igen fontosat.

Először is, az életmód megváltoztatásának, az egészséges szokások kialakításának hangsúlyozásával az egyénre hárítunk minden felelősséget, s ez ideológiával szolgálhat az egészségügyi szolgáltatások csökkentésére. Egy olyan időszakban, amikor az orvosi költségek inflálódása megállíthatatlan, és amikor a nemzeti össztermék csaknem 10%-át költjük egészségügyre, egyre többen követelik az egészségügyi kiadások felülvizsgálását. A prevencióban most sokan a költségmegtakarítás ideális stratégiáját vélik felfedezni.

Másodszor, mivel a magatartás megváltoztatására törekvő prevenció-elmélet középpontjában az individuum áll, az egyén magatartását, cselekedeteinek kockázatát és következményét a társadalmi kontextustól függetlenül vizsgálják. Bizonyos kérdések tehát eleve kívül esnek vizsgálódási körükön: nem veszik figyelembe a dohányzás kulturális tartalmát, elvonatkoztatnak a dohányipar érdekeitől, és még kevésbé érdekli őket, hogy a kormány is óriási segélyekkel mozdítja elő a dohánytermesztést.

Mi értelme van a dohányzás elleni küzdelemnek, ha a jól szervezett, gyümölcsöző dohányiparhoz nem merünk vagy nem akarunk hozzányúlni? Vagy hogy egy másik példát említsek, úgy beszélünk a szívkoszorúér-megbetegedésekre hajlamosabb „A" típusú személyiségről, mintha az egyén magában, személyiségében, tulajdonságaiban hordozná a megbetegítő tényezőket, pedig sokkal inkább azt kellene megvizsgálni, milyen munkahelyi, otthoni és kulturális körülmények következtében alakul ki az „A" típusú személyiség.

Harmadszor, az egyén középpontba állítása fokozza a könnyű bűnbakkeresés veszélyét. Ha az egyénekre hárítjuk a teljes felelősséget, akkor nem vagyunk messze attól, hogy kudarcukért is csak őket okoljuk; ezt a kétes lépést pedig sajnos túlságosan is hajlamosak vagyunk megtenni. A dohányzásért tehát egyedül a dohányzót okolhatjuk, a terhes kamaszlány csak magára vethet, hogy nem volt elég óvatos, hogy elmulasztotta a fogamzásgátlók szedését, a kóros kövérség a beteg fegyelmezetlenségének, gyengeségének, mohóságának következménye, a munkás a hibás, ha nem tudja kezelni stresszét, a munkásosztálybeli anya vonható egyedül felelősségre, ha gyerekeit készételekkel, süteményekkel, szénsavas üdítőkkel táplálja.

Negyedszer, ha a prevenciót az egészségügyi szokások megváltoztatására korlátozzuk, hajlamosabbak leszünk mindent morálisan megítélni. Ez jó, az rossz.

Elkerülhetetlenül kialakul az a nézet, hogy „betegség egyenlő bűn", „egészség egyenlő megváltás". Bizonyos magatartásokat tehát elkezdünk rosszuknak, deviánsnak minősíteni. Egyes társadalmi körökben a dohányzás már hasonló megítélés alá esik, a következő lépésben talán a cukor, kávé és a tartósított ételek fogyasztása esik majd ebbe a kategóriába. Az alkoholizmus hosszú évek óta tartó vizsgálata alapján nyugodtan állíthatom, hogy a morális elítélés és kiközösítés ritkán változtatja meg a magatartást, legfeljebb az emberek közötti elidegenedést fokozza.

Nem vagyok prevenció-ellenes. A magatartás, a szemlélet átalakítását egyedül üdvözítőnek tartó prevenció-szemlélet fentebb jelzett ellentmondásai azonban nagymértékben csökkenthetik a prevenciós munka hatékonyságát, sőt könnyen előfordulhat, hogy szándékával ellentétes hatásokat eredményez. Ha komolyan vesszük a prevenciót, az egészségtelen szokások könnyen megragadható felszíne mögött ki kell tapogatnunk az ezeket a szokásokat létrehozó és fennmaradásukat ösztönző társadalmi struktúrákat. A prevenció ilyen értelemben történő újraértelmezése után kezdhetünk csak neki társadalom és egészség bonyolult, összetett kapcsolatának vizsgálatához, hiszen ha az egészségesebb társadalom megteremtésének kulcsát csak az életmód és a magatartás megváltoztatásában keressük, soha nem kaphatunk tiszta képet a problémáról. *(The Disability and Chronic Disease Quarterly, 1981. április.)*

Felnőttek a harmadik világból örökbe fogadott gyermekek

Cornelie Sonntag

„A sötét bőrű kolumbiaiak, a ferde szemű koreaiak, ahogy ott álltak, még az én szememben is, aki idegenből jöttem, a vad egzotikum benyomását keltették. És rettenetesen komikus, amikor egy idegen szájból csak úgy pereg a sváb dialektus, mikor az ember azt hinné, hogy legjobb esetben is egy-egy kínaival kevert, tört németségű mondatot fog hallani!" — jegyezte meg az Ázsiából és Latin-Amerikából adoptált fiatalokkal való találkozása után egy 17 éves vietnami lány, aki két és fél éves korában került az NSZK-ba.

Örökbe fogadott gyermekek a harmadik világból. Az ember még mindig feketecopfos kis csomagoknak, bohókás új családtagnak képzeli őket. Sokat írtak róluk annak idején, amikor a vietnami háború utolsó, elkeseredett stádiumába lépett, és a gazdag ipari országokból seregestül jelentkeztek az együttérző házaspárok, hogy magukhoz vegyék az árvákat. Ritkán gondolunk arra, hogy az adoptált gyermekek első nemzedéke időközben kilép abból az életkorból, melyben csak megindítónak és aranyosnak találják őket. Felnőnek, nehéz beilleszkedési folyamaton mennek keresztül, keresik a munkahelyeket, az első partnerkapcsolatokat, de mindenekelőtt — saját azonosságukat.

Az örökbefogadások első hullámra a hatvanas évek végén indult, amikor szembekerültünk az árva és kitett gyerekek sorsával, akiket gyakran csak úgy lehetett megmenteni, hogy elhozták őket nyomorúságos otthonaikból. Az örökbefogadási eljárás akkor egyszerű volt. Világosan fel lehetett ismerni, hogy az európai és amerikai házaspárok önzetlenül cselekszenek. Később, amikor hirtelen megnőtt az egzotikus bébik iránti érdeklődés, a komoly szervezetek megszigorították kiválasztási kritériumaikat: elzárkóztak azoktól a kétes társaságoktól, melyek számára az adoptálás jövedelmező ipart, gyermekkereskedelmet jelentett.

Jelenleg is évente több száz gyermek érkezik a harmadik világból az NSZK-ba. Felelős szervezetek azonban egyre inkább arra törekszenek, hogy az elárvult gyermekeket saját hazájukban adják örökbe. A külföldre közvetítés mindig csak a végső kiút, ha más, emberileg kielégítő megoldás nem jöhet számításba.

A ma már majdnem felnőtt korba lépő, tehát a „korai" korszakból származó gyermekek esetében egészen biztosak lehetünk abban, hogy szülőföldjükön nyomorúságos sors várt volna rájuk, ha egyáltalán túlélték volna első életéveiket.

A harmadik világból örökbe fogadott gyermekek beilleszkedni, asszimilálódni akarnak. Tudatában vannak ugyan idegenszerű külsejüknek, megtanulták, hogyan kell reagálniuk, ha rájuk bámulnak, de a „haza" nem azt az országot jelenti számukra, ahol születtek, hanem a mostanit, amelynek állampolgárságát felvették.

Aligha van közöttük olyan, aki „gyökereit" keresné, aki vonzódást érezne a kezdetek, a megszakított múlt iránt. Igaz, sokan szívesen elutaznának abba az országba, amelyben születtek, „de nem azért, mintha különleges vonzalmat éreznének iránta, hanem puszta kíváncsiságból".

Vannak családok, amelyeknek boldogító élmény volt összeforrni egy idegen földről jött gyermekkel, megkapó történeteket mondanak el a gyerek lelki fejlődéséről, természetesen a fintorgó külvilággal való állandó szembekerülésről is. Megszólalnak a szülők, akik állandóan aggódva figyelik önmagukat, valóban úgy bánnak-e a fogadott gyermekkel, mint a sajátjukkal, s a másfajta külső néha nem jelent-e akadályt közöttük; meg tudják-e oldani a többi felmerülő konfliktust. Életük korai, otthoni szakaszáról sok gyermekben traumatikus emlékek élnek, melyek most, hogy saját azonosságukat keresik, bizonytalanságban és agresszióban nyilvánulnak meg. „A vér szerinti anyám nem akart engem — miért?" Vagy: „Ki vagyok én tulajdonképpen?"

Különleges helyzetükből azonban előnyük is származik. Mivel gyakran ellenséges, sőt rasszista megjegyzéseket kell hallaniuk, és nagyobb feltűnést keltenek, mint mások, még intenzívebben kell foglalkozniuk szerepükkel és személyiségükkel, s másfajta öntudatot kell kialakítaniuk. Egy 17 éves lány meséli, hogy más adoptált gyerekekkel való találkozásai során megfigyelte, sokkal felszabadultabban viselkednek, sokkal szívesebben vitatkoznak, mint azt más barátainál tapasztalta. És a családokban nincs titkolózás az örökbefogadás körül, nem szoronganak amiatt, hogy az ismerősök elismerik-e a „fogadott" gyereket, vagy nem. Minden nyilvánvaló, mind a szülők, mind a gyerekek számára.

Néhány örökbe fogadó szülő számít arra, hogy gyermekeinek nehézségei lehetnek a partnerválasztásban. Feltűnő, hogy sok fiú abban a korban, amikor német barátai már régen a lányok társaságát keresik, minden ilyen gondolatot messze űz magától. Talán félénkségből — de talán kisebbrendűségi érzésből is, mely kora gyermekkorukig nyúlik vissza. Az ázsiai származású lányok nyíltan beismerik: nagyon vigyáznak arra, nehogy a férfiak csak a kedves játékszert vagy dísztárgyat keressék bennük. Egyébként a származásuk felőli kérdezősködés már az idegeikre megy. Egy vietnami lány ezt így fejezte ki: „Olyan ez, mint mikor egy begipszelt lábú embertől mindenki megkérdezi, mi történt vele, ezerszer el kell mesélnie, hogy leesett a fáról." *(Die Zeit, 1985. január 11.)*

Hogyan csinálta Khomeini?

Bernard Lewis

1962 októberében Iránban a sah kormánya a képviseleti intézmények kiterjesztése jegyében törvényt léptetett életbe, amely elrendelte helyi képviseleti tanácsok választását az egész országban. A vallási vezetők három fő dolog miatt léptek fel a törvény ellen. Először: Iránban első ízben szavazati jogot adott a nőknek; másodszor: nem korlátozta a muzulmánokra sem a választhatóságot, sem a választójogot; harmadszor: hogy bizonyítsa, nemcsak formalitásról van szó, egy esküszöveget is előírt, melyben azonban a megválasztott tanácstagok nem a Koránra, hanem „a szent könyvre" esküsznek — a megfogalmazás nyilvánvalóan a más vallású megválasztott vezetők kedvéért született.

A vallási vezetők jelentős tömeget tudtak mozgósítani a törvény ellen. A miniszterelnök először úgy akarta megbékíteni az ellenzéket, hogy helyesbítette a kifogásolt mondatokat és felajánlotta, hogy elhalasztják a választásokat, majd táviratot küldött a vallási vezetőknek, hogy a törvényt felfüggesztették. Néhány vezető meg is elégedett ennyivel. Mások azonban — élükön Khomeinivel — kijelentették, hogy a távirati értesítés a kormány döntéséről nem elég, nyilvános bejelentést követeltek. Ez december 1-én meg is történt.

Khomeini érvei már előrevetítették későbbi nézeteit. Ez a jelentéktelen esemény egyrészt bizonyította alkalmasságát a politikai taktikázásra és arra, hogy karizma-

tikus vezető legyen, másrészt rávilágított, hogy az iráni lakosság jelentős része hajlandó alávetni magát a vallásos irányításnak a sah kormányával szemben. Khomeini jól értette ezeknek az eseményeknek a jelentőségét, melyet mind a sah kormánya, mind a liberális ellenzék alábecsült, a Nyugat pedig teljesen figyelmen kívül hagyott.

Ettől a győzelemtől felbátorítva Khomeini a következő évben újabb támadást indított, ezúttal a sah földreformtörvénye ellen, széllhámosságnak bélyegezve. Ezt számos beszéd, prédikáció és kijelentés követte, melyek egyre erőszakosabb hangnemben támadták a sahot. 1963 júniusában letartóztatták. Az ezt követő tüntetéseket és megmozdulásokat csak jelentős vérontás árán sikerült megfékezni. A sah először azt remélte, hogy sikerül meggyőznie Khomeinit, hagyjon fel a politizálással. Tíz hónap múlva szabadon eresztették, és hazatérhetett otthonába. Tíz nappal hazatérése után ismét nagy beszédet tartott, melyet még számos más beszéd követett, és ha valamivel mérsékeltebb hangnemben is, de egyre hevesebben támadta a sahot és állítólagos külföldi irányítóit. Amikor az iráni parlament 1964 októberében elfogadott egy törvényt, amely az Iránban tartózkodó amerikaiak „területenkívüliségét" garantálta, Khomeini ezt „Irán rabszolgasorsba döntésének" minősítette. Ezzel a kampánnyal új támogatókat nyert. Azzal, hogy elítélte a politikai jogok kiterjesztését a nőkre és a nem muzulmánokra, a nagyszámú konzervatív kereskedő- és kézművesréteg, valamint a vallásos szegények véleményét fejezte ki. Az amerikaiak kiváltságainak elítélésével azonban a liberálisok és a nacionalisták s általában a művelt és modernizálódó rétegek is egyetértettek. 1964 novemberében ismét letartóztatták, és ezúttal száműzték; csak 14 év múlva tért vissza.

Khomeini számára az első lépést a hazafelé vezető úton Irakból Párizsba való költözése jelentette. Bár a távolság jóval nagyobb volt Iránt61, a követőivel történő kapcsolatteremtésre sokkal jobbak lettek a lehetőségek. Franciaországból közvetlen táresázással telefonálhatott, és senki nem ellenőrizte, mit mond. Magnószalagról sokkal nagyobb hallgatósághoz beszélhetett jól ismert hangján, mint ahányan egy mecsetbe befértek. Hála a televíziónak és irányítóinak, a nyugati közvélemény és a nyugati kormányok fontos rétegeinek elismerését, sőt támogatását is sikerült megnyernie.

1979-es győzelmes visszatérése Iránba egy hosszú évekig tartó folyamat betetőzése volt. E folyamat során sikerült teljesen aláásni a sah és rezsimje reputációját Iránban és külföldön egyaránt, miközben a forradalmi erők az irániak millióiban ébresztették fel a reményt és a nemzetközi közvélemény nagy részének támogatását is elvezték. Ebben Khomeini nagy segítséget kapott három, nyugati egyetemet végzett, baloldali támogatójától, Jazditól, Gotbzadehtől és Bani-Szadrtól.

Khomeini hazatérése óta Irán átélte egy nagy forradalom minden klasszikus szakaszát: zűrzavart és elnyomást, terrort és forradalmi igazságszolgáltatást, intervenciót és háborút, ideológiai vitákat és politikai konfliktusokat, és óriási társadalmi átalakulásokat. Félmillió iráni hagyta el az országot, főként középosztálybeliek és értelmiségiek. Tízezer embert öltek meg nyilvános és titkos kivégzéseken, köztük nőket és kisgyerekeket, a lázadás, az intervenció és a háború pedig mintegy félmillió áldozatot követelt.

A forradalom ára közismert: igen sokba került. Az eredményt még sokáig nem lehet felbecsülni. Bőséges irodalom foglalkozik a forradalom körülményeivel és az ide vezető eseményekkel, főként azok nemzetközi vonatkozásaival. Kevesebb figyelmet szenteltek az Irányon belüli, 1979 utáni eseményeknek és jelentőségüknek. Épp ezeket az eseményeket vizsgálja Saul Bakhas nagyszerű könyvében, mely a kortárs történelem igen nehéz tudományának kiváló terméke.

Bakhas munkája a forradalmi Irán életének számos vonatkozásával foglalkozik, köztük olyanokkal is, melyekre a Nyugat csak kevéssé figyelt oda. Ilyenek például a kissé misztikus viták a forradalmi teológia különböző iskolái között. Bakhas részletesen vizsgálja könyvében ezeket és más, kifinomultabb vitákat, valamint azok társadalmi vonatkozásait és politikai következményeit, ugyanakkor utal az — akár hivatalos, akár nem hivatalos — nyílt erőszak hatására, amely ezeknek a vitáknak a kimenetelét hivatott eldönteni. A könyv drámaibb részei a forradalmi igazságszolgáltatással foglalkoznak, amely nemcsak a bíróságokon, hanem az utcán is működött, és azok ellen irányult, akiket az iszlám forradalom ellenségeinek minősítettek.

Bakhas különösen élesen rávilágít a különböző frakciókat támogató és a különböző iskolákhoz húzó erők helyzetének alakulására, döntéseikre és azok következményeire. Mi volt az oka például annak, hogy a bazár kereskedői, akik oly nagy hasznot húztak a sah modernizálási törekvéseiből, ellene fordultak, és jelentős anyagi és egyéb támogatást nyújtottak a forradalmároknak; és hogyan fordult soruk a későbbiekben?

„A bazár kereskedőinek csak másodlagos szerepet szánt a kormány, amely az iparosításra helyezte a hangsúlyt; a kereskedők úgy érezték, hogy ki vannak rekesztve abból a társadalmi rétegből, amelyben a Nyugaton képzett miniszterek és technokraták összejártak az ipar és a pénzügyi élet képviselőivel. Ráadásul a hetvenes évek közepére a nagy iparoscsaládok magukhoz ragadták a gazdasági élet irányítását, összekapcsolva az ipar érdekeit a pénzügyi, biztosítási és kereskedelmi érdekekkel. A legnagyobb kereskedővállalatok párhuzamosan ipari vállalkozásokat is létesítettek. Ezek a nagy hatalmú ipari csoportosulások egyre jobban fenyegették a hagyományos kereskedők szerepét. Nemcsak a nagybani kereskedelemből szorították ki őket, hanem lassan a bazárból is. Árpolitikájuk csökkentette a kereskedők profitját. A kormány 1976-os kampánya a magas árak és a nyerészkedés ellen elsősorban a kisebb kereskedőket sújtotta, ezreket ítéltek pénzbüntetésre, aláztak meg nyilvánosan, néhányat be is börtönöztek."

Részletesen foglalkozik Bani-Szadr felemelkedésével és bukásával, a baloldal elnyomásával, a forradalom folyton változó gazdaságpolitikájával, mely az utóbbi évek gazdasági „thermidorában" csúcsosodott ki. A gazdasági realitások már rákényszerítették a forradalmi rezsimet, hogy felülvizsgálja némely gazdasági doktrínáját, de még inkább gazdasági gyakorlatát. A politikai realitások felismerése azonban valamivel tovább tart.

Bakhas nem tekinti elsődleges kérdésnek a külkapcsolatokat, de — végre-valahára — a belső változások tükrében vizsgálja őket, nem fordítva, ahogy elődei tették. Az Irakkal folytatott háborút, a szuperhatalmakkal fenntartott kapcsolatokat, Irán viszonyát az arab országokhoz és Afganisztánhoz az iráni belpolitika szemszögéből vizsgálja. A túszüggyel kapcsolatban megemlíti, hogy ez volt az a pont, amikor a hatalom átkerült a mérsékeltek kezéből a keményebb vonalat követőkébe. A túszok szabadon bocsátását azzal a négy okkal magyarázza, melyet az iráni vezetők említettek: a háború Irakkal; a befagyasztott pénzügyi források iránti igény; az a meggyőződés, hogy „a túszok olyanok, mint az a gyümöcs, amelyből már az összes levet kifacsarták"; végül a félelem a már megválasztott Reagantől. Ez utóbbi valóban olyan tényező volt, amely kikényszerítette a túszügy befejezését.

A XX. század folyamán a Közel-Keleten számos olyan mozgalom bontakozott ki, amely magát forradalminak nevezte, és megpróbálta — több-kevesebb sikerrel — magához ragadni a hatalmat és jelentős változásokat kezdeményezni. A legelső az 1905-ös iráni forradalom volt, amely később számos alkotmányos mozgalomnak mintául szolgált az ottomán birodalomban, majd a két világháború között a területén létrejött arab államokban.

Irán most másodszor is mintát adott: ezt a forradalmat hosszú ideológiai előkészítés, gondos és aprólékos tervezés és a lakosság széles rétegeinek részvétele jellemezte. Ezekkel az eseményekkel összehasonlítva a környező országok korábbi forradalmi mozgalmai jelentéktelenekké válnak. Még hosszú időbe telik, amíg fel tudjuk mérni a forradalom jelentőségét és eredményeit Irán, az iszlám és az egész világ számára. Ez a könyv ehhez nyújt segítséget. *(The New York Review of Books, 1985. január 17.)*

E számunk szerzői

Rottler Ferenc, a TIT főtitkára
Simai Mihály akadémikus, igazgatóhelyettes, MTA Világgazdasági Kutató Intézet
Pokol Béla egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Csoport
Pungor Ernő egyetemi tanár, Budapesti Műszaki Egyetem Általános és Analitikai Kémia Tanszék
Heller Krisztina igazgatóhelyettes, Posta Kísérleti Intézet
Levendel László címzetes egyetemi tanár, osztályvezető főorvos, Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet
Angeli István megyei szakfőorvos, Megyei Kórház Rendelőintézete, Kaposvár
Sükösd Miklós egyetemi hallgató, ELTE Bölcsészettudományi Kar
Edward Debicki szakíró, Varsó
Fenyves Katalin kritikus, Magyar Rádió
Beszterczey Gábor szerkesztő-riporter, Magyar Televízió

TARTALOMJEGYZÉK

Rottler Ferenc: A művelt magyar társadalomért 1
Erdei Ferenc 1944 – 1945 fordulójáról (Interjú 1970-ből) 6
Simai Mihály: A mai kapitalizmusról — történelmi perspektívában 12
Pokol Béla: A társadalmi innováció automatizmusai 27
Pungor Ernő: A műszaki innováció problémái, nehézségei, korlátai hazánkban ... 38
Heller Krisztina: A távközlésfejlesztési politikák nemzetközi alakulásának vizsgálata 44

FÓRUM

Levendel László: Elmozdulás a holtpontról 49
Angeli István: A gyógyszerszedés járványa 60

SZEMLE

Sükösd Miklós: A magyar anarchista hagyományból 71

KRÓNIKA

Egy nyakas lengyel: Edward Dębicki 90

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Fenyves Katalin: A nyolcvanas évek a semmibe néznek? 100
Beszterczey Gábor: Új társadalmi szerződés? 108

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Európa és a technológiai forradalom (113), Michael Schwelien: Hó szitál a nukleáris télben (117), Jerzy J. Wiatr: Kasszandra földrengést jelző műszerei (120), Catherine Kohler Riessmann: A szegények és az egészségügy (123), Peter Conrad: A prevenció csapdái (124), Cornelie Sonntag: Felnőttek a harmadik világból örökbe fogadott gyermekek (125), Bernard Lewis: Hogyan csinálta Khomeini? (126).

KÉPEK

Havas Eszter rajza (5), *Csurgó Erzsébet* rajzai (59), *Móser Zoltán:* Arcok (70), *Magyar József* rajza (89).

Ára: 19,– Ft

Egy ember, aki mindig tudja...

„hány az óra"

E rendkívüli képesség különös jelentőséget kap 1944 márciusa után, Magyarországon.

HÁNY AZ ÓRA, VEKKER ÚR?

Páskándi Géza novellájának ötletéből
írta és rendezte: BACSÓ PÉTER

Fényképezte: ANDOR TAMÁS

Zene: VUKÁN GYÖRGY

Szereplők:

Weisskopf Árpád órásmester,
alias Vekker úr ..... JORDÁN TAMÁS
Plébános ..... KÁLLAI FERENC
Heller, Gestapo-főnök ..... MELIS GYÖRGY
Elza, Vekker úr volt felesége ..... BÁNSÁGI ILDIKÓ
Hírlapíró, Elza férje ..... BEZERÉDI ZOLTÁN
Boronkay ezredes ..... GELLEY KORNÉL

Készült a MAFILM–Objektív Filmstúdióban
Áprilistól a mozik műsorán

MOKÉP